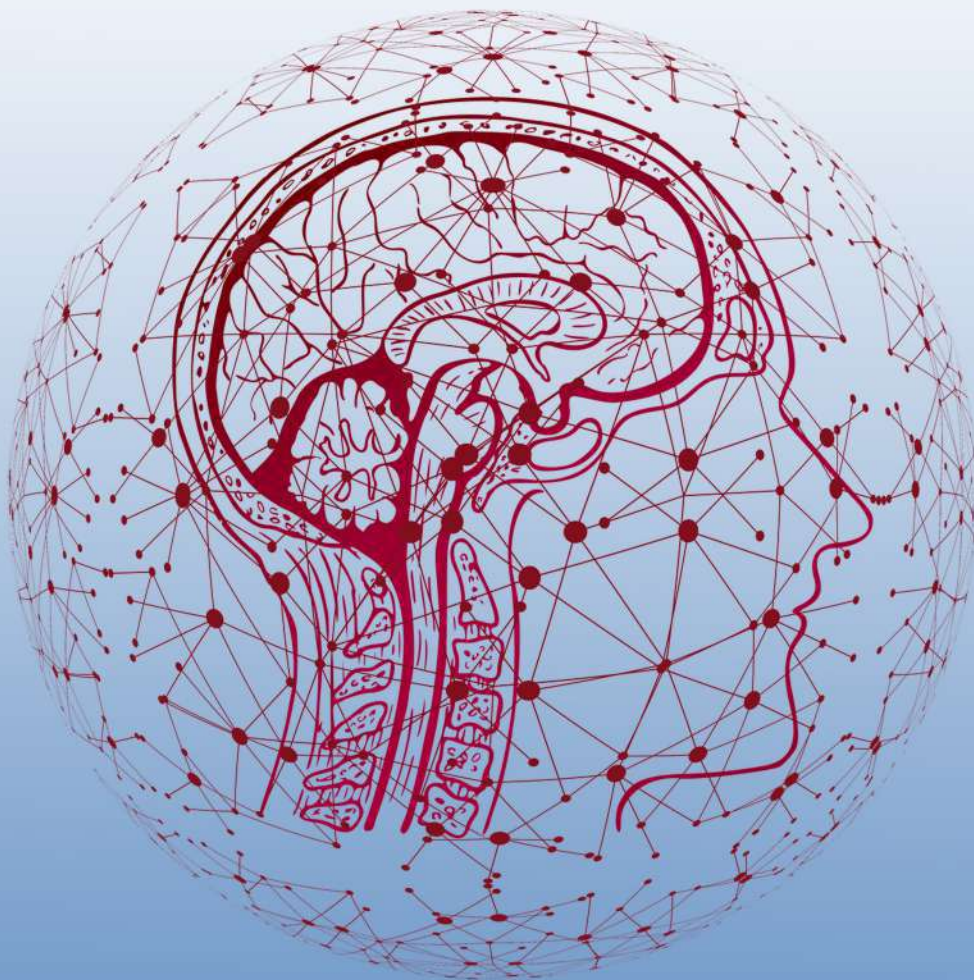

Научно списание

ОБЩЕСТВО И ЗДРАВЕ

Година 2021, Брой 3

ISSN 2683-0892 (online)

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ - Русе

© УМБАЛ „Канев“ АД - Русе

ГЛАВЕН РЕДАКТОР:

проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

НАУЧНИ РЕДАКТОРИ:

проф. д.м.н. Евгения Русчева, д.м., Медицински университет – София, България

проф. д-р Маргарита Богданова, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България

проф. д-р Нели Бенчева, Аграрен университет – Пловдив, България

проф. д-р Николай Ничев, Национален военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново, България

проф. д-р Наталия Бекярова, Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

проф. д.и.н. Константин Бошнаков, Конестога Колеж – Китченер, Канада

проф. д-р Андрей Захариев, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България

проф. д-р Тони Шекерджиева-Новак, Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

проф. д-р Тодорка Стефанова, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

проф. д-р Бранко Сотиров, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

доц. д-р Нели Петрова, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

доц. д-р Маруся Любчева, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, България

доц. д-р Теодора Стоева, Аграрен университет – Пловдив, България

доц. д-р инж. Борис Сакакушев, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

доц. д-р Николай Нинов, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България

доц. д-р Георги Митрев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, България

доц. д-р Цветелина Михайлова, д.м., Медицински университет – София, България

доц. д-р Десислава Тодорова, Медицински университет – София, България

доц. д-р Цвета Луизова-Хорева, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България

доц. д-р Петя Несторова, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България

доц. д-р Милко Маринов, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

д-р Симеон Симеонов, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

д-р Йордан Илиев, секция „История“ към СУБ – София, България

инж. Иван Иванов, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

д-р Марин Георгиев, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

МЕЖДУНАРОДЕН НАУЧЕН СЪВЕТ

проф. д.и.н. Наталия Вовченко – Ростовски държавен икономически университет, Ростов на Дон, Русия

проф. д-р Роберт Димитровски – МИТ Университет, Скопие, Северна Македония

проф. д-р Синиша Зарич – Белградски университет, Белград, Сърбия

проф. д-р Баки Колеци – Университет „Хаджи Зека“ Печ, Косово

проф. к.т.н. Денис Соловьев – Далекоизточен федерален университет, Владивосток, Русия

проф. д.псих.н. Надежда Джига, Барановички държавен университет, Барановичи, Беларус

проф., д.сст.н. Василий Кочурко, Барановички държавен университет, Барановичи, Беларус

доц. д-р Олга Андреева – Ростовски държавен икономически университет, Ростов на Дон, Русия

доц. д-р Владимир Климук – Барановички държавен университет, Барановичи, Беларус

доц. д-р Андрии Золковер – Киевски национален университет по технологии и дизайн, Киев, Украйна

доц. д-р Талиат Биелиалов – Киевски национален университет по технологии и дизайн, Киев, Украйна

ст. преп., к.ик.н Егор Абрамов – Московски държавен технически университет „Николай Бауман“ – Москва, Русия

проф. д-р Тони Шекерджиева-Новак, Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България; Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Стилови редактори и коректори:

Теодора Евтимова, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България

Силва Василева, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България

Евелина Ванкова, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Жени Стрелковска, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

© УМБАЛ „Канев“

ISSN 2683-0892

Съдържание

Contents

ГЕОРГИ РАКОВСКИ – КОГОТО ТРЯБВА ДА ПОМНИМ И ДА СЛЕДВАМЕ Венелин Терзиев Силва Василева	6
GEORGI RAKOVSKI – THE ONE WHOM WE MUST REMEMBER AND FOLLOW Venelin Terziev Silva Vasileva.....	6
КЪМ НОВА ПАРАДИГМА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ Методи Кънев	16
TOWARDS A NEW PARADIGM OF PUBLIC LIFE Metodi Kanev	16
НАПРАВЛЕНИЯ БЮДЖЕТНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ НАУЧНОЙ, ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ Венелин Терзиев Владимир Климух	32
DIRECTIONS OF BUDGET FINANCING OF SCIENTIFIC AND INNOVATIVE ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF BELARUS Venelin Terziev Vladimir Klimuk	32
ПРОБЛЕМЫ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ, ПРАВСТВЕННОЙ И РЕЛИГИОЗНО- ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ ЭТНОСОВ ПОВОЛЖЬЯ Николай Петров	38
PROBLEMS OF SOCIOCULTURAL, MORAL AND RELIGIOUSLY-HISTORICAL COMMUNITY OF VOLGA ETHNIC GROUPS Nikolai Petrov.....	38
РАЗШИРЯВАНЕ НА ОБХВАТА НА ПРАВОТО НА ОТКЪСВАНЕ ОТ РАБОТНА СРЕДА В УСЛОВИЯ НА ИЗВЪНРЕДНО ПОЛОЖЕНИЕ Ирина Миндова	46
EXTENDING THE SCOPE OF THE RIGHT TO DISCONNECT IN TERMS OF NATIONAL EMERGENCY Irina Mindova.....	46
СПОДЕЛЕНОТО ЗНАНИЕ КАТО ЧАСТ ОТ ОТВОРЕНАТА НАУКА Венелин Терзиев	50
SHARING KNOWLEDGE AS A PART OF OPEN SCIENCE Venelin Terziev.....	50
КОГНИТИВНИ НАРУШЕНИЯ СРЕД ВЪЗРАСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ В РУСЕНСКА ОБЛАСТ Нели Петрова.....	59
COGNITIVE DISORDERS IN THE AGING POPULATION IN RUSE REGION Neli Petrova	59

СТРАТЕГИИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В НЯКОИ ЕВРОПЕЙСКИ ДЪРЖАВИ

Румяна Етова

Деница Тодорова

Цветелина Михайлова 67

RISK MANAGEMENT STRATEGIES IN CERTAIN EUROPEAN COUNTRIES

Rumiana Etova

Desislava Todorova

Tsvetelina Mihaylova..... 67

ПРОКАЛЦИТОНИН – РАЪЕН БИОМАРКЕР ЗА БАКТЕРИАЛНИ ИНФЕКЦИИ И СЕПСИС

Деница Транчева 74

PROCALCITONIN – AN EARLY DIAGNOSTIC BIOMARKER FOR BACTERIAL INFECTION AND SEPSIS

Denitsa Trancheva..... 74

ОТНОСНО ФАКТОРИТЕ, ВЛИЯЕЩИ НА ЗДРАВЕТО

Орлин Цветков 80

MAIN FACTORS HAVING IMPACT ON HEALTH

Orlin Tsvetkov..... 80

АНАЛИЗ ПРОЦЕДУР И ИСТОЧНИКОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ, ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Венелин Терзиев

Владимир Климух 89

ANALYSIS OF THE PROCEDURES AND SOURCES OF FINANCING RESEARCH AND INNOVATION

Venelin Terziev

Vladimir Klimuk 89

РОССИЙСКИЙ РЕГИОНАЛИЗМ В ИСТОРИЧЕСКОМ И СОЦИАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРАДИЦИИ

Николай Петров 103

RUSSIAN REGIONALISM IN A HISTORICAL AND SOCIAL CONTEXT OF TRADITION RESEARCH

Nikolai Petrov..... 103

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДОНБАСЕ

Татьяна Мальцева

Андрей Васюк 110

INNOVATIVE TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE DONBAS

Tatyana Maltseva

Andrey Vasyuk..... 110

ИСТОРИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ ПРИ ФИНАНСИРАНЕТО И ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА В ПЕРИОДА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Боряна Върбанова 128

HISTORICAL PECULIARITIES IN THE FINANCING AND FUNCTIONING OF THE BULGARIAN EDUCATIONAL SYSTEM IN THE POST-LIBERATION PERIOD

Boryana Varbanova 128

ИНФРАСТРУКТУРАТА НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ОРГАНИЗАЦИЯ ОТ СЕКТОР ПЧЕЛАРСТВО

Любомир Любенов..... 138

RELATIONSHIP INFRASTRUCTURE IN ORGANIZATION OF THE BEEKEEPING SECTOR

Lyubomir Lyubenov..... 138

ОТ ПУСТИНЯ КЪМ ОАЗИС В ОМАГЬОСАНИЯ КРЪГ НА КАДРИ – БИЗНЕС И ОБРАЗОВАНИЕ В ОБЛАСТ СИЛИСТРА (2018 – 2028)

Момчил Неков..... 150

FROM A DESERT TO AN OASIS IN THE ENCHANTED CIRCLE OF VALUABLE MEMBERS – BUSINESS AND EDUCATION IN SILISTRA AND THE AREA (2018 – 2028)

Momchil Nekov..... 150

LA TRADUCTION DES REALIA OTTOMANES DANS LE ROMAN HISTORIQUE BULGARE LE PRINCE ERRANT DE VÉRA MOUTAFTCHIEVA

Antoaneta Atanasova..... 157

THE TRANSLATION OF OTTOMAN REALIA IN THE BULGARIAN NOVEL THE DJEM AFFAIR BY VERA MOUTAFTCHIEVA

Antoaneta Atanasova..... 157

ДУХОВНИ ВОДАЧИ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯТА ЛИЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА АКАД. МИХАИЛ АРНАУДОВ

Силва Василева..... 182

BULGARIAN'S NATION SPIRITUAL LEADERS THE PERSONAL LIBRARY OF ACAD. MIHAIL ARNAUDOV

Silva Vasileva..... 182

КОНКУРЕНТНИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО И РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ПРОЕКТИ

Мирослав Ганчев..... 192

THE COMPETITIVE POTENTIAL OF THE ENTERPRISE AND IMPLEMENTATION OF THE INVESTMENT PROJECTS

Miroslav Ganchev..... 192

ПОНЯТИЕТО ВЪТРЕШНОПАРТИЙНА ДЕМОКРАЦИЯ В ПЕРСПЕКТИВАТА НА СЪВРЕМЕННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ

Момчил Неков..... 199

THE CONCEPT OF INTRA-PARTY DEMOCRACY IN THE PERSPECTIVE OF MODERN RESEARCH ON POLITICAL PARTIES

Momchil Nekov..... 199

НАСОКИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ДИЗАЙНА НА ЖИЛИЩНАТА СРЕДА ЗА ВЪЗРАСТНИ ХОРА

Ралица Ставрева-Панчева..... 205

GUIDELINES FOR IMPROVING THE DESIGN OF THE HOUSING ENVIRONMENT FOR ADULTS

Ralitsa Stavreva-Pancheva..... 205

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ДИРЕКТОР И ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛИСТИ

Ивайло Иванов..... 213

RELATIONS BETWEEN THE DIRECTOR AND PEDAGOGICAL SPECIALISTS

Ivaylo Ivanov..... 213

ГЕОРГИ РАКОВСКИ – КОГОТО ТРЯБВА ДА ПОМНИМ И ДА СЛЕДВАМЕ

Венелин Терзиев

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност),
доктор на науките (Социални дейности)

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Действителен член на Руска академия по естествознание – Москва, Русия

vkterziev@gmail.com

Силва Василева

Регионална библиотека „Любен Каравелов“, Русе, България

deputy@libruse.bg

Резюме: Настоящата статия проследява и разглежда живота на Георги Стойков Раковски като еталон за подражание в поведенчески, национален и културен аспект. Представено е мнението на различни български изследователи от различни периоди, като се прави опит за оценка в развитието на националната култура, образование и фолклор. Определяне на националната идентичност е в основата на настоящата разработка, която поставя Георги Стойков Раковски, като е един от стожерите ѝ.

Ключови думи: Георги Стойков Раковски, национална идентичност, културно развитие, български фолклор, българска история, българска литература.

JEL: I20

GEORGI RAKOVSKI – THE ONE WHOM WE MUST REMEMBER AND FOLLOW

Venelin Terziev

Professor, Eng., D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), Ph.D.

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

University of Rousse, Rousse, Bulgaria

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Full Member of the Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia

vkterziev@gmail.com

Silva Vasileva

Regional Library Lyuben Karavelov – Ruse, Bulgaria

deputy@libruse.bg

Abstract: This article examines the life of Georgi S. Rakovski as a role model in a behavioural, national and cultural aspects. The opinion of various Bulgarian researchers is presented, attempting to evaluate the development of national culture, education and folklore. Determining the national identity is at the basis of the current development, which makes Georgi Stoykov Rakovski one of its pillars.

Key words: Georgi Stoykov Rakovski, national identity, cultural development, Bulgarian folklore, Bulgarian history, Bulgarian literature.

JEL: I20

ВЪВЕДЕНИЕ

Просвещението е част от съзряването на едно общество и по своята цел и същност то е онова различие, което формира неговата идентичност, сила и възможност за развитие. Наречено още „век на разума“ Просвещението е епоха, която не просто издига в култ човека и неговата мъдрост, но и налага съзнанието, че е нужна промяна на обществения ред. Това едва ли се случва в един миг или е следствие на конкретно действие, по-скоро е част от цялостен път на израстване. Път различен и сходен за всяка една нация. Път, който и ние, българите, сме извървели със собствените си стъпки, търсения и постижения.

Дали търсим и къде намираме днешните наши просветители е сложен въпрос, който е възможно да има много и нееднозначни отговори. Историята ни дава достатъчно основание да смятаме, че при далеч по-трудни и превратни времена просветителското дело е оцелявало. Нещо повече – то е силата, дала тласък на редица събития. И ако днес обясняваме прозаично, че „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“, то истината за спасението е някъде прикрита или покрита с прах. Отговор на този въпрос търси в едноименната си книга немският писател с български корени Илия Троянов и предлага не просто сюжет на интересна история, а образа на този, който може да те „пробуди“ – с подадена ръка и път към себе си. Историята на Алекс – млад мъж, дете на емигранти, принудени през 70-те години на XX в. да избягат от България в Западна Европа, в тежка катастрофа губи родителите си, а самият той – паметта си. Изчезват всички онези нишки, които го свързват със света. По-страшното е, че изчезва страстта за живот. И тогава при него пристига дядо му – онази единствена останала връзка между минало и настояще, между памет, род и родно. Те, двама непознати, но със закодирана памет за общо минало, поемат пътя към дома. Път, който връща на Алекс не просто паметта, а желанието за живот. Така един наглед недотам будителски сценарий ни препраща към паметта като символ и смисъл на това, което сме били, което сме и ще бъдем. А „просветител“ придобива човешката мярка на личност, извела те от мрака до желанието да те има.

Желанието за съзидателен и осмислен живот е онова важно нещо, което трябва да търсим и намираме, защото иначе ще се загубим в смисъла на безсмислието. И ако това е по-скоро житейски и нравствен проблем, то просветителското дело е важно както за самия индивид, така и за цялото общество. Понякога тези хора остават незабелязани покрай бурите, които ни връхлитат и покрай прозаичните проблеми, които съпътстват живота ни. Но тяхното съществуване е толкова силно и важно за всички нас. Защото няма как да объркаме и променим стойността и ценността на делата им, които са оставили знак и дълбока следа в развитието ни. Затова днес всички ние, следовниците на тези знакови личности, трябва да търсим и намираме онова възжелание, което да ни води и насърчава да вършим достойни дела. Дълг е списъкът на българските просветители, там са имена на знакови не само за българската история имена, като Паисий Хилендарски, Неофит Рилски, Софроний Врачански, Неофит Бозвели, Любен Каравелов, Христо Ботев, Васил Левски, Георги Раковски, Иван Вазов, Добри Чинтулов, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Любен Каравелов и много, много други. И тяхната мисия като общественици, книжовници, радетели и борци за свобода е дала своя принос в определяне на нашата национална идентичност и за формиране на нашата сила и зрялост като нация (Арnaudов, 1969; Анчев, 2016).

В богатия пантеон на дейци на духа безспорно Георги Стойков Раковски (1821 – 1867) е едно от имената, изписано с главни букви в българската история. „Любовта към

Отечеството превъзхожда всички световни добрини“, казва той и продължава „Нека всеки запише дълбоко в сърцето си: свобода или смърт!“. И сам дава отговор на своите терзания и въжделения: „По-лесно един народ се решава да умре в кърви, отколкото да живее в калта“.

1. ПРОСВЕТИТЕЛСКОТО ДЕЛО НА ГЕОРГИ РАКОВСКИ КАТО ОРИЕНТИР ЗА СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ

Георги Стойков Раковски е политик и националреволюционер от времето, когато се полага началото на българския политически живот. Познат предимно на изследователи и учени, делото и мисията му остават недостатъчно популярни и оценени. Живял и творил в навечерието на освобождението на българския народ от турско робство, голямата заслуга на Раковски е в обединяването на разпръснатите бунтовнически чети и превръщането им от сборище на хъшове, които всеки по свой начин и изолирано вършат нападения над поробителите, в политически един институт, готов да служи на освободителните цели на Отечеството. Просветителското му дело обхваща всички онези аспекти на духовно израстване, което националното самосъзнание трябва да изживее, за да достигне степента на готовност независимостта да му принадлежи, а не то на нея. И безспорната „всемирна отзивчивост“, по мярката на Достоевски, благодарение на която съумява не само да гледа трезво на политиката на великите сили, но и да запази чувствителността си за тяхната нравственост (Анчев, 2013; Бакърджиев, 2020).

2. КРАТКО ОПИСАНИЕ НА ЖИВОТА НА ГЕОРГИ РАКОВСКИ

Раковски е роден на 2 април през 1821 г. в Котел в семейството на сравнително заможния търговец и занаятчия Стойко Попович и Руска Мамарчева. В църковните регистри е записан като Съби Стойков Попович, вероятно кръстен на дядо си – Съби Попович, който е известен търговец на кожи и поддържа оживени връзки с румънските градове.

Баща му – Стойко Попович, е родом от сливенското село Раково, откъдето идва и приемното фамилно име Раковски. Майка му – Руска – е сестра на Георги Мамарчев – български революционер, един от организаторите на Велчовата завера през 1835 г. в Търново, капитан от руската армия, който през юли 1829 година освобождава по време на Руско-турската война (1828 – 1829) градовете Котел и Сливен. Това подтиква Съби, в чест на вуйчо си, да смени името си на Георги. В периода 1828 – 1834 година Георги Раковски учи в килийното училище в родния си град, където освен български изучава и гръцки език. През 1834 година постъпва в училището в Карлово, което напуска две години по-късно заради върлуваща по това време чумна епидемия.

В края на 1837 година заедно с баща си заминава за Цариград, където продължава образованието си в изтъкнатото гръцко училище в Куручушме. Там Раковски изучава философия, красноречие, богословие, математика, латински език, физика, химия, френски, персийски, арабски и други предмети. Именно по време на престоя си в Цариград, Раковски става съучредител на „Македонското дружество“, което има за цел освобождението на българите от турска власт. Под влияние на Неофит Бозвели, Иларион Макариополски и Сава Доброплодни, Раковски се включва в борбата за църковна независимост на българския народ (2021).

Освен родния си български език, Раковски владее турски и гръцки в двата му варианта. Овладява говоримо и писмено и няколко европейски езици, сред които сръбски, френски и английски. Служи си с арабски и персийски. Той е ярък представител на

течението на романтизма, силно повлиян е от Майнхард и братя Грим, които чрез своите приказки създават национално чувство в германския народ. Под тяхно влияние той създава етнографски въпросник и иска от всички българи да го попълват и да описват своите вярвания, песни, гатанки. Раковски остава в полето на етнографията с „Показалец“ (1859) и „Българска старина“ (1865). В тях той очертава за първи път идеята за събиране на народни старини и те са начало в събираческо-етнографската дейност в България.

С високото образование, което е получил, Раковски несъмнено се превръща в личност с голям идеен размах – той е етнограф, журналист, издател, учител по чужди езици и дори поет. Раковски е и първият идеолог и организатор на националноосвободителното движение в България и негов ръководител през първите десет години. Негови „ученици“ в по-голяма или по-малка степен са Васил Априлов, Драган Цанков, Иван Касабов и най-вече Васил Левски.

За времето си Раковски е известна личност, познат в Гърция, Сърбия, както и сред одеските българи. Съвременниците му го описват като много красив, елегантен и с европейски обноски кавалер. Води огромна кореспонденция, която със сигурност му помага в делото за освобождение на България от османско владичество, на което посвещава целия си живот.

През 1866 година Раковски посещава Руската империя, прекарва известно време в Кишинев, Каприянския манастир и Одеса и преминава през българските колонии в Южна Бесарабия. Целта му е да събере пари за организиране на въоръжени чети, както и да подготви участието в тях на бесарабските българи. Той не постига голям успех с намирането на пари, заради натиска на руската полиция върху българската общност в Одеса.

На 1 януари 1867 година излиза неговият труд „Привременен закон за народните горски чети за 1867-о лято“, в който са записвани организационният принцип на изграждането на четите и правата и задълженията на самите четници. Раковски твърдо вярва, че със създаването на добре организирани чети ще може да вдигне народа на борба и ще се постигне освобождението му. През пролетта на 1867 година в България са прехвърлени четите на Панайот Хитов и на Филип Тотю. За съжаление той не може да се включи в реализирането на своите идеи. На 9 октомври същата година, едва на 46 годишна възраст, Раковски почива от туберкулоза.

Когато днес, от разстоянието на времето обгърнем с поглед живота и дейността на Раковски, ние откриваме преди всичко големия национален идеал, който движи новата българска история. Този велик мъж спада към поколението, на което е съдено да подготви окончателно политическата и социалната еманципация на българското общество в напълно демократичен дух. Между своите съвременници Раковски е онази обединяваща най-силна и авторитетна личност. Бидейки едновременно и публицист, и историк, и политик, и поет, и организатор на въстания, Георги Стойков Раковски съсредоточава в себе си разединените таланти и стремежи на онова поколение, което е подготвяло националното освобождение на българите – само по себе си дело многопластово, многоаспектно, опасно, сложно и величаво.

Според академик Михаил Арнаудов (Арнаудов, 1969): „Биографията на Раковски представлява един от най-увлекателните достоверни романи, които бихме могли да четем в новата българска литература. В нея има всички елементи на една лична съдба, изплетена от смели приключения и неочаквани перипетии, от големи надежди и мъчителни разочарования; има и драматическа развръзка, трагическото величие на която може да изпълва с възторг и признателност потомството. Не въображението на поета, пренесъл своите волни видения в едно бурно минало, а самото време и условията създават тук героя

с неговите високи стремежи и неговите паметни дела. И можем само да скърбим, че Раковски не успява да напише започнатото си „Житие“, за да ни въведе сам в подробностите на чудните наглед прекеждия, в упованията, болките и разочарованията си. Такъв разказ би бил неоценим при опита ни да проникнем в духа на епохата и да разберем реалните основи на една рядка по красотата си героическа легенда.“

В предговора на своята монография за бележития деец на българското и балканско Възраждане, акад. Михаил Арnaudов обобщава: „У този човек блика силна любов към род и отечество, волята му е крайно активна, нравствената му култура здрава и богата – и това се явява необходима предпоставка за постигане на една практическа дейност, способна да превърне отделната личност в значителен фактор на историческия процес“ (Арnaudов, 1969).

Интересите на българския народ, правото му да бъде свободен и независим, са в основата на всяко решение и действие на Раковски. Наред с четническата тактика, която развива и прокламира, той отдава изключително голямо значение на икономическите въпроси и търси техните практически решения в полза на България. Според него именно върху основата на такива решения трябва да се поставя и международното положение на народа и бъдещата му държава. И въпреки че България все още не е отделна държава, а част от Османската империя, Раковски я представя като обособена политическа общност с различно население и относително самоуправление. И голямата цел, към която се стреми и която осмисля целия му живот, е това относително самоуправление да бъде овластено и държавнически. Идеите, в които надскача голямата част от своите съратници, е прокламирането на запазване на идентичността. Раковски смята, че България трябва да се разпростира според възможностите си, като не разпилява богатствата си. Според него заемането на достойно място в Европа може да стане не като копира, а като създава и произвежда.

Един от съвременните изследователи на Раковски, Панко Анчев, в своя труд „Българският ум. Непрочетеният г. С. Раковски“ изтъква значението на публицистичната и издателска дейност на героя на изследването му (Анчев, 2016).

XIX век е времето, когато България излиза на политическата карта и отново „става“ част от света. Като такава тя се осъзнава и легитимира чрез своята интелигенция и духовни предводители. Всеобщите процеси налагат да се познава животът и международната политика, да се следи и анализира поведението на европейските държави, тяхното състояние и тенденциите в развитието им. Мястото за тези анализи става пресата, която е вече нещо обичайно в българската действителност. Вестникът е онзи прозорец към света, носител на информация, която се следи внимателно и с интерес, като в нея се търсят огнени податки, говорещи за добро отношение към българите и за нарастваща воля да бъде решен успешно техният проблем за духовно и политическо освобождение. Издаваните от Георги Раковски вестници „Българска дневница“, „Дунавски лебед“, „Будашност“ и „Бранител“ отделят много място на статии и информация за международни събития и тенденции в европейската политика. Той ясно си дава сметка, че без знания за ставащото в света около нас не е възможно да се подготви общественото съзнание за решителни действия, да му се вдъхне кураж и увереност в правотата на избрания път – борбата за независимост.

Чрез своя проникателен ум, предвидливост и мощна творческа енергия, Раковски за пръв път започва да „прави“ журналистика в полза на националната борба. Продължилата от 1856 до 1864 година публицистична дейност на Раковски е изцяло подчинена на неговите политически и обществени убеждения, на неговата жажда за свобода и справедливост.

Именно вестник „Дунавски лебед“ е в основата на ранната българска възрожденска публицистика. Младият публицист и революционер започва да работи върху „Дунавски лебед“ с цялата си енергия. Изданието се отличава с бързина и е мерило за достоверност на публикуваната в него информация, даваща по-ярка светлина върху съответната проблематика в балкански и общоевропейски контекст. Тези факти още веднъж идват в подкрепа на изключителния нюх, с който Георги Раковски е бил дарен. „Дунавски лебед“ за кратко време се превръща във вестник – пример за тогавашните издания. На страниците му Раковски поставя въпросите на деня: коментира нуждата от премахване на гръцкото фанариотското духовенство, представя различните верски опасности за единството на българите, поставя темите за образованието и моралното въздигане на националния идеал чрез въоръжена и открита съпротива. Читателите бързо разбират, че пред тях стои вестник, който брани обикновения човек и защитава интересите му.

В „Дунавски лебед“ Раковски дава съвети, насърчава, апелира, припомня, съпоставя, изисква. Сериозно обостреният му журналистически усет наблюдава европейската политика на останалите страни, търси близките закономерности и прави препратки с положението на българския народ под сянката на полумесеца. Раковски реагира на всяка новина от страниците на западния печат, която касае българите. В своя вестник той опровергава или се съгласява с казаното, мъчейки се да създаде впечатление и да изгради чрез статиите си отношение към великите сили по наболелите български въпроси. „Дунавски лебед“ коментира политически, икономически, социални въпроси, външнополитически проблеми, представя недвусмислено отношение към Високата порта и националноосвободителните движения в Европа.

Естествено е, че за много хора Раковски се превръща в отявлен противник, заради тона, който прокарва по страниците на „Дунавски лебед“. Тон, родил се в противоречие с умерените просветителски възгледи на мнозина общественици. Дързък, пламенен и с забележителна убеденост в правотата си, Раковски превръща „Дунавски лебед“ в един колос на ранната българска възрожденска публицистика.

След големия успех на „Дунавски лебед“, на 8 март 1864 година излиза първият брой на вестник „Будущност“, от който са издадени общо 10 броя. Изданието изиграва своята роля на скрепител на българо-румънската дружба, защото се печата на двата езика, а и разисква общи проблематични въпроси. Че вестникът е свършил своята работа, говори това, че турското правителство наредило да бъде осъждан на смърт всеки, който бъде видян с „Будущност“ в ръка.

На 9 юли същата година излиза от печат първият и единствен брой на последния вестник на Раковски – „Бранител“, който за съжаление не успява да се развие.

След така стеклите се обстоятелства около двата вестника, през 1865 година Раковски се отдава на една своя стара мечта и издава списание, в което се разглеждат въпроси, засягащи българската история, фолклор, митология и народна мъдрост. В Букурещ излиза единственият брой на „Българска старина“ – внушително по обем книжно тяло с цели 208 страници. Списанието нямало успех, а Раковски приключва дейността си като редактор на вестници и списания, застигнат от материални лишения и заболявания.

От 1856 до 1865 година Георги Раковски издава общо четири вестника и едно списание, от които излизат 92 броя. Към тях трябва да прибавим двата пробни броя на печатни издания, няколко извънредни листа и четири притурки. Ясно е, че не мащабното

по обем публицистично творчество изгражда силния авторитет на котленеца като майстор на журналистическото перо. Съдържанието. В него трябва да търсим силата, която излъчват текстовете на Георги Раковски. Всяка бележка, дописка, коментар и анализ резонира с трепетите и очакванията на голяма част от българския народ, открил в „Дунавски лебед“, пък и в останалите издания, печатен орган, който осветлява проблемите на делника, дава съвети за по-добро настояще и чертае аргументирани схеми за бъдещия ден.

Въздействието, което оказват вестниците на Раковски, е поразително. Съчетавайки в себе си качествата на народопсихолог, на човек здраво свързан с времето си и същевременно надраснал го, българският публицист успява да отговори на вълнуващите политически и идейни въпроси, които рефлектират върху общественото развитие на отечеството.

Георги Стойков Раковски за пръв път дава пример за журналистика в служба на националната борба. Неговият блестящ талант, в съчетание с изключителната му способност да се ориентира в общественно-политическите процеси, ражда плодотворни години в полето на българския периодичен печат.

За издание на Раковски с подобна сила пише и академик Михаил Арнаудов. Става въпрос за брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, която е отпечатана през 1861 г. Повод за нея е постигнатото споразумение между руското правителство и Високата Порта за преселването на българското население от Видинския край в пределите на Южна Русия и размяната му с татарско и черкезко население. До тогавашния момент никой не е разкривал и бичувал така директно руската политика спрямо българите и спрямо другите народи, живеещи в нейната територия. С нетърпящо възражения слово, основаващо се на факти и на собствените му наблюдения, Раковски потвърждава думите на Карл Маркс, който по това време определя Русия като „тюрма на народите“. След публикуването на тази брошура и на статиите си за руската политика Георги Раковски е обявен за персона нон грата от руските власти и му е забранено да пътува до Русия и да пребивава в нея (Арнаудов, 1969).

„Тази малка брошура е напечатана анонимно, без означение на място и на година – по всяка вероятност в Букурещ, през май 1861 г. Тя има 15 стр. и носи заглавие „Преселение в Русия, или Руската убийствена политика за Българите.“

Повод за написване на брошурата дава съглашението между Русия и Високата Порта да се изселят българите от Видинско. Ферман в тоя смисъл бил прочетен и в Битолско, но докато македонските българи отказвали да напуснат отечеството си, видинските – подбуждани от руски агенти и насърчавани от турското правителство и от подкупени български оръдия – захванали да се изселват вече. „Това е едно чисто убийство за български наш беден народ от страни Русии“, възкликва Раковски – и с пламенно слово и с дела иска да осуети вредната агитация. ...

Нека забележим, че стари видинци и сега си спомнят за това ходене в Южна Русия и за връщането си от там, поради разочарование от условията на живота. Езикът на брошурата – покрай всички присъщи на Раковски особености – показва и някои черти, които го сближават доста с живата разговорна реч. Това би могло да се дължи или на желанието на автора, да бъде по-добре разбран от читателите си, прости българи, или на влияние от страна на Теодоси Икономова, когото Раковски натоварва да се грижи за отпечатването и когото някои съвременници смятат дори за съставител на брошурата. Вярно, обаче, е първото, тъй като в Архива на Раковски е запазен оригиналният ръкопис на

автора, от гдето се вижда, че менен при печатането е тук-таме само правописът. Този ръкопис е озаглавен: „Приселени в Русия или Руската убийствена политика за Българити“, и обхваща 23 страници, подписани на края от „Един Българин“.

Панко Анчев определя Раковски и като първия български политолог, който изследва проблемите на политиката като власт и обществена организация. Раковски успява да изведе основните правила, по които се движи османската и европейската политика, да формулира онези главни механизми, по които протичат явленията в нея и да проследи причините, които ги пораждат. Най-важният принцип е, че тази политика е егоистична и че великите сили се водят от своите интереси и никога не правят неизгодни за тях самите отстъпки и не проявяват съчувствие и солидарност с нуждаещите се от помощ и подкрепа. Този принцип дава насоката в организацията на българската националноосвободителна революция и в плановете на Раковски за нейната подготовка и протичане. Трезв анализатор г. С. Раковски никъде не се подвежда от емоции и силни желания и предупреждава, че такава трябва да бъде и българската политика. Нам е необходимо да сме силни, единни и организирани, да работим за собствената си известност и да можем да покажем достойнствата си, за да спечелим някакви съдружници в святото ни дело.

Според Тодор Бакърджиев Раковски пръв в България въвежда и думата „олигархия“. „Като казваме народа, разумяваме всичките добри българи, изключаящи чорбаджиите“, пише в 1864 г. Раковски. Той нарича българските богаташи „наследници на еничарите“. Гневът му стига дотам, че говори в крайност дори за тяхното унищожаване. Принуден поради техните интриги да спре през 1864 г. своя българо-румънски вестник „Бъдущност“, великият възрожденец отправя към бъдещето следните редове: „Тий са човеци в главите, коим е влязъл един олигархически дух и изискват всяко българско дело да става само по тяхна воля и по тяхно убеждение. Тий презират народа и никога не са помислили да съсредоточат в едно неговите мисли. Всичко, що са досега вършили под името народно дело, не е било такова, но водило се е по самата точка зрения личнаго интереса, а най-паче убийственаго егоизма!“ (Бакърджиев, 2020)

Протестът на Раковски срещу народните експлоататори не се ограничава в национални рамки. Пак със същите мотиви – да защити бедните от грабителите, Раковски протестира против споменатото вече преселване на видинските българи в Русия, където ги очаква „мъчителното монголско правителство“ на царизма и „вечни мъки“, ако попаднат в неговите „железни нокти“.

Не знаем дали бащата на организираното българско поборничество, владеещ няколко езика, не е прочел нещо от „Държавата“, където в главата „Олигархия“ Платон в един по-друг смисъл казва: „Колкото парите са повече, толкова е по-недостъпна олигархията“. Но от днешен исторически ъгъл може да се каже, че Раковски е първият български публицист, който е използвал понятието олигархия в много остър социално-политически контекст, актуален и до днес (Семова, Люцканова, Стоева, 2013а).

„Бъдущност“ е третият вестник, редактиран от Раковски, списван и на румънски, в сътрудничество с Димитър Великсин и с румънския публицист и учен Б. П. Хъшдеу. Излиза в десет броя от 8 март до 17 май 1864 г. Високата порта забранява внасянето на вестника в пределите на империята и заплашва разпространителите му със смъртно наказание.

Типични за „Бъдущност“ са обзорните статии, проследяващи проблемите в исторически план или разглеждащи паралелно съдбата на европейските и балканските

народи. Раковски използва новите за българската публицистика форми на памфлета. С тази традиция той става предтеча на публициста сатирик Христо Ботев, който още по-силно заклеява чорбаджиите – олигарси.

Просветителското дело на Раковски намира отзвук в отношението към него на двама видни български интелектуалци и общественици – Веселени Ханчев и Петър Стъпов.

През 1942 г. в. „Литературен глас“, (бр. 566, 21.10.1942 г.) Веселин Ханчев пише: „Раковски премина всичките неволи на скитник, патриот и бунтовник. Той се преобразяваше и менеше всеки миг – от кротък търговец до дервиш в едно турско теке. От поет до хайдутин в Балкана. (Ханчев, 2016b)

Но под какъвто образ и да се мернеше, той си остана единственият, велик Раковски.

И по това се различава той от Вас, драги мои съвременници, които всеки миг изменят образа си и все пак остават без образ!

Когато жълтата гостенка навести неукротимия дух, който цял живот се бори за свобода и независимост, засъхналите устни изпратиха тия безсмъртни думи към поколенията: „Аз съм всякога бил българин, ще бъда не само до гроб такъв, но още и след смъртта, ще оставя завещание и прахът ми да не се смеси с друга народност!“

Както се научавам, костите на Раковски ще бъдат пренесени от София в родното му място, където гордите и непристъпни старопланински лесове ще ги успокоят.“

Своето слово за Раковски учителят и писател Петър Стъпов започва с Вазовия стих „Мечтател безумен, образ невъзможен...“ (в. „Литературен живот“, бр. 1, 5 ноември 1942 г.) и още пише: „Раковски е една от бурните фигури от нашето предиосвобожденско движение. Може да се каже, че единствен той, за своето време, особено дълбоко се е чувствал български син и с една изненадваща упоритост и велика любов към народа си е искал да посочи на света жизнеността и духовното величие на българското племе, което според него, е учител едва ли не на цяла Западна Европа... (Стъпов, 2016a)

Не е много завидна съдбата на Раковски. Когато се споменават имената на нашите титани от XIX-ти век, той е, наистина, един от първите, но не е пръв. А обективно погледнато, неговото място е челно. Може би само Ботев е пред него.

Но ако Раковски не беше така пламенен и не успя да изрази своята бунтуваща се вътрешна стихия в бунтовни статии и стихове, по значение той изпъква като огромна фигура, събрала в себе си всички добродетели на един предан народен син, чиято мисъл е само за родината му и чиято съдба е съдбата на народа му...

Затуй ще бъде вечно безсмъртен и когато неговото място бъде посочено където трябва да е, от духа му, от мечтите му, от стремежите и от любовта му към народа, щеният светло упование още дълги редици достойни народни синове“.

Франсоа Волтер казва, че „Великите дела винаги са съпроводени с големи препятствия“, което описва по най-точен начин изконното възжелание за движение напред. И може би е прав, защото то, движението напред се случва, та макар и по труден и болезнен начин, който не съставлява само едно оцеляване, а един възход.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обикновено ние българите сме поставяли винаги на преден план изконната ценност да се образуваме и да даваме напътствия на нашите деца да получат по-добро образование, но поизкривената ни ценностна система ни поставя в далеч не съвсем изгодната позиция да

ги тласкаме да отидат да сторят това в чужбина. Това по един или друг начин съставя миоглед и ценностна система на младия човек в обществото, в което попада. Безспорно натрупаните знания и опит са дълбока ценност, но те ще са още по-полезни и важни за българското общество, ако те са приложими тук в България. Защото когато сме изправени пред съдбоносни решения, кризисни ситуации или революции се обръщаме към онази притихнала част на нашето общество, която е носител на съкровени идеи, мъдрост и сила – за да почерпим енергия и продължим напред (2021a; 2020b).

Ще си позволим да припомним един вдъхновяващ цитат на друг български просветител – Любен Каравелов: „Историята ни учи, че само тогава един народ е изгубен, когато няма вече идеи, които да го ентусиазират...“ Не ние, не днес и не сега ще правим оценка на делото на Раковски. Но нито привържениците, нито критиците му могат да отрекат, че именно ентусиазмът и пламенността, с които той захваща всяко едно начинание, са имали силата да ентусиазират и будят народната сваят.

И няма как да не бъдем следовници на Раковски, както той казва: „Щем доказва необратимо, защо ние сме първите и най-старите жители в Европа...“ и защото „Истина се никога не покрива за всегда; трябва един добър ден да я извади на бял сваят!“

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Арнаудов, М. (1969). Георги Стойков Раковски. Живот – дело – идеи, С. Наука и изкуство, 1969.
2. Анчев, П. (2016). Българският ум. Непрочетеният г. С. Раковски, С. Захарий Стоянов, 2016.
3. Анчев, П. (2013). г. С. Раковски и борбите за църковна независимост. // Литературен сваят, брой 48, февруари 2013.
4. Бакърджиев, Т. (2020). Раковски пръв използва думата „Олигархия“. // Литературен сваят, брой 126, март 2020.
5. Литературен сваят, (2021), <https://literaturesviat.com/?p=71766>, 01/2021.
6. Симова, Л., Люцканова, Р., Стоева, Х. (2013a). Георги, С. Раковски и село Имрохор, Чаталджанско. // Литературен сваят, брой 48, февруари 2013.
7. Стъпов, П. (2016a). Най-достойният син. // Литературен сваят, брой 89, ноември 2016.
8. Ханчев, в. (2016b). Раковски и нашето време. // Литературен сваят, брой 87, септември 2016.
9. Скрински, Р. (2021, януари). Публицистът Раковски – непознатата страна на героя. <https://bulgarianhistory.org/publicista-rakovski/>.
10. <https://abritvs.com>, (2021b), 01/2021.

КЪМ НОВА ПАРАДИГМА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ

Методи Кънев

Професор, д.ик.н.

Стопанска академия „Димитър А. Ценов“, Свищов, България

metodikanev@abv.bg

Резюме: Статията цели да привлече внимание върху процеса на формиране на нова парадигма на общественения живот. Задействани са движещи сили, които надрастват доминантната роля на икономиката, преобразуват системата на обществото, неговия механизъм на функциониране, капитала и труда и налагат необходимостта от многостранно човешко развитие. Заключават се, че само то като социален идеал, превръщайки се в универсален организиращ принцип, може да даде смисъл на промяната и с това – светоглед и фундамент за дългосрочни политики.

Ключови думи: техно-информационизъм, функционална парадигма на обществения живот, капитал, труд, човешко развитие.

JEL: A13, B, O15, Z13

TOWARDS A NEW PARADIGM OF PUBLIC LIFE

Metodi Kanev

Professor, D.Ec.Sc

D.A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria

metodikanev@abv.bg

Abstract: The article aims to draw attention to the process of forming a new paradigm of public life. Drivers have been activated that outgrow the dominant role of the economy, transform society's system, its mechanism of operation, capital and labour, and impose the need for multilateral human development. It concludes that only it as a social ideal, becoming a universal organizing principle, can make sense of change and, with this, a worldview and foundation for long-term policies.

Key words: Techno-informatism, functional paradigm of public life, equity, labour, human development.

JEL: A13, B, O15, Z13

ВЪВЕДЕНИЕ

Известно е, че социалните науки изследват своя предмет чрез ключови понятия, принципи и подходи в рамките на дадена концептуална парадигма на общественото устройство. Те са променливи, тъй като е променлива реалността, която обозначават. Още Конфуций се е обявявал за „изправяне на понятията“, за да съответстват на действителността. Модерната епоха също доказва, че при коренно изменение на обществената уредба се променят и понятията като нейни мисловни отражения. В по-ново

време културологът семиотик Ролан Барт твърди, че при формиране на нов начин на живот старите думи или се изоставят, или придобиват адекватен на промяната смисъл.

Определящ е процесът на формирането на нова социална парадигма като набор от възгледи за социалната реалност, както и за насоката и характера на нейната промяна. Става въпрос за мисловното ѝ конструиране и структуриране като система чрез евристични подходи, каквито са установяването на нейния осев системообразуващ принцип и на нейния базисен функционален механизъм на реализирането на този принцип като целева функция. Каквато и да е социалната парадигма е със смисъл и на идеология. Такива са били, например, преодолялата античността сакрална средновековна парадигма за добро и зло, или хуманистичната парадигма на модерното общество, сринала автократиите.

Основа на обществения живот са човешките дейности. От първостепенно значение винаги е била сферата на непосредственото човешко съществуване (като бит, здравословен статус, поколенческа динамика и народопсихология). От нея произтича смисълът на функционирането на останалите сфери като нейно структурирано разгръщане в обществена система. Такива са: икономическата сфера, наричана метафорично „хранещ блок“; културната сфера, поддържаща в определена насока духовността, нравствеността и ценностния смисъл на съществуването на индивидите; социалната сфера – израз на взаимоотношенията им по повод условията на труд и живот, както и на социализацията им като приобщаване към определена среда; държавноправната сферата, гарантираща обществения ред, социалния мир и отбраната на обществото; технико-технологичната и инфраструктурна сфера, тилово инструментализираща и поддържаща в единство с другите сфери нормалното функциониране на обществената система.

Проблемът е в това, че по належаща необходимост или заради преследване на фетиши винаги са се появявали социални изкривявания. Някоя от сферите, според стремеж било към държавна мощ, икономическо обогатяване, осъществяване на утопии и пр., е ставала господстваща. Налагала е собствения си организиращ принцип над другите сфери и ги е поставяла в подчинено положение. Поради това има главно религиозни, политически, милитаристични или икономически и пр. общества. Религията е опорочила моралния си потенциал заради инквизицията. Въпреки хуманистичния си дух, модерната епоха свежда почти всичко до натрупването на капитал като аксиален системоорганизиращ принцип на обществения живот и до пазарно-ценовите връзки като базисен функционално-реализационен механизъм. Макар и олигархизирана, тази парадигма продължава да е мисловна рамка за интерпретации на обществените процеси и за политики. Ала новата технологична, икономическа, социокултурна и правно-политическа среда я превръща в морално остаряла.

Както винаги при радикални обществени преврати, днес се предефинират устоите на обществото, а с това – и понятията, които го изразяват. Общественият живот, надраствайки досегашната си икономическа доминанта и опирайки се на нови движещи сили, структура и смисъл, обективно налага формиране на нова обяснителна социална парадигма. Така е заради установяването на нови технологични основи на човешката дейност и като следствие заради нейното преобразуване в разностранна обществена дейност, адекватна на фактическото многоаспектно възпроизводство на живота. Основна движеща сила става не физическият капитал, а човешкият ум, наричан интелектуален капитал. Този проблем е във фокуса на научните, обществените и политическите дискусии. Иначе, заради обремененост

на съзнанието от миналото, се стига до изкривени представи за характера и пътя на общественото развитие. Надминати от времето, тези представи водят до неадекватни политики, до социални кризи и възпрепятстване на обновителния ход на времето.

Вследствие на прехода към ново устройство, обществата са в състояние на хаотична неопределеност. Формиращата се нова социална парадигма, макар да е още в първоначален вид, е с потенциал да осветли, подреди и преодолее тази неопределеност. Поражданите от нея положителни преживявания, вярвания, ценностите и интереси постепенно се превръщат в споделено обществено съзнание, мислене и поведение, което я превръща в нова идеология и в нов манталитет на хората – израз на различен от досегашния начин на възприемане на реалностите. Новата социална парадигма ще бъде подложена по-нататък на развитие и верифициране. Гражданското общество ще я легитимира като модел за следване и тя ще стане надеждна основа за дългосрочни обществени политики.

В тази посока обективно действат няколко взаимосвързани процеса. Главният е смяната на духа на времето, породен от техно-информационната и комуникационна революция и всеобщия стремеж за еманципация (придобиване на права и освобождаване от ограничения, зависимости и предразсъдъци). Поражда се тенденция на преминаване от господстващия пазарно-ценово редуциран обществен функционален механизъм, наложил се в уродлив вид и у нас, към всеобхватен базисен механизъм на обществения живот. Същностно се променят фундаменталните фактори капитал и труд и най-вече – мястото и значението на самия човек. От натрупването на капитал и личностно материално обогатяване се преминава към начини на дейност и живот, доминирани от превръщането на човешкото развитие в универсален системообразуващ принцип. Ще се опитам да докажа истинността на тази хипотеза.

1. СВЕТЪТ НАВЛЕЗЕ В НОВА ЕПОХА И НИЕ СМЕ ЧАСТ ОТ НЕЯ

В зората на XX в., въодушевени от втората индустриална революция, интелектуалци от кръга „Блумсбъри“ обявиха: „Започна нова епоха и ние сме част от нея“. Сега, в първите десетилетия на XXI век, с още по-голямо основание и ние би могло да възкликнем така. Светът видимо попадна във водовъртежа на мощни сили от научно-технологично, икономическо, социокултурно, политическо и психологическо естество. Стигна се до нови източници на енергия, до нанотехнологиите, биоинженерството, изкуствения интелект, автоматиката, роботиката, мобилната комуникация, проникването в космоса и т.н. Вече всичко е озарено от техно-информационизма. Врѣх вземат нови способности за дейност – хардуер, софтуер, софтуерен езиков превод, платформи за онлайн общуване – портали, уебсайтове, блогове и пр. социални мрежи – все с характер на съвременни социални технологии. Базисен момент става получаването, създаването, съхраняването и предаването на информация. На тази основа връзките между уебактивистите се отличават с голяма скорост на осъществяване и с постоянно разширяване. По тази причина се говори дори за закон на нарастването на социалните връзки и формиране на хиперсоциален тип общество. Благодарение на високоскоростните широколентови интернет мрежи и цифрови технологии, данни от всякакво естество (включително музика, образи, реч и пр.) приемат форма, позволяваща тяхното лесно и бързо приемане и използване във всяка област на живота. Човекът все повече попада в цифров свят, налагащ му екранно-дигитална култура.

Крайният резултат е своевременното постигане на целевата функция на връзките на индивидуално, групово и обществено равнище.

Този процес засяга всичко – производствените, транспортни, комуникационни, обменни и логистични вериги; изследователската и образователна, здравно-осигурителна и рекреационна дейности, правно-политическите системи. Ускорено се разпространяват научно-технологични, организационно-икономически и продуктови иновации. В резултат се преобразуват процесуално и в обществен смисъл факторите на човешката дейност, взаимодействията между обществените сфери, институциите, бизнес-компаниите. Иновират се моделите за бизнес и конкурентоспособност. Преминава се към капиталоспестяващи технологии. Намаляват се пределните разходи на капитал, енергия, труд, съхраняване, транспортиране, пласмент и пр. Въз основа на 3-измерния печат все повече ще е възможно производството на индивидуализирани блага. Осигурява се висока производителност, растеж и възвращаемост, което вещае преход от оскъдност към изобилие. Компаниите могат лесно да съгласуват и да координират действията си, да поддържат връзки с доставчици и клиенти отвсякъде, което променя деловото и жизнено пространство. Налага се все повече не йерархична, а мрежово-кълъстерна форма за организация на дейността на иновативни специализирани организации и изследователски центрове, комбиниращи функциите на изследователи, инженери, информатици, дизайнери, логистици и др.п. Получаваните знания се преобразуват в патенти, търговски марки, ноу-хау, „интелигентни“ технологии, машини и заводи, произвеждащи „умни“ продукти и услуги, дори „умни“ домове и градове. Разпределя се власт. От обществено-управленско гледище става възможно виртуалното моделиране, проучване и дистанционно въздействие и контролиране на всякакви наблюдавани обекти и процеси.

Променя се начинът на живот и на дейност на самите хора. Стана възможен индивидуалният достъп до идеи от най-разнообразно (икономическо, социокултурно, политическо, развлекателно и пр.) естество. Масово се обменя и споделя информация. Появиха се свободните хора-блогъри, използващи и създаващи информация. Все повече хора действат чрез интелигентния си софтуер еднакво в реалния и във виртуалния свят. По този начин все повече купуват и продават, придобиват знания и жизнен опит. Създават си представи за света, разнообразни поведенчески модели, жизнени стилове. Формира се нов манталитет, нови начини на дейност и на живот, а с това и нови хоризонти за човешко развитие. В цялост всичко това е основа за нов, модерен начин на интернализиране от индивидите на признаци, присъщи на реалностите, както и на екстернализиране на собствените им характеристики и ценности в обществения живот. Очевидно тази радикална промяна ще става все по-обхватна и с все по-голяма дълбочина.

Всичко това подкопава и преодолява досегашния начин на дейност и на живот и с това присъщите на досегашния индустриализъм социални характеристики. Научно-технологичните и социални промени надскочиха тясната професионална специализация на човека и тя стана главно препятствие на напредъка. В това е вече фокусът на търсенето на решения на проблемите. Неслучайно се твърди, че като цяло светът е в преход от епохата „холоцен“, разпространила глобално човешкия вид, към нова геологическа епоха, наричана „антропоцен“ – епоха на човека, създаваща (както предвидиха в. Вернадски, Т. дьо Шарден и др.) доминантна ноосфера по отношение на околния природен свят. На тази основа и разглеждана в тази среда става понятна същностната промяна на обществения базисен

функционален механизъм, на капитала и на труда, и най-вече – на системо-организиращия принцип на обществения живот като ключови аспекти на формиращата се нова функционална парадигма.

2. ПРЕОБРАЗУВАНЕТО НА ОБЩЕСТВЕНИЯ БАЗИСЕН ФУНКЦИОНАЛЕН МЕХАНИЗЪМ

Исторически начинът на функциониране на системата на обществото е с променящи се характеристики, тъй като тя винаги е доминирана от определен системоорганизиращ принцип – бил той постигането на държавна мощ, на религиозна отдаденост, на натрупването на физически капитал и материално обогатяване, на културно развитие и пр. Модерната епоха превърна в свой основен обществен функционален механизъм пазарните връзки. Обичайно и с основание се смята, че световните пазари са сред факторите, довели до небивал обществен прогрес. Това е платформата, върху която се реализира нейният осев системоорганизиращ принцип – натрупването на капитал с оглед на материално обогатяване, поощрявано и подпомагано от правно-политическата организация на обществения живот, както и от писани и неписани социални фикции.

Новият дух на времето, обаче, опрян на върхови технологии, предопределя радикалното преобразуване на човешките взаимоотношения и налага не само пазарен, а всеобхватен, наричан от някои свръхсоциален базисен функционален механизъм на обществения живот, включващ като свой подчинен момент пазарния. Ще се спра на три формиращи се негови основни аспекта, каквито са: мрежовото свързване на човешките дейности в обновена обществена система; взаимният трансфер на поведенчески характеристики между индивидите като социални актьори и обществото като система, в която действат; формирането на нови сплотяващи интересубективни връзки между самите индивиди. Става въпрос все за изрази на своеобразни социални технологии, чрез които се постига споделен живот в многостранно функциониращо и развиващо се общество.

Мрежовото свързване на човешките дейности в обществена система

Днес коренните техно-информационни и комуникационни промени преформатират характера на връзките между обществените сфери на човешките дейности и им придават малко или повече равностойна социална тежест. Без която и да било от тях общественият живот вече не може да протича нормално и да е пълноценен. Крайните им функционални цели са отвъд самите тях, тъй като всяка от тях обслужва обществото в неговата цялост и в крайна сметка – разностранното човешко съществуване и развитие.

Благодарение на електонизацията на човешките дейности участниците в обществения живот (индивиди, граждански сдружения, бизнескомпании, институции и пр.) лесно и на реципрочна основа се превръщат едновременно в доставчици и в ползватели на идеи, блага, услуги и пр., съобразно собствените си ценности и интереси. Този факт придава на социалните взаимовръзки форма на мрежи. В това е дадено и обществото като образувание от исторически конкретен тип. От това гледище, както правилно твърди Ричард Рорти, различните му структури са само възли в системата на социалните отношения. Подобен в икономическата практика е примерът на процедурата „разходи – продукция“, отчитаща какво и колко дадена структура дава на другите, какво и колко получава от тях като баланс. Ако няма безусловно господство на някоя сфера, такива зависимости съществуват между всички сфери на човешката дейност, заради което Е. Кастелс с

основание говори за „мрежово общество“. По същество става въпрос за формирането на обществена система, чиито подсистеми наподобяват „скачени съдове“, макар социалните процеси да са по-различни от физическите.

Системният подход към обществения живот не е новост. Отстояван е още от Сюн-дзъ (III в. пр. Хр.), наричащ заблуди извеждането на преден план само на една или друга страна на обществения живот. (Чън, 2001) В по-ново време в. Парето, Е. Дюркем, Т. Парсънс и др. с основание смятат, че имат значение не само икономическите дейности, а също културата, държавната уредба, нравственост и пр., които ведно с икономическия живот взаимно се предпоставят, допълват, корелират и изразяват своя смисъл. Съчетавайки икономическите с културните и социалните си цели, обществата прогресират. В този смисъл Т. Маколи се обявява както за свобода, непрерастваща в анархия, за да имат хората избор и да успяват в своите действия, така и за обществен ред, непренаващ в тирания, за да са сигурни, че няма да бъдат ограбвани или измамани. У нас проф. г. Данаилов обръща голямо внимание именно на тази визия. Той подчертава, че стокообменните отношения неизбежно са зависими от религията, морала, традициите, правно-политическата дейност на държавата и пр., които са също социални сили. Те правят предвидими обществените отношения и ги поддържат в търпими форми и граници, което сплотява хората. (Данаилов, 1934).

От важно значение за възхода на обществения живот е и наличието на сходен ритъм на промяна, на взаимно приспособяване и синхронизирано взаимодействие на сферите на дейност, оттук – и на производния им синергичен обществен ефект. Така е, понеже мрежовият модел на взаимовръзки придава на всичко технологичен, икономически, културен, социален и правно-политически смисъл. Вцялост ефикасността на държавно-правната сфера зависи ресурсно от икономическите и социокултурните постижения, но същевременно като „правила на играта“ е тяхна нормативна рамка. Така в крайна сметка се осъществяват и тежненята на хората да „имат“ ресурси, да изпитват удовлетвореност от своята дейност, да развиват и реализират своя потенциал.

Схващането на обществения живот като мрежова система е въпрос не само на използването на техно-информационните и комуникативни постижения, а и на съчетаването на аналитичния със синтезиращия организационно-управленски подход. Защото анализът, както подчертава Р. Акофф, ключов за епохата на пазарноикономическия механизъм, осветлява частите и разкрива структурата на обществото. Синтезът, обаче, го обяснява качествено. Защото не са независими нито подсистемите на обществото, нито самото то като система. Съществува свързаност и взаимно обуславяне. (Акофф, 1985) На тази основа все повече изследователи, между които Е. Маслоу (1908 – 1970), К. Боулдинг (1910 – 1993), Д. Бел (1919 – 2011), Амартя Сен, Вл. Иноземцев и др. се застъпват за създаване на икономико-социологическа парадигма на обществения живот отвъд БВП.

Взаимният трансфер на качества, присъщи на обществото и на индивидите

Важен аспект на социалната парадигма на обществения живот е неговият базисен функционален механизъм не само като свързано влияние на сферите на дейност, а и на ниво индивиди – общество. Практически той е социална тъкан, формирана от реципичното и постоянно повторяемо прехвърляне на характеристики от типа на обществото към индивидите и обратно – от тях към него. Общественото устройство като жизнена среда винаги се отличава с определени атрибутивни, добри и (или) недобри функционално определящи го качества. Те са отчасти географско-исторически унаследени и превърнати в

традиции, отчасти културно самосъздавани или заимствани от външни влияния. Но в голяма степен произтичат и от типа на политическия режим, особено ако господства продължително време. Той може да е демократичен и общоползотворен, но може и да е опорочен, било в олигархичен алианс на едрия бизнес с политическата власт, било в охлократия, свеждаща равнището на живот до първичните нужди на човека и до подражателен снобизъм на нейната върхушка. Режимът може да е авторитарен или тоталитарен – потиснически, ала и патерналистичен, наставнически покровителстващ „масите“. Във всички случаи обаче общественото устройство слага своя печат върху взаимозависимостите, взаимоотношенията, взаимодействията и конфликтите на всички участници в обществения живот – индивиди, социални групи и официални институции.

Индивидите и социалните групи съзнателно или подсъзнателно, импулсивно или рационално, отразяват и избирателно интернализират и модифицират в себе си характеристиките на обществената среда като законови или не, морални или аморални норми, правила, отношения, цели и пр. То означава, че при убеденост и според личните си ценности и интереси те ги идентифицират и инкорпорират в своите, което влияе на техния личен и обществен живот като манталитет, гражданско поведение и социален статус. В резултат стигат до успешни законосъобразни или неповеденчески модел. Разбира се, може да схващат характеристиките на жизнената среда като неприемливи и да се отнасят враждебно към нея, да проявяват вседозволеност, или пък (разчитайки на правителството) да се придържат към иждивенски манталитет. В масовия случай хората се съобразяват с характера на обществената среда и по този начин правят духа на обществото свой собствен дух като го субективират и му придават личностна структура и смисъл, за да имат (както се казва) място под слънцето и да действат.

Самите индивиди също имат отчасти биогенетично наследени, отчасти – културно придобити качествени характеристики, които проявяват като социални актьори и по този начин влияят на характера на обществената среда. Те неизбежно екстернализират и обективират чрез дела и отношения в социалната реалност личните си качествени характеристики като светоглед, моралност и деяния. Все едно дали са добри и (или) лоши, ако са масови – стават черти и на обществения живот. В този смисъл състоянието на обществото е тяхно огледало. Това обяснява учудващия факт у нас, че немалко хора не харесват жизнената среда, но и не искат да се променят и да действат според това, което желаят. Напротив, някои упражняват точно това, което вербално анатемосват.

Най-важен при тази съотносителност на чертите на индивидите и на обществото е механизмът на реципрочност и на постоянна итерация. Реципрочността е в неизбежното взаимно прехвърляне и възприемане на качества и поведенчески нагласи, но в случая, по закона за големите числа, тя е от значение само в масовата им честота. Итерацията пък като постоянна повторемост е процес на взаимно напасване, коригиране, изглаждане, утвърждаване и споделяне на присъщите качества на индивидите и на средата и на превръщането им в обществено приемливи поведенчески модели. В този смисъл в немалка степен социалното поведение на индивидите е интернализиран и субективиран отклик на икономическите, културните, социалните и политическите характеристики на обществото като на индивидуална реалност, а самото то е обективиран и социализиран израз на човешките характеристики. Този двупосочен социален механизъм (на отразяване и субективиране на характеристиките на обществото в съзнанието и поведението на

индивидите и на обективизиране на собствените им характеристики в тъканта на обществото) поддържа както неговия тип, така и неговата ситуационна промяна. Този функционален механизъм е с характер на непрекъснат кумулативен процес на междуособни отражения и преобразувания на качествени характеристики между хората като личности и социални актьори и обществената среда като правно или морално институирани обществени сфери на дейности и отношения с присъщите им органи. Може да се твърди, че трансферът на качества между обществото и индивидите на началата на реципрочността и постоянната повтораемост, осъзнато или не, като социален механизъм винаги стои в основата на обществения живот.

Поддържащата роля на интерсубективната свързаност на социалните актьори

Базисният функционален механизъм на обществения живот има и трети аспект, поддържащ както системата на обществото, така и трансфера на качества между него и индивидите. Това са интерсубективните връзки между самите индивиди като социални субекти. Бидейки също с характер на социална технология, те имат за резултат сплотяването на хората в социални групи и в общество във формите на солидарност, сътрудничество и взаимопомощ с оглед на постигането на определени личностни, групови и обществени цели. Тези връзки вземат формата на интерсубективна реалност, различна както от субективните представи на индивидите за социалните факти, така и от обективно съществуващата социална реалност. Основа са масово споделените социални и дори трансцендентни фикции като писани и неписани въображаеми условности. Най-ярките примери в това отношение са народните вярвания, митове, обичаи, ритуали и пр., пораждащи специфични споделени обществени нагласи (като например големите празници или датите с патриотично-историческо значение у нас). Те са своеобразна проява на колективно обществено съзнание и оттук – на поведенчески модели, следвани от хората в деятелните им всекидневни социални роли. Бидейки израз на исторически закрепени и споделяни ценности и стереотипи на поведение, те влияят в обществено приемлива посока на менталитета, нравствеността, културата, интересите, целите и избора на хората. Не е случаен фактът, че немало от тях се предават от поколение на поколение. В този смисъл би могло да се каже, че социалните фикции са по същество ядро както на устойчивостта на обществения ред, така (ако са нови) – и на неговата промяна. По причина на тях начинът на функциониране на обществения организъм се възприема като желана нормалност или като опороченост и надминат от времето. Пример на такива фикции са и заразителните социално-политически идеологии, например на хуманизма, на фашизма, на класовата борба и комунизма, особено ако са представени в правни, нравствени и културни норми и правила на обществено поведение. Нерядко обаче идеологиите не само сплотяват, а и разделят и противопоставят хората.

Макс Вебер е прав като смята, че интерсубективните връзки се формират според „духа на времето“, вземащ формата на определено колективно съзнание и оттам – на господстващи обществени отношения. Понеже в исторически план времената се променят, променят се съдържателността и същността на интерсубективните връзки, включително заради осъзнаването на някои фикции като предразсъдъци. Ако те са от отминало време, възпрепятстват общественото обновяване. Ако са израз на сляпа вяра в утопии, проповядвани от харизматични лъжепророци, също вкарват обществото в кошмарно състояние. И обратно, ако става въпрос за перспективни научни, технологични, производствени, продуктови и организационни идеи на определено „съзидателно

малцинство“, те задействат стремежа у други хора за делова активност, стават масови социални убеждения и тези идеи се реализират практически и се превръщат в нормална социална реалност. В крайна сметка се формират нови устойчиви интересубективни връзки с характер на опосредстващ механизъм, осезателно влияещ на въвлечаните в социални действия субекти не само при възприемането на социалните факти, а и при въздействието върху тях. Така чрез този фактор също се поддържа или пресъздава общественят ред. Значение ще продължат да имат традициите, идеологиите, институциите, идейните движения, юридическите норми, политическото устройство (монархията, демокрацията, диктатура) и т.н. Но над всичко ще стои вярата на хората в тях и следването им. Те формират отношения и дела и по този начин интересубективността на хората се преобразува в нова обективна реалност. Условието са, от една страна, свободното протичане на информацията, от друга – функционална пригодност за поведение на човека в такава среда. То не само подпомага отделните индивиди и институции, а и хомогенизира икономическите, социокултурните и политическите процеси в обществения живот, като им придава антропологична целенасоченост.

3. СЪЩНОСТНА ПРОМЯНА НА МЯСТОТО НА КАПИТАЛА, ТРУДА И ЧОВЕКА В ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ

Най-важният аспект на формиращата се нова парадигма на обществения живот е същностната промяна на производствените фактори, капитала и труда и нарастващото значение на човешкото развитие. То е социалният идеал, който е с потенциал да се превърне в универсален системообразуващ принцип на общественото устройство, поради което е ключов момент на неговата нова функционална парадигма.

Преобразяване и сближаване на капитала и труда

Все още е влиятелно контрадикторното представяне на зависимостите между капитала и труда. Наистина при всяка дълбока обществена промяна съществува и доза инерционност на човешкото мислене. Но то противоречи на логиката на историческия процес, налагаща промяна. Надмощията и на капитала над труда на микроноиво, и на пазарното функциониране на икономиката над обществото като макросистема все повече ще стават несъвместими с духа на времето.

В древността индуският мислител Каутиля (IV – III в. пр. Хр) обяснява икономическия живот не понятийно, а образно – като „дъщеря на обществения ред“, смятан за първостепенен по важност. В модерната рационалистична епоха, с оглед на преодоляването на зависимостта на човека от природните сили и постигането на материално благоденствие, е било естествена необходимост схващането на икономиката като базисна структура на обществения живот. Властващо над всичко, натрупването на капитал се превръща в обществен системообразуващ принцип и в главна движеща сила на прогреса. Постепенно се стига обаче до опорочаване на ренесансовия хуманизъм от културата всячески да се печелят пари. Днес все по-ясно става, че и капиталът, и трудът се преобразуват същностно, че настъпва обрат в тяхното съподчиняване и стъпка по стъпка се преодолява техният антагонизъм. Новите технологични, икономически и социокултурни условия подплатяват този процес.

Променят се същността и формите на капитала като фактор на обществената парадигма. Все по-важни от физическия капитал стават неговите невеществени форми –

човешкият капитал и произтичащите от него и преплитащите се с него културен, социален и символен капитал. Те изместват по значение земята и физическия капитал и имат не само икономически смисъл. Свързват се с развитието на човека като субективност и като обективирание в жизнената среда.

А. Смит е интерпретирал капитала като тъждествен на това, което обозначава. Имал е предвид запаса от средства за производство, чрез който се осигурява непрекъснатостта на производствения процес и се доставят нови блага. Разходите за тях (включително на труд), осигуряващи поток от доходи, се възприемат като инвестиции. (Смит, 1983. Но капиталът е не просто вещи и нито само вещи. То е само основи. Поради това Маркс го интерпретира не обозначаващо, а смислово – според социалното му изражение, наслагващо се върху тези основи. Определящи са начините и целите на използването на средствата за производство като определен тип обществени отношения. Осъществител е начинът на производство, а реализатор – обръщението. Те извеждат на преден план стойностната форма на капитала, която (според Маркс) скрива антагонизма на изразяваните от него обществени отношения. Оттук е изводът му, че капиталът не е вещ, а е представено във вещи исторически определено обществено производствено отношение, което преобразува тези вещи в капитал. (Маркс, 1979) Иван Богоров, adept у нас на класицизма, също превежда чуждицата „капитал“ с по-обхватната дума „влог“ – абстрактен израз на всеки вложен ресурс, носещ доходи или допринасящ за тяхното нарастване. Така включва като ресурси и самите обществени отношения, особено сдружаването. (Богоров). В по-късния неокласически дискурс капиталът обаче пак се схваща само натуралистически – като материален ресурс, включен в регулярно повтарящ се процес, носещ доходи, част от които отива за неговото уголемяване. (Бомол, 2004) Общо споделян момент е схващането на градивната роля на капитала. Смята се, че печалбите, които носи, (ако не се използват за охолоен живот), се превръщат в инвестиции, в нови работни места, в нарастване на производителността и на доходите. Маркс също признава, че в това е синтезирана историческата мисия на капитализма.

Ясно е, че капиталът е не просто запас (ресурс), т.е. това, което е основата му. Още повече, че такава основа може да са не само вещи, а да са и самият човек, културата, социалните връзки и пр. То също доказва, че като понятие капиталът има по-скоро преносно значение. Днес той все повече придобива символен смисъл на фактор не само за икономическо, а и за обществено, и за човешко развитие изобщо. В това е парадоксът. Защото когато всичко с характер на значим личен и обществен фактор приема смисловата обществена форма на капитал, като понятие той се разтваря в социалната цялост и остава само стилното му значение.

Така стои и въпросът с капиталистите. Те са все повече анонимни. По презумпция се смята, че това са притежателите на бизнескомпаниите, на търговски вериги, топбанкери, големи мениджъри, високостоящите съветници и пр. Наред с тях не малка част от смятаните днес за капиталисти са спекуланти, наркотрафиканти, перачи на пари, престъпни босове и др.п. (Пазарът като механизъм по принцип не гарантира почтеност, добросъвестност, хуманност, нали?) Има, както се изразява Тойнби, агенти „хищници“, а също и „паразити“. Има социално неравенство, което Ю. Н. Харари иронично нарича „мухата в меда на капитализма“.

Проблемът е в това, че вече немалко служещи на заплата или хонорар са и акционери, станали (както се твърди) повече от профсъюзните членове. Според Т. Шулц, признат за „баща“ на теорията за човешкия капитал, все повече заети лица стават „капиталисти“ поради придобиването на знания като вид интелектуална собственост, която бързо расте, точно както бързо расте икономическата и социална стойност на самите знания и практически умения. Те са неотчуждаемият интелектуален капитал на техните носители. (Schultz, T.W., 1961). Както се изтъква, тези съвременни притежатели на ценен ресурс нямат манталитет нито на капиталисти, нито на пролетарии в класическия смисъл. Не са обединени социално-класово или политико-идеологически. Но имат власт заради това, че не само притежават информация, а и я използват практически с голям ефект. Те контролират отделни компании или сегменти от продуктите и финансови потоци чрез електронните мрежи.

М. Кастелс също смята, че не е ясно вече кои са капиталистите и кои – наемните лица. Като Шулц счита, че в своеобразни капиталисти се превръщат и хората с традиционни трудови функции. Те инвестират преди всичко в самите себе си с оглед на придобиване на образование, на квалификация и преквалификация. То превръща дейността им предимно в интелектуална, в която техният делови потенциал взема формата на човешки капитал. Знанията на работниците и служителите им осигуряват коренно различен социален статус. Работят не за друг (господар, бос), а за наела ги организация, или са самонаели се. Ако бъдат уволнени, напускат със своя капитал и го прилагат другаде. За „нови капиталисти“ М. Кастелс смята също всички заети, които правят пенсионни и взаимоспомагателни вноски с характер на „отсрочени доходи“, което е също факт на размиване на функциите „капиталист“, „работник“ или „служещ“. Управлявани от финансови посредници срещу заплата, осигурителните и застрахователни вноски формират огромни фондове, които се инвестират в дейности с увеличаващ ги капиталов оборот. М. Кастелс е прав и като твърди, че глобалната капиталова система е абстракция и на нейното ниво също не може да се търсят капиталисти. От значение е обаче – казва той – не многообразието от капиталисти и капиталистически групи от плът и кръв, а безликият колективен капиталист, олицетворен от интегрирани финансови потоци, управлявани от високо компетентни служещи чрез електронни мрежи. Именно от това се определя и състоянието на националните икономики и общества. (Кастелс, 2004). Защото зад мненията стоят факти. Оттук изглеждат достоверни и допусканията, че в сегашната ситуация на преход към нова епоха са възможни както „капитализъм без капиталисти“, така и „капиталисти без капитализъм“.

Заради формирането на нова мрежово-функционална система на обществения живот се променя и трудът. Той все повече се превръща в иновативна творческа и контролнорегулираща дейност. От една страна всички заети, като че ли са само наемни работници срещу заплата или хонорар. От друга страна същите те като социални агенти прилагат своите способности в качеството на личностно притежаван капитал. Той обаче носи такъв смисъл именно като дейност – израз на реализирането на човешките способности, което ги преобразува в човешки капитал. То ясно показва преминаването на капитала и на труда един в друг и размиването им като категории.

Самият капитал е продукт на труд, но досега, а и все още, осигурявайки власт на своите собственици, поставя своя родител в подчинено положение. Посредством новите технологии обаче се видоизменя трудовият процес. Организационно-практически той може

да се управлява вече дистанционно. Понеже се следят както движението на капитала, така и очакваните резултати, самата дейност също придобива мрежови характер и се глобализира. Нараства, включително у нас, числеността на специалистите, които работят за чужди (американски, европейски, азиатски и пр.) компании навсякъде по света, включително и от офшорно естество. При тези условия, както се констатира, индивидуалната компетентност, работата в екип и способите за комуникация стават по-важни от инструментите, а смисълът на работата – по-съществен от местоработата. Информатизацията и мрежовият характер на дейностите правят възможни нови форми на заетост, каквито са самонаемането, дигиталната работата в собствена „електронна вила“, съвместяването или смяната на вида на работата, частичната или временна заетост и пр.

Промяната в същината на капитала и на труда като производствени фактори бе предречена още от Маркс. Едва днес се потвърждава обаче възгледът му, че благодарение на науката и техническото развитие, първо, трудът престава да бъде непосредствена база на производството, защото става главно дейност по наблюдение и регулиране, а самият човек застава редом с производствения процес, вместо да е прекият му главен агент; второ, развитието на основния капитал става показател за това до каква степен всеобщото обществено знание може да е непосредствена производителна сила, и оттук – показател за това до каква степен условията на самия обществен жизнен процес може да се подчинят на контрола на всеобщия интелект и да се преобразят в съответствие с него (Маркс – Енгелс, 1985).

Днес всичко това е факт. Все повече човекът, програмирайки процесите, определя какво и как да бъде вършено от техническите вериги. В резултат в съвременните дигитализиращи се трудови условия възниква тенденция на обрат в зависимостите между човека и капитала. От подчинен човекът става управляващ и (както е предвиждал Маркс) се отнася към физическия капитал като към свое „неорганическо тяло“, като към обективизирана „неорганична природа на своята субективност“. Трудът от безкрайно повтаряща се проста операция, налагана от конвейера и от изискването за ефективност на капитала, прераства в познавателно-творческа и контролно-регулираща дейност. Използва се все повече навсякъде и във всичко цифрова информационнокомуникационна технология. С основание вече се смята, че се преодолява трудът – синоним на трудно поносима тежест, обезличаваща човешката личност. Днес деятелният човек, бидейки все по-образован и служейки си с „умни“ инструменти, е по-самостоятелен, по-изобретателен, по-отговорен и по-трудно заменим. В този смисъл човешкият капитал става главна форма на капитала изобщо.

Преображенията на капитала в личностно-човешки, икономически, културен, социален и пр. капитал са ярко свидетелство за съвременните ресурсни възможности на обществото – израз на същностната промяна както на капитала, така и на самата човешка дейност. Те се изразяват не само в разнообразяването на ресурсните възможности като интелект, култура, социалност и пр., а във взаимната им допълняемост, в сближаването и дори конверсията на капитала и труда в смисъл на функционалното им преминаване в своята противоположност. Интелектуализираната и роботизирана техника (като физически капитал) поема ролята на масовия „работник“, а човекът от послушен изпълнител се превърна в нейния творец, както и в нейния дистанционно управляващ и контролиращ агент. Тази промяна става важен момент в социалната реализация и развитие на човека.

Мениджърската революция минимизира ролята на капитала собственост и изведе на преден план капитала функция. Информационно комуникационната революция обуслови

деперсонализирането на капиталистите и фаворизира хората със знания. То превръща управляващите движения на капитала в активно работещи. В днешните условия те упражняват сложни управленски (организационни, ръководни и контролно-регулирущи) функции, свързани с перманентно оптимизиращо оценяване на разходи, очаквани доходи, рискове и възвращаемост на капитала в глобална конкурентна среда. И също се стремят да оптимизират собствените си инвестиции с очакваните доходи.

И работещите инвеститори, и инвестиращите работници, са все повече хора с иновативни и организационно-управленски качества, с призната експертиза, носещи им икономическа, административна или морална власт. Това е още по-очевидно в случаите на успешно самонаемане, съчетаващо функциите на инвеститори, мениджъри и изпълнители в деловата им ангажираност. Всичко това свидетелства за тенденции както към конвергенция на капитала и труда, т.е. за такова преобразуване, при което те се сближават, получават сходни или съвпадащи признаци, така и към конверсия, т.е. – на преминаващи функционално едни в други и получаващи противоположни значения. Компютъризирането и дистанционното ръководене на производствените процеси свързва ведно знанието, технологията, оперативната дейност, контрола и регулирането на процесите. В резултат, прогресът в едно или друго отношение поражда прогрес в много други насоки. Основателно е срещаното се твърдение, че капитализмът е заменил нискокачествената власт на насилието с перфидната власт на богатството, а информационализмът сега заменя икономическата власт с висококачествената власт на човешкото личностно или предметно знание. Плюс това се налага и широкото демократично гражданско участие при вземане на най-важните решения, както и граждански контрол чрез социалните платформи като „власт на социалните мрежи“. Предефинират се ролите и отношенията и на гражданско ниво – между работодател – работник, учител – ученик, лекар – пациент, полицаи – гражданин, съдия – подсъдим, съпрузи – деца. В такъв свят вече живеем.

Вижда се, че революционизиращо, знанието променя мястото на капитала и труда в класическия им смисъл и ги подчинява на нова логика. Както изтъква Ал. Тофлър, те няма да изчезнат, но губят смисъла си на антагонистична ос, структурираща обществото, описано от Маркс. Знанието ги преобразува съдържателно, преодолява противопоставянето им и им налага взаимосвързана роля. Този факт проблематизира не само същността на капитализма, а и антиномията „капитализъм-социализъм“. (Тофлър, 1995) И е така. Капитализмът и социализмът се „асимилират“ от зараждащата се нова цивилизация. Разбира се, липсва едномислие по този сложен въпрос. Според Вл. Иноземцев се върви към радикална промяна на обществения ред, правеща възможно възникването на нов обществен строй, различен от всички негови предходни форми. (Иноземцев, 1998) Мануел Кастелс обаче смята, че капитализмът просто се превръща от заводско-индустриален и търговско-финансов в информационен капитализъм във вид на глобално обединена електронномрежова система. Това означава според него не край, а нова, планетарна форма на капитализма, дори нов вид капитализъм, структуриран върху финансови потоци. (Кастелс, 2004) Според редица други изследователи на съвременната радикална промяна (П. Дракър, П. Мейсън и др.) може да се твърди, че е налице развитие към „посткапиталистическо общество“. По мнение на П. Дракър САЩ, Канада, Западна Европа, Япония, Австралия и Нова Зеландия са вече в напреднала фаза на посткапитализъм. С такава ориентация са също Р. Корея, Хонконг, Сингапур, Израел. Времето ще покаже как

ще изглежда посткапиталистическият свят, но безспорно трансформационният процес е налице. (Дракър, 2000) Пол Мейсън смята, че превръщането на капитализма в инфокапитализъм е преходен етап към посткапитализъм. Според него става въпрос за еволюция, при която класическите фактори земя, труд и физически капитал отстъпват по значение на нематериалния капитал. Капитализмът, покровителстващ 1% от населението, е достигнал границите на своята способност да се адаптира. Банкрутира и левицата, още разчитаща на пролетарски шурм и на държавата. Формира се нов начин на производство и нова социално-икономическа динамика, опрени на мрежи – свидетелство, че пазарно-ценовият капитализъм е несъвместим с новите технологии. Мейсън заключава, че посткапитализмът не е мечта, а естествен процес, който е в ход Икономиката с тенденция да създава продукти с пределни разходи, клонящи към нула и слаби или липсващи права на собственост не може да е капиталистическа. Налага се стил на живот в и чрез „споделените мрежи“ – база на непазарна система. (Мейсън, 2016) Разбира се, изследователите само предвиждат, а точният отговор ще даде обзримото бъдеще.

Към превръщане на човешкото развитие в универсален системообразуващ принцип

Като правило системата на обществото и неговият базисен функционален механизъм са доминирани от присъщия на една или друга епоха осев системообразуващ и организиращ принцип на функциониране и развитие. Такъв последователно са били придобиването на земя, заради което е ставало преселение на народи, след това – притежаването и натрупването на капитал. Те формират феодалната, после – капиталистическата форма на обществото с присъщите им господстващи върхушки, а с това – и присъщите им функционални механизми на поданичеството или на пазарните връзки. Доскоро главните ограничители на човешката дейност са били разполагаемата земя, наличният физически капитал, използваните технологии и поглъщаемостта на пазарите. Общественото развитие обаче достигна равнище, което превръща човешкия потенциал в главен свой залог. Научно-технологичните и социални промени надскочиха тясната професионалната специализация на човека. Главно препятствие на нормалния ход на обновителните процеси стана дефицитът на многорелеви функционални възможности на индивидите. Оттук е голямата социокултурна и политическа задача да се създават визия, импулси и възможности за многостранно човешко развитие. Всеобща са „гладът за таланти“ и борбата за тяхното привличане, от което страдат най-вече страните, които имат най-голяма нужда от тях. Към първата половина на 2019 г. обаче, по-малко от половината работоспособни граждани на ЕС имат основни дигитални (цифрови) умения. Но бързо нарастват нуждите от тях в почти всичко. По оценка на самия ЕС, съвсем скоро около 90% от всички работни места ще изискват такива умения. Основателно Европейската комисия чрез инициативата „Дигитални умения и работни места“ предлага (в коалиция с ИТ компании, бизнес предприятия, неправителствени организации и профсъюзи) организиране на масирано обучение за работа в такава среда. Факт при досегашните исторически епохи само в елитарната му форма, при съвременните условия човешкото развитие става постижимо за всекиго според неговите наклонности, придобити способности и стремеж какъв иска и може да стане. Това е условието да няма изключени от обновителните процеси.

И отразяващ, и преобразуващ качествата на обществото, принципът на човешкото развитие сменя в себе си, подчинява, преобразува и прави свои аспекти предхождащите го

принципи на земеделие или на натрупване на веществен капитал и по този начин – на материално обогатяване. Но същността му като организиращ принцип е не само в новите начини на свързване на човешките дейности в обществена система, не само в превръщането на базисния функционален механизъм на обществото от главно пазарно-ценови във всеобщо корелационен. Тя е преди всичко в развитието на човека като субективност и самоценност, както и като обективизиране в дела и отношения – израз и на неговото себетърсене и себеосъществяване, както и на хуманизирането на обществото. На преден план все повече излизат качеството на живота, компетентността на човека, свободата му за избор и неговите отговорности като условия всеки да развива и реализира личния си потенциал. В това отношение нужна среда става единението на факторите от технико-икономическо, социокултурно, морално, психофизическо и политическо естество. В единство с тях новите технологии правят човешкото развитие на всекиго напълно възможно и го налагат като безусловна необходимост с оглед не само на ефикасното им използване, а и с оглед на самия човек като самоценност. Нито една страна вече не би могла да просперира, ако не следва хуманистично целенасочена стратегия, подкрепяна от баланс между частния и обществен интерес, човешките деяния и отговорности, стимулиращи и подпомагащи човешкото и общественото развитие.

Векове стремежът на хората да трупат физически капитал с оглед на овладяването на природните сили, за да могат все повече да произвеждат, да печелят и да благоденстват материално, е отреждал на икономиката господстваща роля. По силата на собствената си логика обаче общественото развитие надмина този системообразуващ принцип. Търсейки новия си облик и смисъл, то, от една страна, обективно извежда на преден план като своя функция (предназначение, роля, последица) човешкото развитие. Същевременно, от друга страна, го издига като главен аргумент (довод) за превръщането му в универсален организиращ принцип на обществения живот. Бидейки последица и същевременно належаща потребност на високотехнологизирания информационен свят, единствено върховенството на този принцип дава светоглед и фундамент за дългосрочни политики, хуманизиращи живота и с това – човешки лик на промяната.

В този смисъл човешкото развитие е съвременният социален идеал и поради това – налагаща се нова глобална идеология за концептуализиране на действителността и осмисляне на живота. Нарастващият потенциал на човека подобрява качеството на живота, а то благоприятства още повече човешкото развитие. Личностно-човешкият и общественият напредък се сливат и стават аспекти на един и същи процес, а с това – и ефект на социалната нормалност, и неин интегрален оценъчен критерий. За да е така, още в настоящето трябва да се заплати цената. Тя е в следването на хуманистична идеология, на обществени стратегии и политики и най-вече на последователни човешки действия както за антропоцентрична насока на промяната, така и за нейното гарантиране. В това е, в иносказателен смисъл, „нишката на Ариадна“ като „спасителен изход“, която трябва да се следва във всички области и на всяко ниво на обществения живот като брод към бъдещето. Такъв е залогът за развитие на днешния свят.

Още през 30-те години на миналия век професор г. Данаилов лансира тезата, че централна сред ръководните идеи на политиката трябва да е зачитането на върховната ценност на всяка човешка личност. То предполага обществен строй, създаващ най-широки възможности за развитие на нейните сили и способности. (Данаилов, 1934) Решаването на

тези проблеми е условие за успешното навлизане на света във фаза на нова цивилизация, издигаща в култ многостранното човешко развитие. То би било логична последица от дългата еволюция, водеща от физически труд в пряка борба с природата към машинен труд с оглед на материално благоденствие, от него днес – към интелигентна електронна дейност. Ще расте загрижеността за качеството „човек“ – огледало на всичко и същевременно първостепенен фактор, от който зависи качеството на каквото и да било друго. Ще се осъществи предполагаемата от Маркс социална инверсия – преминаването от доминацията на капитала като изгубилия себе си човек към господството на човека като най-ценен капитал. Така се подготвя преходът от господството на икономическия Нютонов механизъм към схващането на обществения живот в антропологичен цивилизоващ смисъл. Доскоро само елитите са имали възможност да се отнасят към себе си като към самоценност и самоцел, а останалите социални слоеве са третираны главно като ресурс. Поради възможностите на техно-информационализма днес се създава реална възможност всеки човек практически да се отнася към себе си като към самоценност и самоцел.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Акофф, Р. (1985). Планирование будущего корпорации“. Пер. с англ.-го. Москва. „Прогресс“.
2. Богоров, Ив. (1983). И се започна с „Български орел“. Подбор на П. Тотев. „Български писател“, „София“.
3. Бомол, У., А. Блайндер. (2004). Экономикс. Принципы и политика. 9-е изд. Пер. с англ.-го „Юнити“, Москва.
4. Данаилов, Г. (1934). Основни начала на политическата икономия. Вт. попр. и допълн. изд., „Хр. Г. Данов“, Пловдив.
5. Иноземцев, Вл. (1998). За пределами экономического общества. Москва. „Наука“.
6. Кастелс, М. (2004). Информационната епоха. Икономика, общество, култура. Т. I. Възходът на мрежовото общество. Изд. „ЛИК“, София.
7. Маркс, К. (1979). Капиталът, т. III, София.
8. Маркс-Енгелс. (1985). Избрани произведения в десет тома, т. 9, Партиздат, София.
9. Тофлър, Ал. (1992). Шок от бъдещето. Пр. от англ., „Народна култура“, София.
10. Schultz, J. W. (1961). Investment in Human Capital. American Economic Review, June.
11. Чън, Ан. (2001). История на китайската мисъл. Пр. от фр.

НАПРАВЛЕНИЯ БЮДЖЕТНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ НАУЧНОЙ, ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Венелин Терзиев

Профессор, Доктор военных наук, Доктор экономических наук, Доктор социальных наук
Военная академия им. Георгия Раковского, София, Болгария
Руссенский университет им. Ангела Кънчева, Руссе, Болгария
Университетская Больница им. Кане, Руссе, Болгария
Действительный член Российской академии естествознания, Москва, Россия
vkterziev@gmail.com

Владимир Климук

Доцент, Кандидат экономических наук,
Барановичский государственный университет, Барановичи, Беларусь
klimuk-vv@yandex.ru

Аннотация: Настоящата статия разглежда и анализира процеса на финансиране на иновационните научни процеси, които протичат паралелно с процесите на иновации. Този процес се явява преимуществено като елемент на провежданата държавна политика в тази област. Детайлно е анализирана структурата на източниците на финансиране на тези процеси в Република Беларус, както и разходите от републиканския бюджет в тази посока. Основно място заемат отделените финансови ресурси за фундаментални и приложни изследвания, както и тези свързани с финансиране на научно-технически програми и развитие на материално-техническата база.

Ключевые слова: иновационни научни процеси, фундаментални изследвания, Беларус.
JEL: I20

DIRECTIONS OF BUDGET FINANCING OF SCIENTIFIC AND INNOVATIVE ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF BELARUS

Venelin Terziev

Professor, Eng., D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), Ph.D.
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
Full Member of the Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia
vkterziev@gmail.com

Vladimir Klimuk

Associate Professor, Ph.D.
Baranavichy State University, Baranovichi, Republic of Belarus
klimuk-vv@yandex.ru

Abstract: This article discusses and analyses the financing process of innovative scientific processes that take place in parallel with innovation processes. This process is pre-emulsive as an element of the state policy under way in this area. The structure of the sources of financing of these processes in the Republic of Belarus, as well as the expenditure from the Republican budget in this direction has been analysed in details. The main place is the allocated financial resources for fundamental and applied research, as well as those related to the financing of scientific and technical programs and the development of the material and technical base.

Key words: innovative scientific processes, fundamental research, Belarus.
JEL: I20

Активизация действенности стратегии инновационного развития организаций в национальных социально-экономических системах выступает одной из важнейших задач в современных условиях высокой конкуренции. Производители стремятся создать продукт (работу, услуг) оригинальный, отличающих их от действующих в данной отрасли организаций, тем самым создав дополнительные конкурентные преимущества. Для усиления данного процесса с целью генерации новшеств и внедрения инноваций целесообразным является функционирование организаций по кооперационной ресурсной модели, основанной на взаимодействии организаций-партнеров (временном или, в последствии, постоянном) из научно-образовательного сектора, реального сектора экономики, бизнес-сообщества, органов власти и общественных организаций. Процесс взаимодействия обеспечивает при этом доступ к дефицитным ресурсам организаций-партнеров, что дает возможность создать конкурентоспособный товар как для внутреннего, так и для внешнего рынков.

Одним из важнейших этапов в процессе инновационной деятельности, который должен досконально прорабатываться параллельно с процессом генерации новшеств для решения выявленных при исследовании (или обозначенных первоначально), должен быть этап поиска источников финансирования предлагаемых инновационных решений (предложений). Не имея финансовых ресурсов, невозможно реализовать качественно (на техническом, профессионально-компетентностном уровнях, с учетом ожидаемых результатов) инновационный проект. По результатам ранее проведенных автором исследований, на основе ряда международных опросов (2021) представителей научных, образовательных организаций, промышленных предприятий, бизнеса, органов власти, общественных организаций относительно проблемных аспектов, препятствующих повышению эффективности инновационной деятельности организаций в процессе взаимодействия в рамках кооперационной ресурсной модели, наиболее сильным барьером был определен дефицит финансовых ресурсов.

Данный вопрос является прерогативой государства как инструмент стимулирования инновационной деятельности. Научоемкость ВВП Республики Беларусь с 2015 по 2019 годы выросла с 0,5 до 0,59% соответственно (Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь, 2020), что говорит об усилении со стороны государства роли науки как института, способствующего развитию инновационного потенциала страны и создания ее конкурентных позиций в мировом масштабе (однако в 2019 году произошло сокращение на 0,01% данного показателя относительно прошлогоднего значения). Для сравнения, в Республике Болгария научоемкость в первые 10 лет после присоединения к ЕС неуклонно снижалась (с 0,29% до 0,2% от ВВП), что в 3 раза меньше, чем в среднем по ЕС (0,64%).

Следует отметить изменения в структуре внутренних затрат на научные исследования и разработки в стране: произошло резкое сокращение доли финансирования затрат за счет средств иностранных инвесторов (на 3,63% в 2019 году в сравнении с прошлогодним удельным показателем) и средств других организаций (на 4,47%). При этом увеличилась роль выделяемых бюджетных средств (+3,33% к 2018 году) и самих организаций на принципе самокупаемости (+4,5% к прошлогоднему значению) в структуре источников финансирования, обеспечивающих удовлетворение запланированных внутренних затрат на проведение научных исследований и разработок (Рис. 1) (Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь, 2020).

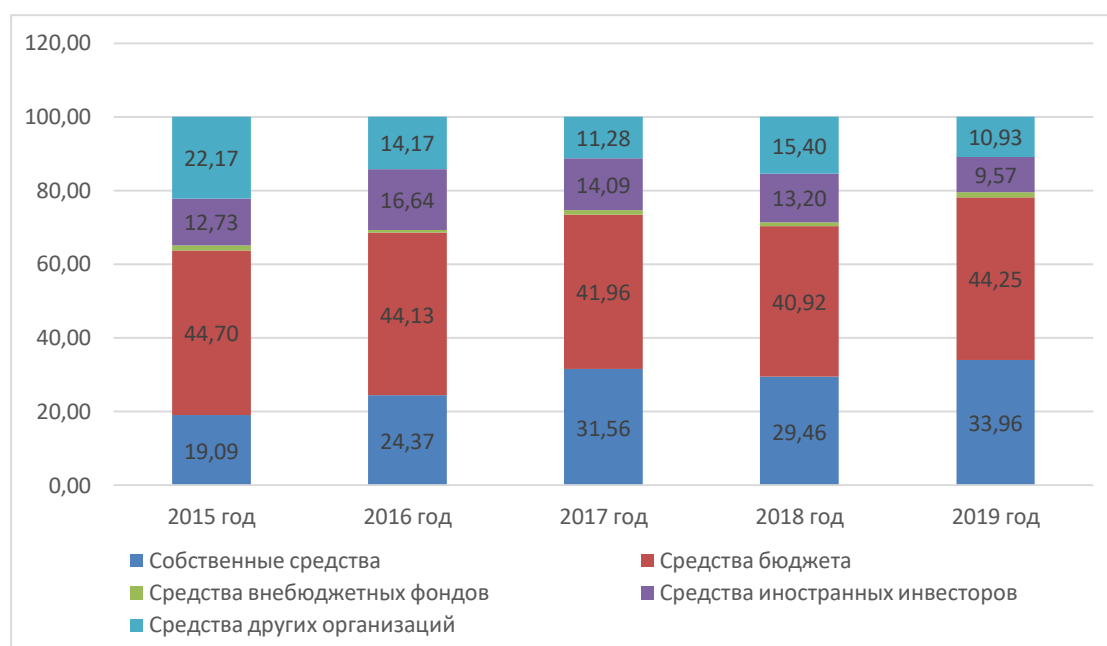

Рисунок 1. Структура источников финансирования внутренних затрат на научные исследования и разработки в Республике Беларусь за 2016-2019 годы, %

Наибольшую долю среди источников финансирования внутренних затрат на научную, научно-техническую, инновационную деятельность занимают средства бюджета (в 2019 году – 44,25% об общей суммы по всем источникам финансирования) (Рис. 2). Бюджетные средства, в свою очередь, направляются на финансирования расходов республиканского бюджета на научную, научно-техническую и инновационную деятельность, республиканского централизованного инновационного фонда и местных инновационных фондов.

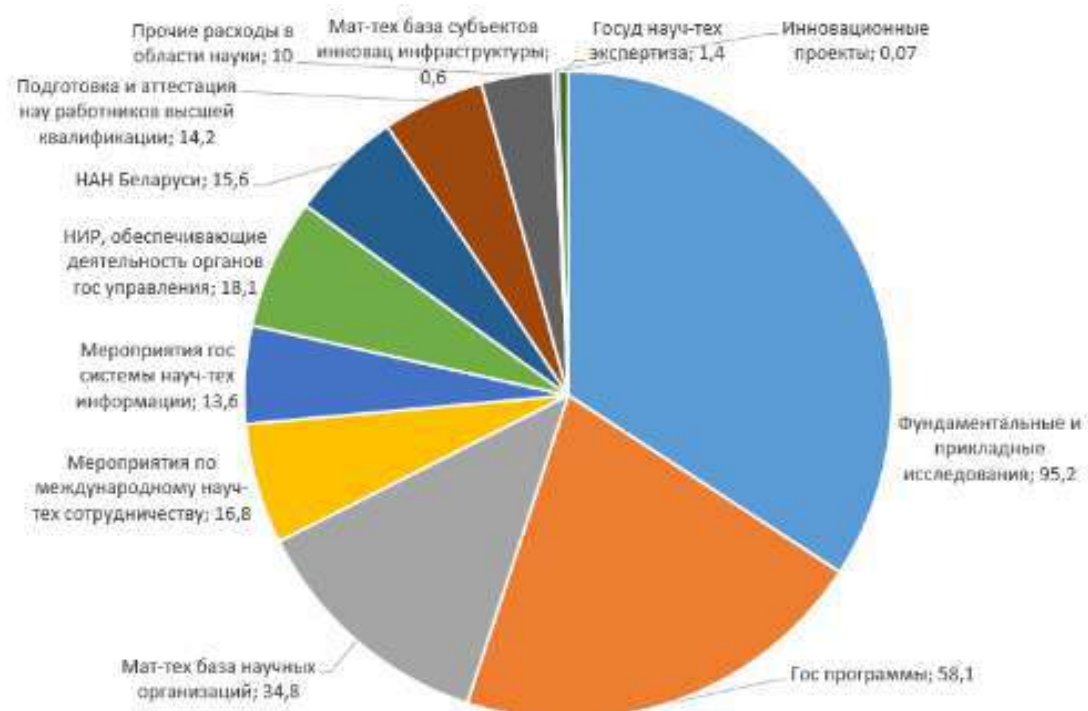

Рисунок 2. Структура расходов республиканского бюджета на осуществление научной, научно-технической и инновационной деятельности за 2019 год, млн. руб.

Статистические данные свидетельствуют о наибольшем приоритете в направлении финансирования проведения фундаментальных и прикладных исследований (34,2% от общего объема финансирования), государственных программ научных исследований, государственных научно-технических программ (20,9%), развития материально-технической базы научных организаций (12,5%).

Республиканский централизованный инновационный фонд наибольшую долю располагаемых бюджетных средств на научную, научно-техническую и инновационную деятельность направляет на выполнение прикладных научно-исследовательских работ (42.2%) и реализацию Государственной программы инновационного развития (34%) (Рис. 3).

Рисунок 3. Структура расходов Республиканского централизованного инновационного фонда по финансированию затрат на научную, научно-техническую и инновационную деятельность в 2019 г.

Структура расходов местных инновационных фондов характеризуется наибольшим удельным весом затрат на реализацию Государственной программы инновационного развития (41%), развитие материально-технической базы субъектов инновационной инфраструктуры (29%) и финансирование расходов для функционирования отраслевых лабораторий (20,1%) (Рис. 4) (2021a; 2021b).

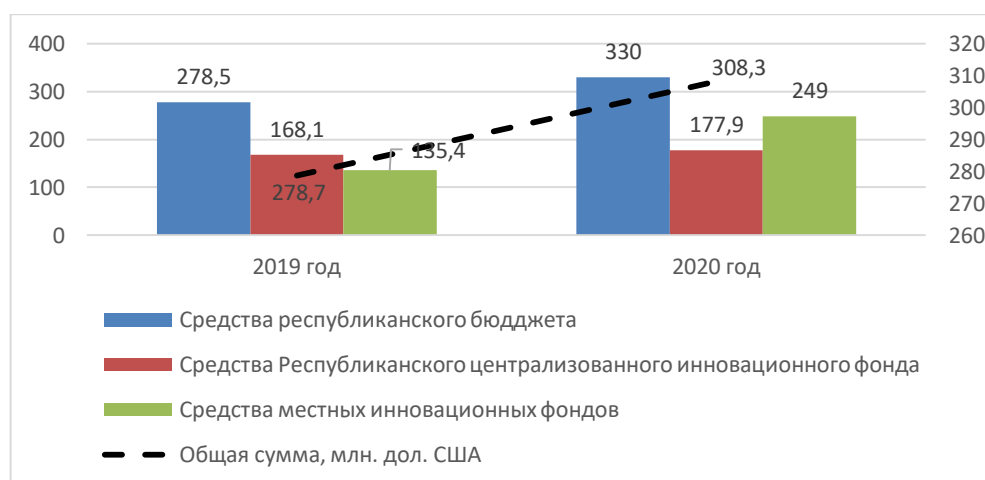

Рисунок 4. Динамика структуры бюджетных средств, направленных на финансирование затрат на научную, научно-техническую и инновационную деятельность в 2019 – 2020 годах, млн. руб.

Анализ структуры внутренних текущих затрат на научные исследования и разработки по видам работ свидетельствует об относительной стабильности в годовой динамике: в период с 2011 по 2019 годы фундаментальные научные исследования занимают порядка 12,2% - 17,1% в общем объеме финансирования внутренних текущих затрат, прикладные научные исследования – 26,1% - 36,8%, экспериментальные разработки – 48,8% - 60,4% (Рис. 5) (Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь, 2020).

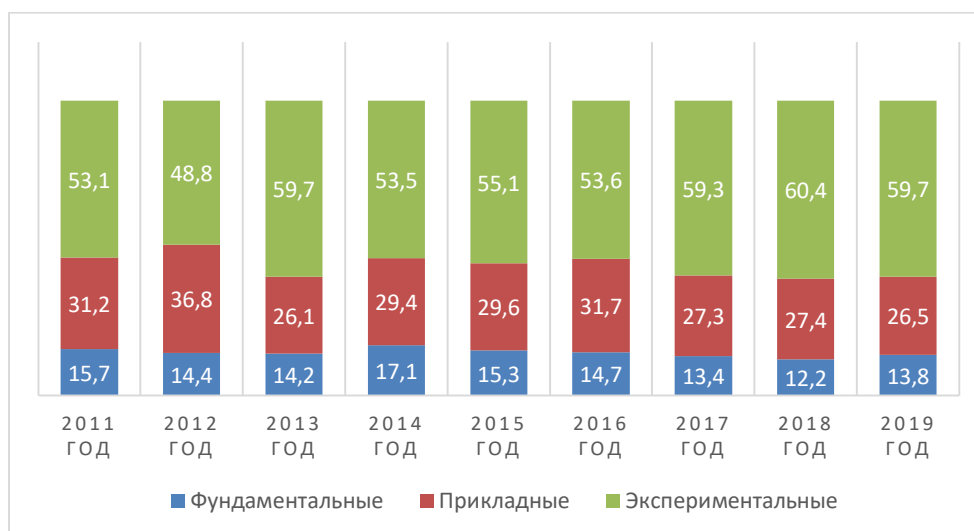

Рисунок 5. Структура внутренних текущих затрат на научные исследования и разработки по видам работ, %

Следует отметить о возрастании объемов финансирования фундаментальной науки в 2019 году относительного ее прошлогоднего значения (+2,6%), хотя с 2015 по 2018 годы отмечено ежегодное сокращение данного удельного показателя. Это может свидетельствовать об актуализации приоритетных направлений научной, научно-технической, инновационной деятельности в стране с целью получения новых знаний для решения перспективных и текущих проблемных задач.

Анализ затрат на технологические инновации организациями промышленности показал на существенный рост в 2019 году объемов финансирования (665,64 млн. дол. США, что на 20% выше уровня прошлого года в долларовом эквиваленте (2021b)), что свидетельствует о целенаправленно решаемых задача по активизации инновационной деятельности организаций страны в направлении роста конкурентоспособности производимой продукции на зарубежных рынках. Необходимо отметить о сокращении за последние 2 анализируемых периода (2018 – 2019 годы) в структуре затрат на технологические инновации в организациях промышленности доли бюджетных средств (-9,2% к уровню удельного показателя 2017 года; - 3,3% к уровню 2018 года) (Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь, 2020), что свидетельствует о перераспределении средств бюджета на решение приоритетных социальных задач, возрастании роли и задач промышленных организаций в формировании наукоемкой, конкурентоспособной продукции (Terziev, et al. 2020a; Terziev, Klimuk, 2020b; Terziev, et al. 2020c).

Следует указать на рост с 2017 года доли инновационной продукции промышленности, отгруженной на внутренний рынок (с 32% в 2017 году до 40% в 2019 году), что может свидетельствовать о недостаточном уровне конкурентоспособности

отечественной продукции для мирового рынка. При этом в 2019 году усилилась зависимость экспорта инновационной продукции промышленности от рынка Российской Федерации (35,4% отгружено инновационной промышленной продукции в Российскую Федерацию в общем объеме отгруженной инновационной продукции промышленности за пределы Республики Беларусь; в сравнении с 26,5% данного удельного показателя в 2018 году). Активизация и результативность научно-исследовательской, инновационной деятельности определяется развитием интеллектуального потенциала страны. Согласно Докладу о человеческом развитии 2020 „Новый рубеж: человеческое развитие и антропоцен“ Республика Беларусь по итогам 2019 года заняла 53 место в рейтинге 189 исследуемых стран по индексу человеческого развития (индекс составил 0,823), сохранив за собой позицию в категории стран с очень высоким уровнем человеческого развития (наравне с Россией (52 место), Казахстаном (51 место), Болгарией (56 место)) (2021c).

Дальнейшее развитие интеллектуального потенциала страны, активизация научных разработок, внедрение инноваций обусловлено возможностями финансирования. Для этой цели на национальном (региональном) уровне функционируют специализированные фонды, утверждаются приоритетные программы как за счет государственных средств, так и за счет средств частных организаций, а также средств иностранных организаций (Terziev, Georgiev, Klimuk, 2020d)

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://forms.gle/EiVycNb5A Xu3WhTv9> (2021), 02/2021.
2. Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь. (2020). Статистический сборник, Минск: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2020. – 125 с.
3. <http://www.gknt.gov.by/> (2021a), 02/2021.
4. <https://www.nbrb.by/statistics/forexmarket/avrexrate> (2021b), 02/2021.
5. <http://hdr.undp.org/en/2020-report> (2021c), 02/2021
6. Terziev, V., Andreeva, O., Georgiev, M., Klimuk, V. (2020a). Dynamics of scientific results in the higher education. // Proceedings of ADVED 2020- 6th International Conference on Advances in Education 5-6 October 2020, International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2020, pp. 335-347, ISBN: 978-605-06286-0-9.
7. Terziev, V., Klimuk, V. (2020b). Impact of pandemic and post-pandemic factors on innovative development of industry. // 19th RSEP International Economics, Finance & Business Conference – Virtual/Online 1-2 December 2020, Anglo-American University, Prague, Czechia, Review of Socio-Economic Perspectives RSEP, Ankara, Turkey, pp. 111-122, ISBN: 978-605-06961-6-5/December 2020.
8. Terziev, V., Andreeva, O., Georgiev, M., Klimuk, V. (2020c). Challenges in the development of Bulgarian higher education system during post-crisis period. // Proceedings of ADVED 2020- 6th International Conference on Advances in Education 5-6 October 2020, International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2020, pp. 348-351, ISBN: 978-605-06286-0-9.
9. Terziev, V., Georgiev, M., Klimuk, V. (2020d). Practical application Scorecard model to improve management of intangible assets. // 19th RSEP International Economics, Finance & Business Conference – Virtual/Online 1-2 December 2020, Anglo-American University, Prague, Czechia, Review of Socio-Economic Perspectives RSEP, Ankara, Turkey, pp. 102-110, ISBN: 978-605-06961-6-5/December 2020.

ПРОБЛЕМЫ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ, НРАВСТВЕННОЙ И РЕЛИГИОЗНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ ЭТНОСОВ ПОВОЛЖЬЯ

Николай Петров

кандидат философских наук, доцент АНПОО
„Академия технологии и управления“
Новочебоксарск, Россия, Чувашская Республика
g197412@yandex.ru

Аннотация: Изучение духовно-нравственной культуры этносов, определение соотношения моральных универсалий и национально-специфических нравственных представлений и норм, особенностей преломления в них общечеловеческих моральных требований и норм, представляется особо актуальными и значимыми. Указанные проблемы носят актуальный характер, поскольку глобализационные процессы современности поставили проблему не только национальной идентичности, но вопросы глокализации.

Ключевые слова: традиция, религия, культура, специфика национальной традиции, преемственность.

JEL: I20, P00

PROBLEMS OF SOCIOCULTURAL, MORAL AND RELIGIOUSLY-HISTORICAL COMMUNITY OF VOLGA ETHNIC GROUPS

Nikolai Petrov

Associate Professor, Ph.D.
ANPOO “Academy of Technology and management”
Novocheboksarsk, Russia, Chuvash Republic
g197412@yandex.ru

Abstract: Study of spiritually-moral culture of ethnos, determination of correlation of moral universals and nationally-specific moral presentations and norms, features of refraction in them common to all mankind moral requirements and norms, appears especially actual and meaningful. The indicated problems carry actual character, as processes of contemporaneity put a problem not only to the national identity, but questions of glocalization.

Key words: tradition, religion, culture, specific of national tradition, succession.

JEL: I20, P00

XXI век – век глобализации. Этот процесс порождает множество проблем.

Одна из них связана с взаимодействием разных культур, социальных укладов бытия человека, порой нивелирующим индивидуальность и самобытность этносоциального бытия человека. Ставится вопрос о защите особенностей традиций, возможности их

гармонизации. Процессы перехода от традиционной культуры к техногенной для многих народов могут быть привести к разрушительной анонимности и безгласности в будущем.

Архетипические структуры и образы самосознания современной ситуацией не уничтожены, мало того, они при своей активации в индивидуальном и коллективном сознании приобретают даже большую значимость, чем в периоды относительного благополучия. Образы, связанные с национальным психотипом, переживаются как фатальные, запредельные, соотнесённые со священным. Стремление отстоять их значимость в условиях морального кризиса естественным образом превращается в необходимость дать им сакральное объяснение, найти и подтвердить их трансцендентное происхождение. Таким образом, обращение к базовым признакам российского национального характера, непосредственное переживание их значимости в истории народа и роли в собственной судьбе, является фактором развития духовности индивидуального и массового сознания россиян.

В конце XX в. в Евразии, особенно среди исламского населения Ближнего Востока, стал происходить религиозный Ренессанс, а государственный протекционизм был потеснен. На смену арабскому панарабизму социалистического арабского возрождения, например, приходит очень архаичная мифопарадигма социальной справедливости стерильно чистого исламского салафитского общества и уклада человеческого бытия. Ярким свидетельством тому являются недавние события в Сирии, Ираке и в Саудовской Аравии. Наконец, в связи с обострением в мире интереса к фундаментализму и традиционализму, идея эволюционного прогресса общества все более стала уравниваться обратной идеей магистрального общественного регресса.

Темы социокультурной, нравственной и религиозно-исторической общности российских народов рассматривали многие философы современности как важнейшие проблемы российского общества, призывая положить в основу российской политики принципы гуманизма и толерантности. Основоположник евразийской философии – князь Н. С. Трубецкой часто писал о благотворной роли Золотой Орды. Другой представитель философии евразийства – профессор П. Н. Савицкий писал о важности тюркско-славянского взаимодействия в России.

Социальная действительность начала XX в. привела к сужению, а к концу XX столетия и ликвидации того регионального потенциала, который позволял бы российской социальной парадигме политической, культурной и хозяйственной интеграции проводить политику регенерации российской державности только за счет регионального фактора, поэтому и произошел известный крах российских имперских оснований к 1917г. Развитие духовной сферы бытия общества – противоречивый процесс, в котором отражается широкий спектр подчас противоположных и противоборствующих социальных тенденций рассматриваемой в социально-философском анализе исторической эпохи (Елдин, 2007)

Кризис начала XX столетия был ужасным следствием всего предшествующего развития общества, но в XXI в. он начал разгораться еще больше не только реально, но и латентно. Современное общество, как показывает автор, утратив сакральную традицию, сохранило потребность в ее гармонизирующей функции. Возникла необходимость в функциональных заменителях, роль которых общество пытается возлагать на бюрократические организации, консюмеризм и массовую культуру вкупе со СМИ. Однако если изначально предполагалось, что потребность в традиции может быть полностью

изжита, то в дальнейшем у правящих элит возник новый интерес к традиции, к возможностям и путям использования ее в своих целях. Искусственное формирование традиций-артефактов, функционально подменяющих сакральную традицию и имитирующих связь с прошлым, стало атрибутом современного общества.

Благодаря общественно-политическим преобразованиям последних лет стали разворачиваться процессы региональной идентификации этнокультуры, затронувшие и поволжские народы, в частности, чувашей. Появилась возможность более детального анализа проблем генезиса нравственной культуры России и ее судеб, не следуя устаревшим стереотипам и устанавливающимся позициям. В связи с этим большое значение имеет создание научной, объективной трактовки вопросов роли региональной этнической традиции в формировании нравственности и этнической культуры Средневолжья в системе общероссийских процессов социальных трансформаций, происходящих в современности. Поэтому учет специфики и изучение складывания взаимоотношений между народами различной этнической принадлежности, исследование процесса формирования многонациональной структуры нравственного самосознания народов России помогут ответить на многие актуальные вопросы современности. (Смелзер, 1994)

Зарубежная общественная мысль сегодня обнаруживает довольно осторожное отношение к проблемам герменевтических подходов (в определении) решения проблем социокультурного бытия региональных этносов и вопросов межрегионального, межэтнического культурного диалога в условиях единой государственной и общественной традиции. в. А. Тишков отмечает: „Большинство из этих категорий с научной точки зрения уязвимы, уязвимы или просто бессмысленны, а с общественно-политической точки зрения порождают тупиковые стратегии и дезориентирующее насилие повседневного сознания граждан“ (Селеев, 1985).

Этничность как область научных исследований актуальна, поскольку определение специфики дефиниций данной проблемы до сих пор остается малоизученным. Изучение истории религиозной культуры, самоопределение нравственных традиций и национальности – специфика национальной представительности и ценностные нормы, перспективы их интерпретации представляют актуальность.

В современной социокультурной действительности мы можем проследить процессы создания новых элементов социальной иерархии нравственных ценностей. Вследствие изменения традиционной шкалы социальных ценностей можно говорить о маргинализации социальных представлений. Маргинализация в широком представлении – одна из сторон социального процесса. Маргинальная среда – удобная модель для изучения масс устойчивых общественных связей, в том числе и этнорегиональном ракурсе. Здесь и истоки болезней общества, а также их последствия: преступность, безразличие, всеобщее отчуждение. Но после трансформаций новейшего времени в сторону всеобщей вестернизации, достаточно было лишь принять на себя общеевропейский облик. По словам выдающегося русского философа Н.Я. Данилевского, указанное: „...усиливает отчуждённость... из-за этого-то и порождаются то молодая Грузия, то молодая Армения, а может быть, родится молодая Мордва, молодая Чувашия, молодая Якутия“ (Гобозов, 2011).

Изучение духовной культуры этносов, определение соотношения моральных универсалий и национально-специфических нравственных представлений и норм, особенностей преломления в них общечеловеческих моральных требований и норм,

представляется особо актуальными и значимыми. В начале XX столетия в среде интеллектуальной элиты России были заложены ориентиры, которые были противоречивыми относительно предшествующего развития традиции и в значительной степени не совпадали с социальными реалиями традиционной жизни людей. Однако тезис разных россиян по происхождению (этносоциальному) о социальном единстве был услышан и это – заслуга отечественной интеллектуальной элиты того периода.

Сегодня надо полагать, а все идет к этому, духовное пространство России перестает быть монолитным и однородным и сознание неизбежности окончательного распада нарастает, а это касается не только „исламских“ по конфессиональной культуре народов Поволжья. Так, например, большая часть республики Марий Эл заселена луговыми марийцами. Луговые марийцы с упорством сохраняли верность язычеству, несмотря на иногда очень жестокую политику христианизации, осуществлявшуюся русским правительством. Всенародные моления мари, собиравшие всех картов (жрецов) и тысячи паломников, продолжались до 1887 г., когда царским властям удалось подавить массовые проявления язычества. Ко времени Октябрьской революции марийское язычество еще оставалось вполне дееспособным. В большинстве деревень сохранялся институт жрецов, не были вырублены под корень, как в Удмуртии и Чувашии, священные рощи. Потомственные некрещеные язычники (чистые марийцы), считая себя людьми высшего сорта, даже не вступали в браки с крещёными. Перед революцией и сразу после проводились съезды всех жрецов марийского народа. Мари сохраняли синкретичность своих религиозных традиций: „Чистые“ язычники (чимарий) к началу XX столетия почитали родового покровителя (керемет)... С христианизацией это стало восприниматься как поклонение злым силам“ (Селеев, 1985).

Репрессии против язычества возобновились в 1920-е гг. Жрецов репрессировали, и каждый случай языческого моления служил поводом для разбирательства карательными органами. С тех пор установился обычай ночных молений. Только однажды, в 1949 г. советская власть позволила провести мировое моление Марий-Эл, посвящённое победе над Германией, собравшее десятки тысяч верующих и продолжавшееся дольше недели. Это событие врезалось в память народа как важная историческая веха.

После падения советской власти во многих деревнях сохранился институт картов (жрецов), которые традиционно пользуются авторитетом и сохраняют языческую преемственность от поколения к поколению. С другой стороны, представители национально ориентированной марийской интеллигенции видят в язычестве силу, способную консолидировать нацию и спасти её от русификации.

Так в Поволжье в конце 1980-х гг. зародились, а в начале 1990-х гг. структурно оформились культурные, общественные и политические организации, которые придерживаются языческой религиозной идеологии. Возрождение язычества началось на волне национального движения конца 1980-ых годов. Активность и относительная многочисленность общественно-политических и культурных организаций, ориентированных на язычество, резко контрастирует с неспособностью язычников создать массовые и эффективные собственно религиозные организации. Неформализованное, патриархальное деревенское язычество до сих пор, несмотря на все попытки оформить его в современные организационные структуры, не поддаётся структуризации. Элементы архаичных традиций присутствуют и сегодня в духовной жизни многих этносов и государств Евразии: в

Татарстане и Турции тенгрианство, в Латвии движение архаистов диевтруба, в ФРГ существуют элементы возрождения поклонников Тора и т.д.

К числу областей Европы, где особенно устойчиво держались (и частью держатся) ранние формы религиозных верований, принадлежит Среднее Поволжье, населенное несколькими народами – финноязычными (мордва, мари, удмурты) и тюркоязычными (чуваши, татары, башкиры). Часть этих народов еще с XIV – XVI вв. (со времени Казанского царства) обращена в ислам, другая часть – в христианство, распространявшееся русскими миссионерами (особенно в XVIII – XIX вв.); но даже и у крещеных, и у мусульманских групп населения фактически сохранялось немало самобытных верований, особенно у удмуртов, мари, чувашей, отчасти у мордвы. Это объясняется тем, что экономическое и социальное развитие народов Поволжья до Октябрьской революции шло очень медленно. Вплоть до установления Советской власти у них сохранялись родовые пережитки и общинный быт.

Что касается сохранности традиций древних религий, то здесь нужно отметить два аспекта: степень сохранности мифологии и степень сохранности обряда, молитв, заклинаний условна. Мифология автохтонных этносов Поволжья сохранилась довольно фрагментарно.

Возрождение народных и архаичных традиций среди поволжских финно-угров, в отличие от других народов РФ, вначале, хотя и развивалось на фоне движения национального возрождения, но не было связано с ним организационно и политически. Это было самостоятельное культурно-религиозное движение, существовавшее независимо от общественно-политических организаций чувашского, марийского, или мордовского народов.

К сожалению, в годы „диалектического материализма“ была навязана иная парадигма мышления: „бытие определяет сознание“, а значит, виноваты все, кроме меня. Эта позиция свойственна вообще тоталитарной фактуре общественного сознания, как западной, так и восточной.

Вместе с тем существуют достаточно обоснованные данные о том, что дети, растущие в семьях современных россиян, подрастающие поколения все больше вовлекаются, в силу бытовой занятости родителей, в разрушительную вестернизирующую мифологизацию, продуцирующую агрессивность, интолерантность, потребительство. Указанные обстоятельства грозят россиянам в современности утерей многих позиций в области сохранения не только элементов уклада воспитания новых поколений, но и механизмов ее воспроизводства. Обращение к историческим матрицам отечественной мифологической традиции, мифам, преданиям и легендам сегодня как никогда важно, поскольку именно воспитание на национальных принципах и ценностях приводит к тому, что молодые россияне не становятся ущемленными, это не оказывает влияние на их половое самосознание, здоровье, социальные достижения и духовные ценности. По замечанию отечественного исследователя С. Э. Крапивенского, „нельзя двигать развитие производительных сил, формирование новых производственных отношений, не опираясь на рациональное и прогрессивное наследие“ (Крапивенский, 1992).

В новейшее время в целом ряду регионов РФ спешно переучившиеся комсорги создали новые общественные организации для молодежи и заговорили о патриотизме и духовности в соответствии с новой социальной конструкцией постмодернистского мифа, понимаемым сколь угодно широко, например, как приверженность неким общечеловеческим

ценностям. В указанном плане как никогда актуальной выглядит тенденция обращения к опыту развития духовно-нравственных традиций российских этносов (Данилевский 1991).

Следует предположить, а все идет к этому, что этнокультурный континуум современной России перестает быть монолитным и сознание неизбежности окончательного переформатирования культурного пространства многих регионов нарастает. Однако проблема не в том, что общероссийское и региональное конструирование традиций современной духовности предельно антагонистичны, они различны по своей генетической системе координат. Главный критерий различий носит не политический, а мировоззренческий характер.

Всякий срыв социальной устойчивости сопровождается резкой актуализацией поисков. Социально-культурный кризис – это, прежде всего, ценностная катастрофа, разрушение устойчивой ценностной системы и болезненный поиск новых ценностей: „Резкое ускорение социальных процессов... приводит к шоку от столкновения с будущим“ (Смелзер, 1994)

Ситуация идентификации человеком себя и социума через ценности этничности осложняется тем, что явление новейшей культуры генетически связано сегодня с философией постмодернизма, что предстает одной из главных „услуг“ современного поля информационных связей, которые, как полагал И. А. Гобозов, являются атакой на рациональность и науку“ (Гобозов, 2011) Традиционность в такой позиции, по мнению западного социолога Р. Арона, содержит в себе специфическое противоречие. Если традиция самоочевидна, то никто и не считает ее традицией. Общество может открыть специфику своих обычаев и ценностей только путем сравнения с другими. То есть традиции и традиционализм невозможны до тех пор, пока общество не знает своих отличий от „других“. Однако такое сравнение ослабляет свои собственные традиции, поскольку закономерно возникает вопрос: откуда известно и кем доказано, что традиции и порядок моего социума являются единственно возможными или наилучшими? Появление и осознание иных возможностей, по мнению исследователя, становится началом конца традиции и традиционализма: „Традиционные общества не знают традиционализма, поскольку не сознают своей исключительности“ (Гобозов, 2011)

Культурно-исторический контекст развития мирового сообщества в последние два столетия характеризуется рядом особенностей. Во-первых, это ускорение течения социального времени и, как следствие, повышение жизненного темпа и ритма жизнедеятельности социума в целом, что выражается в стремительном научно-техническом прогрессе, появлении новых информационных систем и систем связи, в то же время в снижении планки длительности жизни отдельного человека в подавляющем большинстве стран, геометрическом прогрессировании социальных болезней и глобальных мировых проблем. Во-вторых, это небывалое расширение пространственных характеристик во всех сферах жизнедеятельности мирового социума и возникшая в связи с этим необходимость экономических, политических и социальных интеграционных процессов. Стираются границы между государствами, культурными сообществами, наблюдается явная тенденция к объединению человечества для решения единых общечеловеческих задач. В-третьих, вопреки предыдущим признакам, наблюдается высокая плюрализация путей развития отдельных государств, как в политическом, так и в социальном планах. XX век принес миру множество социальных потрясений, характер которых во многом был непредсказуем. И,

наконец, современному сообществу характерна духовная трансформация, смена жизненной философии в целом, продиктованная и обусловленная выше обозначенными факторами. Так, Дж. Арнет (Arnett, 2002) показывает, что изменения, наблюдающиеся в связи с глобализационными процессами, заметнее всего на молодежи и подростках: речь идет о закреплении деструктивного поведения и хаосе идентичностей. Наступает этап серьезного переосмысления социальных представлений о стиле и перспективах существования мировой цивилизации. Формируется новый тип социального мышления, который можно было бы обозначить как антикризисный, в очередной раз в истории выступает на первый план проблема Человека.

Данная тенденция к гуманистической трансформации социального бытия на фоне усугубления негативной картины развития социума может быть поставлена под сомнение. Тем не менее, о ее наличии свидетельствуют многие факторы, среди которых одним из важнейших является постановка проблемы человека в центр научного пространства современности, повышенный исследовательский интерес к гуманитарной области знания, гуманитаризация и антропологизация науки в целом.

Современные социальные, политические и другие парадигмы функционируют в идеологической сфере и обладают значительным суггестивным воздействием на самые широкие слои общества, что помогает понять общественную психологию и явления массовой культуры. Идеология включает в себя социальные мифы, но ее ядром является определенная социальная, политическая доктрина, поэтому в идеологии переплетены результаты научного теоретизирования, как и мифологического, ассоциативного, интуитивного сознания.

Сфера влияния этнорегиональных доминант идентичности связана с нормативно-ценностным инструментарием и общим символическим и смысловым наполнением всего универсума общества. В то же время, накоплен огромный массив информации, социального знания о самой социальной реальности и политических системах, что позволяет ограничивать воздействие деструктивного мифа и противодействовать современным манипуляторам. (Шацкий, 1990)

Общество оценивается в современном мире по уровню экономического развития, политическому режиму, уровню интеллектуального потенциала. Seriously ставится в нашей стране вопрос о принятии и введении единого социального стандарта. Но все эти показатели носят внешний, производный характер, являются вторичными по отношению к уровню нравственного сознания и нравственной психологии нации. Нравственная структура социального мировосприятия выступает как основной движитель, глубинный механизм и стимул развития народа, нации, государства. Именно на данном уровне формируются основные деятельностные установки, стили поведения, вырабатывается стратегия развития и перспективы.

Последовавший позже всплеск ученые связывают с известными социально-политическими переменами в стране, переселением целых народов в суровые климатические зоны, массовой миграцией из села в город и т. д.

Исходя из сказанного, необходимо рассматривать развитие российского межрегионального и межэтнического диалога, опираясь и на историко-философский контекст расширения российского духовного влияния в важнейших регионах России.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гобозов И. А. (2011). Постмодернизм как зеркало кризиса современного общества: Политическое просвещение. № 1. С, стр. 105–120.
2. Данилевский Н. Я. (1991). Россия и Европа. – М.: Книга, стр. 574.
3. Елдин М. А. (2007). Судьбы русского религиозного традиционализма в пространстве российского общества. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, стр. 162.
4. Крапивенский С. Э. (1992). Парадоксы социальных революций. Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, стр.192.
5. Селеев А. Марийцы. (1985). Народы Поволжья и Приуралья: историко-этнографические очерки. – М.: Наука, стр. 141-174.
6. Смелзер Н. (1994). Социология: пер. с англ.– М.: Феникс, стр. 688.
7. Тишков В. А. (1996). О нации и национализме. Полемические заметки // Свободная мысль. № 3, стр. 30-38.
8. Шацкий Е. (1990). Утопия и традиция. – М: Прогресс, стр. 456.
9. Arnett J.J. (2002). The psychology of globalization // Am. Psychol. № 57. – P, стр. 774– 783.

РАЗШИРЯВАНЕ НА ОБХВАТА НА ПРАВОТО НА ОТКЪСВАНЕ ОТ РАБОТНА СРЕДА В УСЛОВИЯ НА ИЗВЪНРЕДНО ПОЛОЖЕНИЕ

Ирина Миндова

Доцент, доктор

Военна академия „Г. С. Раковски“, София, България

i.mindova@rndc.bg

Резюме: Основната цел на статията е да допринесе за интензифициране на дебата относно правото на откъсване от работна среда и анализиране на възможностите за неговото разпростиране и върху обучаващите се в електронна среда в условия на извънредно положение.

Ключови думи: право на откъсване от работна среда, електронен работен ден, ученици.

JEL: I10, I30

EXTENDING THE SCOPE OF THE RIGHT TO DISCONNECT IN TERMS OF NATIONAL EMERGENCY

Irina Mindova

Associate professor, Ph.D.

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

i.mindova@rndc.bg

Abstract: The main aim of the article is to intensify the discussion on the right to disconnect and to analyse the possibilities of its subject extension and covering e-learning students in terms of national emergency.

Key words: the right to disconnect, digital working day, students.

JEL: I10, I30

ВЪВЕДЕНИЕ:

Правото на откъсване от работна среда (the right to disconnect) излезе на дневен ред по повод приемането от Европейския парламент на 21 януари 2021 г. на резолюция с препоръки към Комисията за разработването на директива, относно правото на откъсване от работна среда (2019/2018(INL) (2021), с което направи крачка напред към установяването на единно европейско право на откъсване от работна среда и към изграждане на култура на откъсване от работна среда. Европейският парламент предлага единна дефиниция за право на откъсване от работна среда, която да бъде прилагана от държавите членки.

1. РАЗШИРЯВАНЕ НА ОБХВАТА НА ПРАВОТО НА ОТКЪСВАНЕ ОТ РАБОТНА СРЕДА В УСЛОВИЯ НА ИЗВЪНРЕДНО ПОЛОЖЕНИЕ

В предложения проект на директива се съдържа единна дефиниция, според която това е право на работниците да не се занимават с дейности или комуникации, свързани с работата, в извънработно време, чрез използване на цифрови инструменти – телефонни обаждания, електронни писма и други (т. 10). Обхвата на правото на откъсване от работна среда се определя в няколко аспекта – възможност работниците да изключват цифровите инструменти, свързани с работа, както и възможност да не отговарят на служебни телефонни повиквания, електронни съобщения и други искания на работодателя извън установеното работно време без последващ негативен ефект за тях. ЕП предлага широк обхват на правото на откъсване от работна среда – както в публичния, така и в частния сектор и спрямо всички работници и служители. Основната цел на директивата е да бъдат установени на европейско ниво минимални изисквания за защита на всички работници в Съюза, които използват цифрови инструменти за служебни цели. Сред негативните ефекти от т.нар. култура да бъдеш винаги на линия, върху които Европейският парламент акцентира са удължаването на работното време чрез насърчаване на работниците и служителите да работят извън установеното работно време, нарастване интензивността на труда и размиване на границите между работно време и време за почивка. Специално внимание се обръща на негативния ефект и загубата на здравословен баланс между професионален живот и свободно време.

В рамките на Съюза отделни държави членки предприемат различни подходи за създаване на регулация.

Регламентиране на правото на откъсване от работна среда във Франция става с нарочен закон (2016), известен като законът Ел Корми – на името на министъра на труда Мириъм Ел Корми, по чиято инициатива е разработен. С него се въвеждат редица промени в трудовото законодателство на страната, една от които – правото на откъсване от работна среда. Обхватът на правото на откъсване от работна среда касае ограничаването на използването на цифрови устройства по повод служебни задължения извън работното време и създаване на възможност служителите да не отговарят на електронни съобщения, телефонни повиквания извън работно време без неблагоприятни последици за тях от страна на работодателя. Във френския модел, за да бъде приложимо правото на откъсване от работна среда, е необходимо неговото договаряне в колективен трудов договор и основната цел, която се преследва, е поставянето на ясно разграничение между професионалния живот и свободното време за отдых. Основната критика към този модел е, че липсва дефиниция на правото на откъсване от работна среда и се оставя възможност работодатели работници и служители да договарят помежду си този въпрос (Ornstein, Glassberg, p.2).

Но остава неоспорима необходимостта от откъсване от цифровите средства за комуникация и отделянето на професионалните задължения от времето за почивка.

Проекти на предложения се обсъждат в Ирландия, Германия, Белгия и други държави.

Правото на откъсване от работна среда следва да се разграничи от т.нар. работа от разстояние (telework), която в България е регулирана от 2011 г. в Кодекса на труда. Работата от разстояние се разглежда като възможност работещите да изпълняват своите задължения извън установеното от работодателя работно място, като използват дигитални устройства, интернет мрежи, компютри и мобилни телефони (Vargas et al. 2020a). Работата от

разстояние се разглежда в контекста на новата дигитална икономика, по-голямата автономност и гъвкавост на наетите и новата глобална конкуренция. По данни на НСИ за 2019 г. заетите у нас в работа от разстояние са 33 000 души. Кодексът изрично урежда разпределението на работното време, в това число и параметрите на правото на откъсване от работна среда (чл.107з и следващи от Кодекса на труда).

Но в условията на глобална пандемия, причинена от Covid-19, и обявяване на извънредно положение в редица държави, като основна глобална протиепидемична мярка се прилага както работата от дома за работниците и служителите, така и обучението от разстояние в електронна среда чрез използване на цифрови технологии за ученици и студенти (Vargas et al, 2020a).

Смятам, че в този променен извънреден контекст правото на откъсване от работна среда може да има нов, по-широк обхват и да се разпростре и върху учениците и студентите. В условия на преустановен присъствен образователен процес поради COVID-19 техният „електронен работен ден“ далеч надхвърля установения за страната осемчасов такъв. Негативните ефекти върху здравето и психиката на работещите от дигиталното сливане на професионалния и личен живот са съотнесими и към обучаващите се: получаване на задачи в почивни дни от различни електронни платформи, поставяне на срокове за изпълнение във времето за почивка и т.н. са съотнесими и към учениците и студентите. Намаляването на продължителността на учебните часове не намали времето за престой на децата пред електронните средства, защото увеличи самостоятелната работа и самоподготовка, които отново се осъществяват в електронна среда. Също така трябва да се отчита и факта, че „електронният работен ден“ на обучаващите се удължава и поради преминаването към обучение в електронна среда на всички частни образователни центрове за допълнителни занимания по език, национално външно оценяване, подготовка за кандидат-студентски изпити и други (Ornstein, Glassberg, p. 2).

Обучаващите се в страната са близо 1/3 от общия брой на заетите лица за същата година. По данни на Националния статистически институт през учебната 2019/2020 г., в рамките на която беше обявено извънредно положение за цялата територия на страната, а след това извънредна епидемична обстановка, към 1.10.2019 г. в страната и в чужбина (български училища в чужбина, финансирани от държавата) учебни занятия се водят в 1963 общообразователни училища (2020b), като това са присъствени учебни занятия. Учениците, записани в общообразователни училища, са 572.5 хиляди, а от тях 82.5 хиляди са в селата. Към тях се добавя и броят на учениците от частни училища – 10 907 ученици. В професионалните училища се обучават 135.1 хиляди ученици, а 1 040 ученици – в частни професионални училища. В системата на висшето образование, общият брой на студентите е 226.6 хиляди. Обобщението показва, че в условия на извънредно положение и последваща извънредна епидемична обстановка в дистанционно обучение се обучават 946 147 ученици и студенти.

Отново по данни на НСИ през 2019 г. общият брой на заетите лица е 3 233 100, като от тях, броят на лицата, заети в сферите, които преминаха към работа от дома и предполагат необходимост от право на откъсване от работна среда се доближават до броя на учащите се (2020b).

Тук е важно да се спомене и че при възрастовото отчитане на заетите лица са включени лицата от 15 годишна възраст нагоре, което води до случаи на едновременно обучение в електронна среда и полагане на труд от дома в електронна среда.

Както и при работещите, обучението с технически средства по време на извънредно положение и извънредна епидемична обстановка не е същинско дистанционно обучение. То се осъществява въз основа на учебната документация и разпределение на учебното време и времето за почивка на обучаващите се, разработени за присъствени учебни занятия за учениците в дневна, вечерна, задочна, индивидуална и комбинирана и дуална форма на обучение. Ефектът върху здравето и психиката от масово обучение пред екран и престой на децата пред екран в рамките на целия учебен ден, както и във времето за самоподготовка предстои да бъде изследван (2020с).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се обобщи, че дигитализацията позволи постигането на един от основните стълбове в управлението при кризи – непрекъсваемост на процеса – работещите продължиха да изпълняват служебните си задължения от домовете си, децата да учат от домовете си. И ако в разгара на пандемията, причинена от Covid-19, тази непрекъсваемост дава известна стабилност и надежда за излизане от кризата, време е да се помисли и за по-дългосрочните последици. Ето защо смятам, че за целесъобразно разработването на специална учебна документация за обучение на учениците в електронна среда при извънредно положение, която да отчита необходимостта от откъсване на децата от цифровите устройства и да регламентира границите и продължителността на „електронния работен ден“ на обучаващите се.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Резолюция на ЕП от 21.01.2021 г.с препоръки към Комисията относно правото на откъсване от работна среда (2019/ 2018 INL) (2021),
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0021_BG.html
2. La loi n° 2016-1088 du 8 août 2016, (2016)
3. Ornstein, N., Glassberg, J. More Countries Consider Implementing the Right to Disconnect, The National Law Review, Vol. IX, Number 29, p. 2.
4. Vargas L, Mandle, I. Weber, T., Wilkens, M. (2020a). Telework and ICT-mobile work: flexible working in the digital age, Research report, Eurofound, 2020, ISBN 978-92-897-2043-4.
5. Национален статистически институт, Образование в Република България 2020, София, (2020b) стр. 16.
<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/education2020.pdf>
6. Национален статистически институт, Заети лица и коефициенти на заетост – национално ниво, статистически райони, области към 16 март 2020
<https://www.nsi.bg/bg/content/4009/заети-лица-и-коефициенти-на-заетост-национално-ниво-статистически-райони-области>, (2020с).

СПОДЕЛЕНОТО ЗНАНИЕ КАТО ЧАСТ ОТ ОТВОРЕНАТА НАУКА

Венелин Терзиев

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности), инж.

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Руска академия по естествознание – Москва, Русия

vkterziev@gmail.com

Резюме: Настоящата разработка се опитва да разгледа споделянето на знание, като част от движението за Отворена наука. Прави опит за кратък анализ на историческото му развитие и възможностите за съвременна реализация на идеята за отворена наука. Разглежда процеса на споделяне на знание, като елемент на утвърждаване на научните разработки и част от общественото развитие. Търси отговор на създадените национални и други ограничения при споделянето на знание, както и значението му при ограничаване на споделянето.

Ключови думи: знание, отворена наука, регулиране на знанието, отворен достъп.

JEL: I21; I28; P00

SHARING KNOWLEDGE AS A PART OF OPEN SCIENCE

Venelin Terziev

Professor, D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), Ph.D. Eng.

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

University of Rousse, Rousse, Bulgaria

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Full Member of the Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia

vkterziev@gmail.com

Summary: This article is trying to focus on knowledge-sharing as part of the Open Science movement, to attempt a brief analysis of its historical development and the possibilities for modern realization of the idea of Open Science. Examines the knowledge-sharing process as an element of promoting scientific researches and part of the public development. Also seeks an answer to the created national and other restrictions on knowledge sharing, as well as its importance in limiting the sharing process.

Key words: Open Science, open access, knowledge, regulation of knowledge.

JEL: I21; I28; P00

ВЪВЕДЕНИЕ

В определението за Отворена наука се казва, че е обобщаващо понятие за движението, което цели научните изследвания и резултати да станат достъпни за всички любознателни хора, аматьори и професионалисти. То обхваща публикуването на отворени научни изследвания, борбата за свободен онлайн достъп, окуражаването на учените да

обнародват работните си дневници и улесняването на научната работа и публикуването на научни знания като цяло.

Движението води началото си от XVII^{-ти} век с появата на първите научни списания, когато обществената необходимост от достъп до научни знания води до това групи от учени да започнат да споделят ресурси и да работят колективно (1). Днес съществува дебат относно степента, до която научната информация трябва да се споделя (2). Конфликтът е между желанието на учените да имат достъп до споделени ресурси и желанието на отделни субекти да печелят, когато други субекти ползват ресурсите им (3).

В брой 1 от 2021 г. на вестник „Аз Буки“ е публикувана статия със заглавие „Отворена наука – мисията възможна“, в която се прави опит да се обоснове тази възможност и в България (4):

Въвеждането на отворен достъп до научна информация и научни данни у нас е свързано с приоритетите, заложили в национални стратегически документи за развитие на науката, изследванията, иновациите и разпространението на научни постижения. В Оперативния план за изпълнение на първия етап на Националната стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2017 – 2030 и в националната концепция за прилагане на принципа на отворен достъп до научна информация са анализирани тенденциите в развитието на отворената наука и са заложили необходимите стъпки, действия и предпоставки за утвърждаване на инициативата за отворен достъп. Създаването на Български портал за отворен достъп до научна информация е важна стъпка в процеса на развитието на отворената наука у нас. Порталът се поддържа от министъра на образованието чрез Националния център за информация и документация (НАЦИД) в изпълнение на европейска препоръка от 25 април 2018 г. относно достъпа до научна информация и нейното съхранение. Българският портал за отворена наука е част от изпълнението на мащабната задача да бъдат обединени и достъпни свободно всички резултати от научни изследвания в България, финансирани с публични средства. Наред с това се насърчава в портала и хранилището към него да публикуват всички учени, които желаят да предоставят отворен достъп до свои публикации, дори и същите да не са финансирани с публични средства. По този начин ще се осигури възможно най-широк достъп до научни публикации и това ще допринесе за развитието на науката и разпространението на достиженията ѝ сред обществото. Общите усилия и координираните действия на всички заинтересовани лица ще създадат условията за успеха и устойчивостта на отворената наука в България.

Според Всеобщата декларация за правата на човека на ООН всеки човек има право свободно да участва в културния живот на обществото, да се наслаждава на изкуствата, да участва в научния напредък и да се ползва от неговите постижения. Всеки човек има право на закрила на моралните и материалните си интереси, които са резултат от каквото и да е научно, литературно или художествено произведение, на което той е автор. Генезисът на движението за отворена наука се основава на дефинираните в чл. 27 от „Всеобща декларация за правата на човека“ на ООН неотменими човешки права. Явлението се характеризира с многопластовост и придобива глобални измерения в наши дни. С отворената наука са ангажирани редица организации на световно, регионално, национално и институционално ниво. Основните сред тях са няколко. На 40-ата сесия на Генералната

конференция на ЮНЕСКО държавите членки възложиха на Организацията да разработи международен инструмент за определяне на стандарти за отворена наука под формата на препоръка. Очаква се този процес да доведе до приемането на документа през 2021 г. Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) публикува доклад „Да превърнем отворената наука в реалност“. В него е направен преглед на политиките в тази сфера. Анализирани са и са представени доказателства за въздействията на политиките за насърчаване на отворената наука и отворените данни. Изследват се и правните бариери и решения за по-голям достъп до данните от научните изследвания. Дава се описание на ключовите участници и техните роли и се оценява напредъкът в ОИСР и избрани страни, които не са членки, въз основа на проучване на последните тенденции в политиката.

Европейският съюз бележи най-голям напредък в утвърждаването на отворената наука като движение, политика и култура. Редица инициативи и документи на Европейската комисия трасират пътя за превръщането на отворената наука в реалност. Сред водещите документи е Амстердамският призив за действия към отворена наука от 2016 г. В него подробно и ясно са описани стъпките, които следва да бъдат предприети, както и Препоръката на ЕК от 25 април 2018 г. относно достъпа до научна информация и нейното съхранение. За целите на движението е създадена Платформа за политиката в областта на отворената наука, където се оповестяват актуални новини, събития, публикации по темата. Отворената наука често се определя като обобщаващ термин, който включва различни действия, насочени към премахване на пречките за споделяне на всякакъв вид продукция, ресурси, методи и инструменти на всеки етап от процеса на научното изследване. Отворен достъп до публикации, отворени данни от научни изследвания, софтуер с отворен код, отворено сътрудничество, отворено рецензиране, отворен изследователски бележник, отворени образователни ресурси, отворени монографии, гражданска наука и изследователско групово финансиране са основни характеристики на отворената наука. Това е непрекъснато развиваща се инициатива, която обхваща различни движения, насочени към споделяне на всякакъв вид ресурси в сферата на науката. В публикацията „Отворена иновация, отворена наука, отворени към света. Визия за Европа“ Европейската комисия определя отворената наука като „нов подход към научния процес, основан на съвместна работа и нови начини за разпространяване на знания чрез използване на цифрови технологии и нови инструменти за сътрудничество. Идеята обхваща системна промяна в три начина, по които се реализират науката и изследванията през последните петдесет години: преминаване от стандартните практики за публикуване на научноизследователските резултати в научни публикации към споделяне и използване на всички налични знания на по-ранен етап в изследователския процес. Проектът „FOSTER“, финансиран от ЕС, е насочен към насърчаване на практическото прилагане на отворената наука в „Хоризонт 2020“. Основната му цел е да допринесе за реална и трайна промяна в начина, по който протичат научните разработки, и установяване на отворена наука като принцип, предоставяйки ресурси за практически насоки и обучения в изградения едноименен портал, които да подпомогнат изследователите. В разработеното ръководство за отворена наука се посочва, че „отворената наука е практикуването на науката по такъв начин, че и други да имат възможност да сътрудничат и допринасят; научноизследователски данни, лабораторни бележки и други изследователски процеси са свободно достъпни при условия, които позволяват повторна употреба, преразпределение и възпроизвеждане на изследването и

неговите основни методи и данни. Накратко, отворената наука е прозрачно и достъпно знание, което се споделя и развива чрез съвместни мрежи“. Отвореният достъп е един от основните аспекти на отворената наука. Сред първите значими стъпки в негова подкрепа е будапещенската инициатива за отворен достъп от февруари 2002 г. Дефиницията е „безплатен достъп в интернет, позволяващ на всички потребители да четат, изтеглят, копират, разпространяват, печатат, търсят или свързват пълните текстове на тези статии, разглеждат съдържанието за индексване, прехвърлят ги като данни на софтуер или ги използват за всякаква друга законна цел, без финансови, правни или технически бариери, различни от тези, които са неразделна част от получаването на достъп до самия интернет. Единственото ограничение за възпроизвеждане и разпространение и единствената роля за авторски права в тази област следва да бъде да се даде контрол на авторите върху целостта на тяхната работа и правото да бъдат надлежно признати и цитирани“. Инициативата на Будапеща е последвана от изявлението на Bethesda за публикуване с отворен достъп от 20.06.2003 г., изготвено по време на среща в централата на Медицинския институт „Хауърд Хюз“ в Чеве Чейс, Мериленд. Целта е да се стимулира дискусията в биомедицинската изследователска общност как да се пристъпи възможно най-бързо към широко поставената цел за осигуряване на отворен достъп до първичната научна литература. Малко по-късно, през октомври 2003 г., е оповестена и Берлинската декларация за отворен достъп до знания в областта на природните и хуманитарните науки. Целта е да стимулира разпространението на знания по лесно достъпен начин за информиране на цялото общество чрез свободен онлайн достъп в една устойчива, интерактивна мрежа с оперативно съвместим софтуер. Отвореният достъп се определя като практика за предоставяне на онлайн достъп до научна информация, която е безплатна за потребителя и която може да се използва повторно. В контекста на научноизследователската и развойната дейност отвореният достъп до научна информация се отнася до две основни категории – научни публикации (предимно рецензирани изследователски статии, публикувани в академични списания) и научноизследователски данни (непубликувани набори от данни или необработени данни, придобити в процеса на научното изследване). Препоръчителни са двата основни начина за осигуряване на отворен достъп чрез самостоятелно архивиране, или т.нар. „зелен път“ – авторът или негов представител депозира публикуваната статия или окончателния рецензиран ръкопис в онлайн хранилище преди, едновременно или след публикуването ѝ (4).

Много документи определят взаимоотношенията и позициите в образованието и науката – от закони и поднормативни документи, до правилници, стандарти, обикновени правила и още много други. И всеки един такъв документ си има точно и определено място по смисъл и съдържание. В определената рамка всеки се развива, свързан с тези системи – учител, преподавател, учен... Което е необходимо, но и недостатъчно условие, за да бъдеш добър учител, преподавател и учен. Учителят, преподавателят, ученият преподават, разпространяват, споделят знание. А то, знанието, е особена категория. То не е плод или зеленчук, който да продадеш или размениш. Знанието е „велико събитие“ и към него така и трябва да се отнася човек – като към нещо велико.

КАКВИ СА ОСОБЕНОСТИТЕ НА ЗНАНИЕТО?

В Оксфордския английски речник знанието е дефинирано като: факти, информация и умения, придобивани чрез преживяване или образование, теоретично или практическо

разбиране на субекта, или това, което се знае в дадена област като цяло или осведоменост, запознатост^q придобити чрез преживяване на факт или ситуация.

Да знаеш означава и много, и малко. Знаеш много, но затворено в личното пространство знанието остава само индивидуално притежание. Носи относително малка полза за околните и за обществото. Силата на знанието е в неговото споделяне – изречено, разпространено, преподадено или написано. Колкото по-голямо пространство заема знанието, толкова по-полезно е за обществото и за неговото развитие, то се превръща в живот. ***Споделеното знание стои в основата на човешкото оцеляване и развитие.*** Споделеното знание ражда нови идеи, създава възможности и перспективи, премахва граници, създава нови продукти, отваря врати на всяко развитие. В бизнес средата споделеното знание е безценен ресурс и е двигател за функциониране на пазарните взаимоотношения, от което винаги печели крайният потребител.

И не е случайно, че се създават отворени образователни, научни пространства, които дори влизат в рамките на политически и социални инициативи (единно европейско образователно пространство, единно европейско изследователско пространство и т.н.).

КАК СЕ СПОДЕЛЯ ЗНАНИЕ?

За да споделиш знанието – трябва да го владееш, трябва да имаш не само чуждото знание, което си осъзнал, осмислил, върху което си разсъждавал, но трябва да добавиш мнение, коментар, или свое знание, постигнато чрез собствените ти усилия. Знанието се споделя по много начини, дори често необозначавани като такива. Преподавателската и научна работа се определят като основни в споделянето на знание.

За да преподаваш, разпространяваш и споделяш с други знание, се изискват много други неща (умения, опит, компетенции, владеење на комуникационните канали, различни усилватели и др.), които няма как да се прочетат или открият в законите и правилата. Отвъд документите се изисква определена и качествена творческа енергия, отдаденост, себераздаване, разбиране, съпреживяване, съпричастност, неутолима жажда за познание, неукротим дух, откривателство, неуморимост, непрекъснат стремеж към усъвършенстване, непримиримост и много други чисто професионални (професиографски) характеристики. За да бъдеш добър преподавател не е необходимо да прочетеш страниците на учебника от катедрата, да зададеш правилните въпроси, да оцениш ученика или студента, да прекараш нормативните часове в аудиторията и лабораторията и да напишеш определен брой публикации, с които да вървиш по пътя на академичното израстване. Да бъдеш добър преподавател и учен е мисия, която носят в себе си малцина. И не случайно казвам, че ***да бъдеш добър преподавател, значи да умееш да споделяш знанието така, че то да достигне до много и да достигне по начин, който ще провокира ново знание.*** Тогава има смисъл и значение да се живее ***за*** и ***със*** знанието. За споделящите знанието това е същност и смисъл, то е тяхно верую. Дали всеки е способен на това? Да се отдадеш до степен на изчерпване или да не си способен на това. А дори и да нямаш – по редица причини – тази възможност, стремежът към постигането ѝ, е въпрос на същностно развитие

Но не само с преподаване се споделя знание. Споделяне на знание се осъществява по много начини извън училището и университета. И тези методи съвсем не са по-маловажни, защото именно те създават среда и мрежа за непрекъснатост на процеса. Отдавна това е измислено и ние прилагаме тези методи без да се замисляме върху

значимостта, която носят, върху ефектите, които създават, върху влиянието, което определят. Конференции, семинари, конгреси са местата, където се споделя знание. Едно и също знание може, и е добре, да се споделя на много и различни форуми. И в това няма нищо лошо и неестествено. Едно и също знание може да се опише в много научни, и не само научни, списания, и в това също няма нищо лошо. Така то достига до много по-голяма и разнообразна аудитория, като намира своите ползватели и потребители. Така то провокира нови идеи и създава последователи.

Нуждае ли се знанието от последователи? Един, надявам се, риторичен въпрос, който има еднозначен отговор. Да – за да бъде споделено, знанието трябва да има своите последователи. В противен случай как определени идеи, мисли, съждения или тези ще достигнат до определена общност и как те ще осъзнаят необходимостта от потребяването им. И това е принос, който не всеки може и умее да прави. Много модно днес говорим за „инфлуенсъри“. Няма по-голям „инфлуенсър“ от споделеното знание. Стига да му дадем шанс и да не го ограничаваме – поради неразбиране на смисъла и стремеж да го поставим в рамки. И още по-лошо – да му сложим вериги, които ще го задържат само и единствено там, където някой е решил, че е неговото място. Имало е и такива времена и периоди, но днес, се надяваме, че те вече са отминали.

Днес, в прехода на автоматизирани системи към дигитални, разпространението на знанието се осъществява по различни, от преди век, начини, способности и методи. Естествено, най-важният от тях е ученето – формално, неформално, информално, което се осъществява **в** и **извън** училище. Нещо повече – училището е подпомогнато от изключително много допълнителни методи за разпространение на знания – организирани или неорганизиранни, индивидуални или групови. Много преподаватели, учени, изследователи, управленци и различни специалисти разсъждават по тази тема и винаги има нещо различно и интересно в техните мнения по отношение на различните видове знания и различните пътища на тяхното разпространение.

В същото време много администратори не само разсъждават, но и създават правила, по които знанията се разпространяват и споделят, а когато всичко се постави в определена рамка, то заличава и носи относително малка принадена стойност. Когато администратори създават рамката „ти можеш – ти не“, „ти получаваш – ти не“, и тази рамка се формализира до степен на фаворизиране или елиминиране, до степен на създаване на приятелски кръгове, до степен на създаване на една академична прослойка без особен принос към знанието, но с възможности за разпределяне на влияние – тогава и знанието губи основното си предназначение, губи страшно много. Губи, защото администраторът, за да стане „видим“, си „изработва“ бонус от всеки, който стои под него в йерархичната зависимост. Няма значение на кое място в списъка на авторите си, важна е бройката.

Истинското знание не признава този модел. То се опитва да излезе на повърхността по друг начин – неформално, лично, със собствен почерк. То влиза в собствените си обувки, влиза в нови аудитории, излиза пред нова публика и изпълнява мисията на споделянето и разпространението. Дали този тип знание ще получи титла или признание е въпрос на подход. Може би, но не е много сигурно! Дали този тип знание е полезно? Да, защото създава. Не е ли споделяне на знание участието в различни конкурси, чрез които се стремим да привлечем млади хора към учителството или към науката? Защо го правим? **Защото днес сме в дефицит на лидерство в знанието.** Младите хора се привличат с авторитети,

не с администратори. *Авторитетите не споделят, за да се харесват, а за да създават последователи на знанието.* Те са новатори, те са различни. Биват харесвани, ако са атрактивни, ако знаят много, ако умеят да общуват, ако носят харизмата на знанието, което притежават. И не е ли това нов прочит?

Знанието, което се разпространява чрез различни форми – като книги, списания (от най-различен характер), вестници, електронни платформи и интернет, означава запознатост с определено съдържание, информация, относно фактология от най-различен характер и позволява да се прояви разбиране, асоциативност, разсъждения, възприемане, откриване. От знанието тръгват определени и различни процеси. Естествено, всички тези разсъждения не провокират нарушаване на правилата, но търсят онази промяна, която ще създаде нови модели на споделяне на знание. Управлението на знание, изкуственият интелект са част от този неочакван, но и незаобиколим процес.

„Споделяне на знание“ може да бъде всеки метод, използван за разпространението му. И според мен, *именно споделянето на знание го прави живо, активно, полезно, работещо, ефективно, осигуряващо развитие не само на съответния фактологичен ресурс, но и изграждащ нов такъв.* Всяка преподавателска дейност, независимо къде – в училище, университет, център за обучение, научна структура – е дейност по разпространение и споделяне на знание. Но не всеки, който го прави, стига до върха на споделянето. Споделянето на знанието е мрежова дейност, като мрежата се разраства до огромни размери, изискващи строга систематизация и окрупняване по тематичност, за да може да се обхване и за да може да продължи развитието. От една страна преподавателите и учените преподават знание, натрупано до момента, от друга страна, изразявайки собствено мнение или добавяйки собствени изследвания и проучвания, те го обогатяват и доразвиват. При малко по обем знание, каквато е била ситуацията в началото на натрупване на същото, всяко новооткрито знание обикновено е носело името на този, който го е добавил. Така са се появили много закони в науката, които носят имената на откривателите си. Така викът „Еврика“ е достигнал до много хора, но дали един подобен вик днес е постижим с една публикация, която ще се прочете от ограничен кръг хора (а в някои случаи само от авторите)? При натрупването на огромни бази знание, които дори трудно се систематизират, това не винаги се случва, *или се случва само при особени случаи на сериозни открития и приноси.* Признаването на приноса на всеки, който е добавил макар и малко ново знание, се осъществява по друг начин. Така цитирането на приноса се превръща във важен елемент от оценката на приноса в развитието на знанието.

Днес, когато знанието и науката заемат огромно пространство в икономическия, социалния, научноизследователски живот и въобще в общественото развитие, то проследяването на приносите става все по-трудно. Да оцениш приноси за развитието на знанието преди теб, преди твоята собствена работа, е не толкова важно за документирането, колкото е важно от гледна точка именно на признанието, на етичността в отношението към всеки, дал част от своето собствено развитие на развитието на знанието. Затова оценката на приноса е неразривно свързана със споделянето на знание. Разликата в оценката и споделянето се състои в това, че оценяваш и предаваш оцененото знание като оригинал, но в споделянето влагаш собственото разбиране или създаваш „ново развито знание“. „Смятам, че всеки от нас има полезни знания, които може да сподели с другите и трябва да го прави при всяка възможност, за да помогне на следващите, поели по същия

професионален път – така, както и той е получавал помощ и напътствия от свои по-опитни колеги в началото. Опитът ми показва, че най-добрите програмисти, дизайнери, бизнес собственици, коучове и др. много обичат да отговарят на въпроси и да помагат на хора, които тепърва започват професионалния си път, сменят кариерата си или имат нужда от друг тип помощ. Те обаче рядко са питани, защото много хора смятат, че тези експерти са „недостижими“ и се притесняват просто да им пишат и да зададат въпроса си“, казва Силвина Фурнаджиева, основател на сайта „Един въпрос“ – www.edinvapros.org.

Споделеното знание става част от всеки творчески път, т.е. можеш да споделяш с различни аудитории, правиш го по различен, адекватен на тези аудитории начин и това е част от участието ти в процеса. И тук всеки начин е важен, всеки начин е стойностен.

Понякога споделянето на знание не би било възможно, когато едно научно изследване е публикувано в собственото ни университетско издание и то само на български език. Безпристрастната оценка, в това отношение, би била такава, че ползвателите на подобно знание се ограничават в кръга от наши колеги и много малък брой от външната среда. Усилвател на това знание могат да бъдат различни канали за предаването му чрез публикуване и разпространение в различни издания и платформи, чрез представянето му на различни конференции и семинари, но не на последно място – и на различни езици. Ограниченото ползване на български език представлява своеобразна бариера и дори пречка за предаването на знание. Примери в тази посока могат да бъдат дадени както от превода на редица български писатели и автори (които са преведени на десетки езици), така и на научни публикации, които са представени с едно и също съдържание в редица научни издания. Изследователската платформа SSRN предоставя подробна информация от такъв характер, което на практика се оказва ефективен усилвател за предаване на знанието. В противен случай ще остане в една затворена система, а то има нужда от възприемане, утвърждаване и не на последно място – от доказването му в обществената среда.

РЕГУЛИРАМЕ ЛИ СПОДЕЛЯНЕТО НА ЗНАНИЕТО

Споделяме знанието устно и писмено. В устното споделяне можем да пропуснем имена, дати, позиции, но не е същото в писменото споделяне. Там всяко име и година са важни. За да спазим не само етичните норми на признанието на постиженията, но и да дадем онази систематизация, която е важна от фактологическа гледна точка. Там е важно и всяко авторско мнение, което не е „взето“ от никого, т.е. – това са собствено създадените знания, които стават част от общото. И тук се срещаме с понятията „цитиране“, „автоцитиране“, „плагиатство“, „автоплагиатство“ – стряскащи термини, които могат не само да объркат споделянето на знание, но могат да объркат и нечия съдба. Първите два термина, разбира се, са преодолими и в някои случаи „преизползвани“ – дали от презастраховка, дали от стремеж да се създаде престиж по отношение на аналитичността. Когато става въпрос за използване на методите на публикационната дейност, това може също да се изрази чрез споделяне на свой предишен опит (изследване) и всъщност всяка следваща работа се явява надграждане на предходната. Такова споделяне може и се прави не само еднократно и то не нарушава по никакъв начин нормите за разпространението на знание. И това е важно, защото именно това се явява не само споделяне. Това е надграждане и става част от общото развитие на знание. В днешната наука това се нарича самоцитиране.

Другите два термина са близки до гилотината на учения и преподавателя или до изпращането му в не особено благоприятна група, която го бележи като вреден, дори отива по-далеч – дамгосва го до изхвърляне от системата. **„Не-плагиатството“ е умение, „плагиатството“ е неумение в споделяне на знание.** Вярно е, че никой няма право да се кичи с чужди постижения и с чужди знания. Въпрос на отчитане, обаче е, дали това чуждо знание е обогатено и доразвито, дали създава стойност, дали носи полза на обществото.

Но за „автоплагиатството“ ми е трудно да дам определение – автор плагиатства от себе си... Ако плагиатството е ползване на нечий труд буквално, то автоплагиатството е ползване на собствен труд – буквално. Нещо като автоимунно заболяване. Боледува ли знанието от това?

БИБЛИОГРАФИЯ

1. David, Paul A.. Understanding the emergence of ‘open science’ institutions: functionalist economics in historical context. //Industrial and Corporate Change 13 (4). Oxford Academic, August 2004. DOI:10.1093/icc/dth023. p. 571 – 589. Посетен на 6 септември. (на английски).
2. Nielsen, 2011, p. 198 – 202.
3. David, Paul A.. Can „Open Science“ be Protected from the Evolving Regime of IPR Protections?. // Journal of Institutional and Theoretical Economics 160 (1). Mohr Siebeck GmbH & Co. KG, Март 2004. Посетен на 9 март 2012.
4. Отворена наука-мисията възможна, списание „Аз Буки“, бр.1/2021; <https://azbuki.bg/novini-2021/broj-1-2021/otvorena-nauka-misiyata-vazmozhna/>.

КОГНИТИВНИ НАРУШЕНИЯ СРЕД ВЪЗРАСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ В РУСЕНСКА ОБЛАСТ

Нели Петрова

Доцент, доктор, доктор по медицина
УМБАЛ „Канев“ АД, Русе, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Русе, България
npetrova27@gmail.com

Резюме: *Повишаването на средната продължителност на живота, намаляването на общата и сърдечно-съдова смъртност в резултат на интензивното лечение и увеличаването на относителен дял на възрастното население в общата популация ще доведе неминуемо до увеличен брой пациенти с деменция, с нейните социални прояви и значима тежест за обществото в бъдеще.*

В България болните с деменция са около 100 000 и техният брой прогресивно нараства, като половината от тях са с болест на Алцхаймер, съответно 15-20% - със съдова деменция.

Диагнозата на когнитивните нарушения изисква обективна анамнеза, щателно неврологично, психиатрично и инструментално изследване. Необходимо е целенасочено продължаващо наблюдение на болните. Невропсихологичните тестове позволяват да се определи степента на когнитивния дефицит.

Оценяването на когнитивните функции с изработени протоколи от невропсихологични тестове и последващо проследяване, съчетано със своевременно установяване и успешно третиране на изменяемите рискови фактори за сърдечно-съдови и мозъчно-съдови заболявания, ще допринесе за диагностициране на началните и сравнително леки когнитивни нарушения, при които е възможно да се провежда ефективно лечение.

Целта на настоящото проучване е изясняване на невропсихологичния и функционален профил при пациенти с когнитивни нарушения и съпоставяне със здрави контроли, както и лонгитудиналното им проучване.

Резултатите от това проучване показват, че когнитивният дефицит е доминиран предимно от нарушения в системите на вниманието и ексекутивните функции, като се наблюдава и специфичен профил на нарушения във вербалната епизодичната памет.

Ключови думи: *Деменция, когнитивни нарушения, инсулт, невропсихологични тестове, ексекутивни функции*

JEL: I10

COGNITIVE DISORDERS IN THE AGING POPULATION IN RUSE REGION

Neli Petrova

Associate Professor, Ph.D. MD
Kaneff University Hospital, Ruse, Bulgaria
University of Ruse “Angel Kanchev”, Ruse, Bulgaria
npetrova27@gmail.com

Abstract: *Increasing life expectancy, reducing overall and cardiovascular mortality as a result of intensive care and increasing the proportion of the adult population in the general population will inevitably lead to an increased number of patients with dementia, its social manifestations and significant burden on society in future.*

In Bulgaria, patients with dementia are about 100,000 and their number is progressively increasing, half of them with Alzheimer's disease, respectively 15-20% - with vascular dementia.

The diagnosis of cognitive impairment requires an objective history, thorough neurological, psychiatric and instrumental examination. Targeted ongoing monitoring of patients is needed. Neuropsychological tests allow to determine the degree of cognitive deficit. The assessment of cognitive functions with protocols of neuropsychological tests and follow-up, combined with timely identification and successful treatment of variable risk factors for cardiovascular and cerebrovascular diseases, will contribute to the diagnosis of initial and relatively mild cognitive impairment and it is possible to carry out effective treatment.

The aim of the present study was to elucidate the neuropsychological and functional profile of patients with cognitive impairment and to compare it with healthy controls, as well as their longitudinal study.

The results of this study show that cognitive deficits are dominated mainly by disorders of the attention systems and executive functions, with a specific profile of disorders in verbal episodic memory.

Keywords: Dementia, cognitive impairment, stroke, neuropsychological tests, executive function

JEL: I10

ВЪВЕДЕНИЕ

Нарушенията на когнитивните функции и деменциите са сред централните проблеми в клиничната неврология и психология през последните години. Тяхното нарастващо значение обуславя разглеждането им като едно от най-големите предизвикателства към съвременното здравеопазване.

Деменцията е клиничен синдром, който се характеризира с упадък на множество когнитивни функции, достатъчно значим, за да наруши ежедневните дейности на болните (2015) и появяващ се при нормална степен на съзнание. Типичното прогресиране на когнитивните и поведенчески нарушения води до постепенна загуба на самостоятелност и необходимост от постоянно обгрижване. Така заболяването се превръща в тежък медицински и социален проблем, водещ до значимо понижаване на качеството на живот на пациентите и техните близки, а също така изискващ и значителни финансови разходи.

1. ВИДОВЕ И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ДЕМЕНЦИИТЕ

Повишаването на средната продължителност на живота, намаляването на общата и сърдечно-съдова смъртност в резултат на интензивното лечение и увеличения относителен дял на възрастното население в общата популация ще доведе неминуемо до увеличен брой пациенти с деменция, с нейните социални прояви и значима тежест за обществото в бъдеще. В настоящето почти 900 милиона души в света са на възраст над 60 години. Те представляват нарастваща част от общото население, тъй като увеличената продължителност на живота е придружена с намаляваща раждаемост в повечето държави. Тежестта на когнитивния дефицит нараства с възрастта. Болестта на Алцхаймер е причина за възникване на приблизително 55% от случаите на деменция в третата възраст. Следват съдовата деменция (15% от деменциите), болестта с дифузни телца на Леви (10%), фронто-темпоралната (10%) и подкорковите дегенеративни деменции (5%). Останалите форми представляват общо 5% от всички деменции. Специално внимание заслужава наличието на дементен синдром, дължащ се на съчетанието между болест на Алцхаймер и мозъчно-съдова болест. За клиничното класифициране на това съчетание е предложен терминът

„смесена деменция“, която е третата по честота и се наблюдава при 10 – 15% от дементно болните (Traykov, et al. 2012).

В България болните с деменция са около 100 000 и техният брой прогресивно нараства, като половината от тях са с болест на Алцхаймер, съответно 15 – 20% - със съдова деменция (Dimitrov, et al. 2012a).

Инсултът е един от най-значимите световни здравни проблеми сред възрастното население. Днес в индустриализирания свят инсултът е втората по честота причина за смърт и най-честата за инвалидизиране сред възрастното население. При голяма част от пациентите преживели инсулт е нарушена тяхната активност като проява на остатъчни функционални, когнитивни и психични промени, които са от съществено значение за социалните, професионални и семейни взаимоотношения. Едно от най-сериозните усложнения, което води до ограничаване на ежедневните дейности на пациента е съдовата деменция. До 64% от лицата, преживели инсулт, имат когнитивни нарушения в различна степен, а при 1/3 от тях се развива деменция (Gorelick, et al. 2011; Newman, et al. 2005).

Здравно-демографското състояние в страната и Русенска област се характеризира с демографски срив и прогресиращо застаряване на нацията. Относителният дял на населението над 65-годишна възраст в областта е 24% през 2019 год. (т.е. 1/4 от населението). Прогнозите са за запазване на тези неблагоприятни тенденции.

2. ДИАГНОСТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Диагнозата на когнитивните нарушения изисква обективна анамнеза, щателно неврологично, психиатрично и инструментално изследване. Необходимо е целенасочено продължаващо наблюдение на болните. Невропсихологичните тестове позволяват да се определи степента на когнитивния дефицит. Провеждат се компютърна и магнитно-резонансна томография на мозъка, изследвания на ликвор, кръвна картина, липиден профил, кръвна захар, серумни електролити, специализирани тестове за оценка на чернодробната и щитовидната функции, за медикаментозна интоксикация, инфекции, дефицит на витамин B12 и фолиева киселина. За своевременната диагностика е необходим комплексен анализ на резултатите от клиничното и невропсихологичното изследване, от лабораторните тестове и невроизобразяващите методи.

3. НЕВРОПСИХОЛОГИЧНИ НАРУШЕНИЯ

Деменцията се проявява с паметово нарушение (неспособност за заучаване на нова информация и припомняне на заучена) и със засягане на поне още една от следните когнитивни функции: мисловна дейност и изпълнение на сложни, комплексни задачи; концентрация и запазване на вниманието; способност за планиране и контрол над собствените си действия; разпознаване на предмети и хора и преценка на разстоянията; разбиране и използване на речта. С напредването на деменцията, когнитивните и поведенчески нарушения водят до прогресивна загуба на самостоятелността на болните.

Клиничната диагноза на деменцията може да бъде затруднена, тъй като функционалните увреждания често са съчетани с физическа умора, съпътстващи психиатрични симптоми като депресия, тревожност, раздразнителност и поемане на домакинските задължения от съпрузите и семейството. Клиничните и патофизиологичните критерии за заболяванията, протичащи с деменция, се припокриват значително. Развитието

на симптомите незабележимо и постепенно е честа причина за забавянето на целенасочена терапия. В ход са голям брой изследователски проекти за идентифициране на потенциалните биомаркери на болестните процеси на възможно най-ранен етап. Настъпващите патофизиологични процеси при нормалното стареене могат да затруднят процеса на идентифициране на болестните процеси в началото на когнитивния спад.

Сложността в диагностицирането на началните когнитивни нарушения и изявления дементен синдром, необходимостта установяването му да се провежда от висококвалифицирани специалисти, значително затруднява провеждането му извън специализирани звена. За това през последните години в резултат на търсения и обобщения, бяха разработени кратки скринингови скали и тестове, които да подпомагат откриването на ранните когнитивни нарушения и да могат да се прилагат масово (Димитров, Делева, Трайков, 2007). Оценяването на когнитивните функции с изработени протоколи от невропсихологични тестове и последващо проследяване, съчетано със своевременно установяване и успешно третиране на изменяемите рискови фактори за сърдечно-съдови и мозъчно-съдови заболявания, ще допринесе за диагностициране на началните и сравнително леки когнитивни нарушения, при които е възможно да се провежда ефективно лечение.

Целта на настоящото проучване е изясняване на невропсихологичния и функционален профил при пациенти с когнитивни нарушения и съпоставяне със здрави контроли, както и лонгитудиналното им проследяване.

4. КОНТИНГЕНТ И МЕТОДИКА

Проучването е проведено в Центъра по клинична невропсихология и дементология на УМБАЛ „Канев“ АД – гр. Русе за период от 36 месеца – от Януари 2015 год. до Декември 2017 год. Изследвани са 560 пациенти, а също и 75 когнитивно съхранени лица (нормални контроли).

✓ Главните критерии за включване в настоящото проучване са:

- анамнестични и клинични данни за когнитивни нарушения преди включването в изследването;

- компютърна томография на главния мозък.

✓ Изключващи критерии са:

- персистиращо нарушение на съзнанието;
- афазия;
- изразено снижение на зрението и слуха;
- тежък двигателен дефицит.

Допълнителните критерии включват: анамнеза за предшестваща артериална хипертония, захарен диабет, ритъмни и проводни сърдечни нарушения, мозъчно-съдови заболявания, тютюнопушене, давност на когнитивните прояви в месеци. Отчетени са възрастта и пола. Нивото на образованието е оценено като общ брой години проведено обучение.

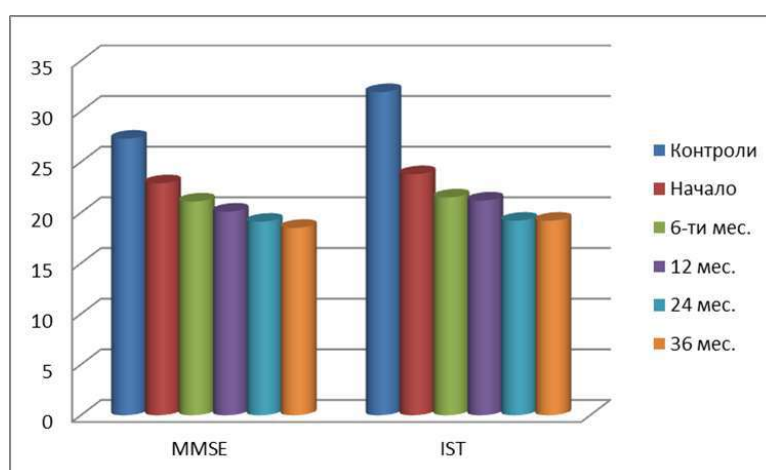
На всички пациенти е извършен щателен соматичен и неврологичен преглед. При всички е проведена нативна компютърна томография на глава. Анамнестичните данни за соматични и неврологични заболявания са получавани както от самите болни, така и от членове на семействата им.

Пациентите, включени в изследването, са на средна възраст 72 ± 8 год.

Когнитивните функции при всички болни, както и при групата от здрави контроли се оценяват с набор от български версии на широко използвани невропсихологични методики (Трайков, 2010). Невропсихологичната батерия включва тестове за изследване на краткосрочната и дългосрочната памет (с непосредствено припомняне, отсрочено припомняне и разпознаване на заученото), вниманието, речта, праксиса, зрительно-пространствените и екзекутивните функции (Tranel, Anderson, Benton, 1994). Вниманието и екзекутивните функции са изследвани с: Trail Making Test – A (TMT-A) като се оценява времето за правилно свързване на посочените точки, както и броя на допуснатите грешки. Екзекутивните функции са изследвани и с 15-секундната версия на Isaac's Set Test (IST) за флуидност на речта – определя се способността за възпроизвеждането на поредица от думи в четири специфични семантични категории за време (животни, плодове, цветове и градове); също с оценяване на категориалната и литерална флуидност (Amieva, et al. 2005a). Общото когнитивно функциониране е оценявано с Mini Mental State Examination (MMSE) (Busse, et al. 2002). Допълнително MMSE е разделена на 5 подшкали: ориентация (време, място), памет (регистрация + припомняне), внимание, език (регистрация + припомняне) и праксис. Ежедневната активност е оценявана с 4-точкова версия на скалата за изпълнение на различни инструментални ежедневни дейности (4-IADL), свързани със способността за водене на независим живот (Barberger-Gateau, et al. 1992).

5. НЕВРОПСИХОЛОГИЧНИ И ФУНКЦИОНАЛНИ ПРОУЧВАНИЯ И ТЯХНОТО ПРОСЛЕДЯВАНЕ

Изследван е функционалният и когнитивен статус на пациентите при включването, като данните са съпоставени със здрава контролна група; направено е последващо проследяване на пациентите на шестия месец, на дванадесетия месец, на двадесет и четвъртия и на тридесет и шестия месец след първата визита.

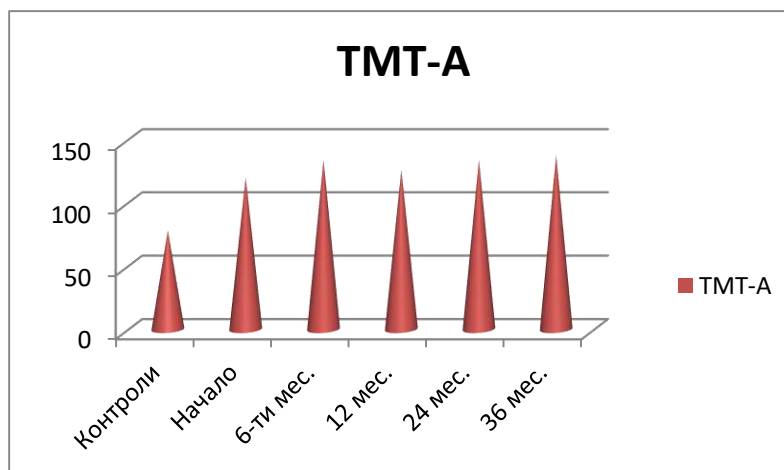

Фигура 1. Резултати от изследването на общото когнитивно функциониране (MMSE) и екзекутивните функции (IST)

Статистически значима е разликата в изходното ниво на общия когнитивен статус (MMSE), който остава в диапазона на лекия дементен синдром за пациентите. Те са и със значимо по-ниски резултати при всички изследвания на вербална флуидност (IST) в сравнение с нормалните контроли. Фигура 1 показва резултатите от невропсихологичните

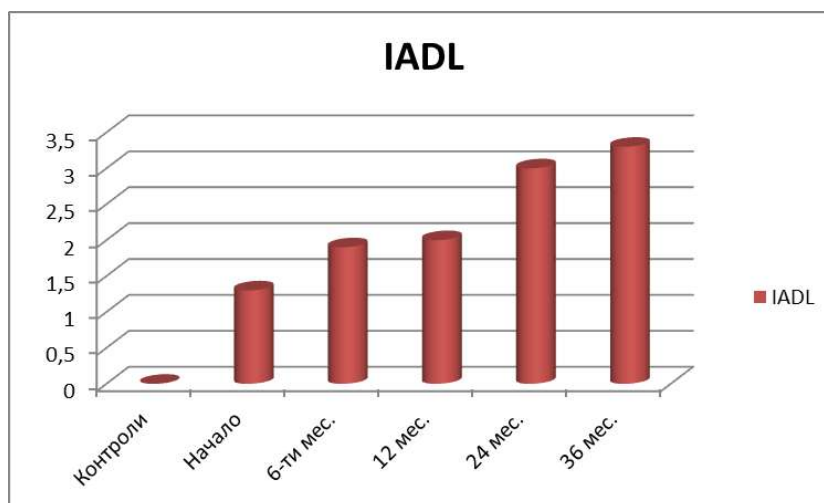
и функционалните скали при контролите и пациентите в началото и при последващите проследяващи оценки.

Най-значими разлики между двете групи за целия период на проучването се установяват при тестовете, които изследват екзекутивните функции – IST и TMT-A (Фигура 2).

Фигура 2. Резултати от теста, оценяващ вниманието и екзекутивните функции (скорост на обработка на информацията и превключване на вниманието)

Функционалните инструментални ежедневни дейности също са засегнати при повечето пациенти с когнитивни нарушения (Фигура 3).

Фигура 3. Резултати при оценяване функционалната независимост със скалата за инструментални дейности IADL

Последващите оценки при проследяването разкриват трайна тенденция за прогресивно влошаване както при когнитивните тестове, така и при функционалната скала за изпълнение на различни ежедневни инструментални дейности (4-IADL), свързани със способността за водене на независим живот.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Определянето на когнитивните нарушения в най-ранните им фази на проявление може да увеличи възможността за редуциране или дори да служи за превенция на последващ когнитивен спад. Ранната диагноза на специфични когнитивни нарушения като паметови или ексекутивни нарушения, може да играе и важна роля при анализа на ефекта върху ежедневно функциониране.

Резултатите от това проучване показват, че когнитивният дефицит е доминиран предимно от нарушения в системите на вниманието и ексекутивните функции (изработване на стратегии; вземане на решение; както и оценката на обратната връзка за качеството и последователността на извършените операции). В допълнение на дисекекутивния синдром, се наблюдава специфичен профил на нарушения във вербалната епизодичната памет.

Тенденцията на прогресивно увеличаване на застаряване на населението ще продължи и единственият начин за намаляване на тежестта и свързаните с това разходи е да се идентифицират и прилагат ефективни мерки за превенция и лечение.

Когнитивните функции са важен предиктор на заболяемостта и смъртността, особено при по-възрастното население, но те обичайно не се включват в клиничната практика като част от комплексната оценка на соматичния, неврологичен и интелектуален статус на индивидите.

Ранното и адекватно диагностициране и лечение на вече проявените когнитивни нарушения би довело до отсрочване и дори предотвратяване на тежките стадии на деменция, свързани с пълна загуба на автономията на болните. От друга страна ранното идентифициране на лицата с повишен риск за развитието на дементен синдром би довело до значимо снижаване на заболяемостта, а оттам и на огромните медико-социални разходи, които изисква обгрижването на болни с проявена деменция. Като краен резултат ще се снижат директните и индиректните разходи на обществото, на болния и неговото семейство. Мултидисциплинарният подход е ключът към оптималните грижи, които обществото дължи да предостави според потребностите и ресурсите на всеки страдащ от деменция и на неговите близки (Трайков и др., 2019).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Национален консенсус за ранна диагностика и лечение на Болестта на Алцхаймер и други форми на деменция. (2015). София.
2. Traykov, L., Baudic, S., Thibaudet, M.C., Rigaud, A.S., Smagghe, A., Boller, F. (2012). Neuropsychological deficit in early subcortical vascular dementia: comparison to Alzheimer's disease. *Dement Geriatr Cogn Disord*, 2012, 14:26-32.
3. Dimitrov, I., Tzourio, C., Milanov, I., Deleva, N., Traykov, L. (2012). Prevalence of dementia and mild cognitive impairment in a Bulgarian urban population. *Am J Alzheimers Dis Other Dement*, 2012, 27: 131-5.
4. Gorelick, P.B., Scuteri, A., Black, S.E., Decarli, C., Greenberg, S.M., Iadecola, C., Launer, L.J., Laurent, S., Lopez, O.L., Nyenhuis, D., Petersen, R.C., Schneider, J.A., Tzourio, C., Arnett, D.K., Bennett, D.A., Chui, H.C., Higashida, R.T., Lindquist, R., Nilsson, P.M., Roman, G.C., Sellke, F.W., Seshadri, S. (2011). American Heart Association Stroke Council, Council on Epidemiology and Prevention, Council on Cardiovascular Nursing, Council on Cardiovascular

Radiology and Intervention, and Council on Cardiovascular Surgery and Anesthesia. Vascular contributions to cognitive impairment and dementia: a statement for healthcare professionals from the American Heart Association/American Stroke Association. *Stroke*. 2011 Sep; 42(9):2672-713.

5. Newman, A.B., Fitzpatrick, A.L., Lopez, O., Jackson, S., Lyketsos, C., Jagust, W., Ives, D., Dekosky, S.T., Kuller, L.H. (2005). Dementia and Alzheimer's disease incidence in relationship to cardiovascular disease in the Cardiovascular Health Study cohort. *J Am Geriatr Soc*. 2005; 53:1101–1107.

6. Димитров, И., Делева, Н., Трайков, Л. (2007). Скринингови невропсихологични тестове за когнитивни нарушения и деменция. *Българска Неврология*, 2007, том 7, брой 2:74.

7. Трайков, Л. (2010). Когнитивни нарушения при неврологични заболявания. Практическа част, София, 2010.

8. Tranel, D., Anderson, S.W., Benton, A. (1994). Development of the concept of “executive function” and its relationship to the frontal lobes. *The frontal lobes. Computational modelling and neuropsychology*. Amsterdam, Elsevier. 1994, 125-149.

9. Amieva, H., Jacqmin-Gadda, H., Orgogozo J-M., Le Carret, N., Helmer, C et al. (2005a). The 9 year cognitive decline before dementia of the Alzheimer type: a prospective population-based study. *Brain*, 2005, 128: 1093-1101.

10. Busse, A., Sonntag, A., Bischof, J., Matschinger, H., Angermeyer, M.C. (2002). Adaptation of dementia screening for vision-impaired older persons: administration of the Mini-Mental State Examination (MMSE). *J Clin Epidemiol* 2002; 55(9):909-915.

11. Barberger-Gateau, P., Commenges, D., Gagnon, M., Letenneur, L., Sauvel, C., Dartigues, J.F. (1992). Instrumental activities of daily living as a screening tool for cognitive impairment and dementia in elderly community dwellers. *J Am Geriatr Soc* 1992; 40(11):1129-1134.

12. Трайков, Л., Мехрабиан, Ш., Райчева, М., Петрова, Н. и съавт. (2019). Стратегически насоки за диагностика, превенция, лечение и грижи за хората с деменция в България. *Неврология и Невропсихология*, ISSN:2534-9783, Брой 1, Брой 2, 2019, стр. 7-26.

СТРАТЕГИИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В НЯКОИ ЕВРОПЕЙСКИ ДЪРЖАВИ

Румяна Етова

Доцент, доктор

Медицински университет, гр. Пловдив, България

rumiana_etova@abv.bg

Деница Тодорова

Доцент, доктор

Медицински университет, гр. София, България

d.todorova.dm@gmail.com

Цветелина Михайлова

Доцент, доктор

Медицински университет, гр. София, България

tsvetelina.s.mihaylova@gmail.com

Резюме: Мениджмънтът на бедствените ситуации е разгледан като организационен и управленски процес. Анализирана е европейската политика за справяне с мащабните и все по-чести наводнения в централна Европа. Обобщени са различни стратегии за управление на риска от наводнения в няколко европейски държави. В контекста на системния подход характерът на управленските решения за справяне в рискови ситуации в значителна степен зависи от концептуалните умения на мениджъра. Установява се, че недостатъчният анализ пречи на адекватно управление съобразно с особеностите и промените на околната среда при бедствени ситуации.

Ключови думи: мениджмънт, бедствия, риск, превантивни мерки, стратегии

JEL: P00, I10

RISK MANAGEMENT STRATEGIES IN CERTAIN EUROPEAN COUNTRIES

Rumiana Etova

Associate Professor, Ph.D.

Medical University, Plovdiv, Bulgaria

rumiana_etova@abv.bg

Desislava Todorova

Associate Professor, Ph.D.

Medical University, Sofia, Bulgaria

d.todorova.dm@gmail.com

Tsvetelina Mihaylova

Associate Professor, Ph.D.

Medical University, Sofia, Bulgaria

tsvetelina.s.mihaylova@gmail.com

Abstract: Disaster management is considered as an organizational and managerial process. The European policy for dealing with large-scale and increasing floods in Central Europe is analysed. Various flood risk management strategies in several European countries are summarized. In the context of a

systematic approach, the nature of management decisions to deal with risk situations largely depends on the conceptual skills of the manager. It is proved that insufficient analysis prevents adequate management in accordance with the peculiarities and changes in the environment in emergencies.

Keywords: management, disasters, risk, preventive measures, strategies

JEL: P00, I20

ВЪВЕДЕНИЕ

Една от основните причини, които обуславят необходимостта от стратегическо управление в съвременните условия, е нарастващата несигурност и нестабилност във външната среда, свързани с рискови фактори от антропогенен и природен произход (Иванов, 2003). От средата на XX век, броят на наводненията в европейските речни басейни се повишава. Заплахата от наводнения следва да се разглежда не като отделен проблем на дадена държава, а като Европейска политика на цялата Общност (Handmer, 2003). Като се има предвид, че политическият процес е плуралистична активност, която включва управленски кадри всеки със своите интереси и мотивация става ясно, че изграждането на политика рядко оперира изолирано, а по-скоро – в мрежа от тези заинтересовани страни – всяка със своите интереси (Ковачев, 2011).

1. СТРАТЕГИИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В НЯКОИ ЕВРОПЕЙСКИ ДЪРЖАВИ

В дългосрочен план развитието на глобалната концепция за реагирането при кризи е инвестиране в повече превенция и подпомагане на собствените средства за борба с бедствия. Стратегическият мениджмънт е философия или начин на стратегическо управление на системата, на организацията (Борисов, 2009a). Описват се три основни типа (модела) на стратегически мениджмънт (Van Alphen, et al. 2009b). Разглеждането на мениджмънта като организационен процес в контекста на системния подход дава възможност да се разбере, че той е един процес на непрекъснато справяне със сложното взаимодействие на факторите, влияещи на организацията. Постоянното наблюдение на околната среда е важно за решаване вътрешните проблеми на здравната и на всяка друга организация (Петков, Попов, Златанова, 2005). Всяка организация и нейната околна среда взаимно си влияят. Осмислянето на понятието среда е възможно чрез теорията на системите. Съществена трудност на мениджмънта в здравеопазването е недостатъчният анализ и несъобразяване с особеностите и тенденциите на околната среда в нейната цялост (макросоциалната суперсистема). Поради което се получава типичният конфликт „външна – вътрешна среда“ (Борисов, 2009b).

Разглеждането на процеса на управление в контекста на системния подход означава, че мениджърите на организацията трябва постоянно да координират всичките ѝ дейности както с елементите на по-голямата система (външната среда), така и с елементите на по-малката система (вътрешната среда). Концептуалните умения на мениджъра включват способността за бързо откриване на причините за определена ситуация (защо нещо се е случило), както и способността за предвиждане на промени в средата (какво може да се случи) и решенията (ако се случи, какво трябва да последва като реакция на организацията).

Характерът на решенията в значителна степен зависи от вида на проблемите, които трябва да се решават. В контекста на управленските решения, проблемите се делят на две групи, означаващи най-често като структурирани (повтарящи се, рутинни) и неструктурирани (нови, сложни). Решенията, свързани с първия вид проблеми, се нарича програмирани, а с втория вид – непрограмирани. Непрограмираните решения са тези, при които няма готов и проверен механизъм за действие, тъй като проблемът е нов, сложен и обикновено няма аналог (Борисов, 2009b).

Решенията от гледна точка на информационната осигуреност се разделят на три вида: сигурни, рискови и несигурни. Рисковите решения са свързани с такива ситуации, при които резултатите не са изцяло известни, но могат да бъдат предвидени с някаква степен на вероятност. Вероятността се определя като процентна възможност за повторение на определени събития и на резултата от тях, проверена в достатъчен брой предишни случаи. Несигурните решения са свързани със съществени трудности или невъзможност за определяне на вероятността на резултатите. В тези случаи има твърде много променливи и/или твърде много неизвестни величини, поради което резултатът не може да бъде предвиден с каквато и да е степен на вероятност (Воденичаров и др. 2013a; 2013b). Във връзка с бедствените ситуации се налага да се взимат и трите типа решения.

Основният недостатък на всички школи в мениджмънта е, че те търсят един най-важен елемент, който може да разреши всички проблеми, а не разглежда управлението като зависещо от много различни фактори. Тези недостатъци до голяма степен са преодоляни от т.нар. ситуационен подход (Петков, 2009c), който се гради на схващането, че околната среда с нейните многобройни, в много случаи непредвидими фактори оказва влияние върху взетото решение като предлага гъвкав подход, готовност за промяна във всеки един момент в зависимост от променените условия (2021). Ако стратегическото планиране съумее да обхване в себе си и останалите два типа – стратегическо мислене и ситуационно реагиране, то ще се достигне нивото на съвременния интегративен стратегически мениджмънт (Борисов, 2006).

Стратегията за намаляване риска от бедствия включва дейности на международно ниво (международно сътрудничество, дейности на международни хуманитарни организации), както и дейности на национално, регионално и локално ниво (Димов и др. 2015; Тодорова, 2012a).

В съвременния свят поради глобализацията на бедствията и последиците от тях нараства необходимостта от съвместни действия и обмен на информация между страните, поради което е важно познаването на различните национални органи и структури за защита на населението, техните национални стратегии, както и примери за международно сътрудничество (Тодорова, 2012b).

Неотложните реакции на инциденти във Великобритания се регулират от Закона за защита на населението при непредвидими ситуации от 2004 г. Разпределянето на времето, бързината и начина на комуникация са от решаващо значение за ефективното управление по време на наводнения. Интегрираните комуникационни връзки между организациите, които участват в реагирането при наводнения, помагат да се гарантира ефективен отговор. Организираната евакуация се използва само като форма на спешна реакция и то в много редки случаи. Властите нямат правомощия принудително да евакуират хората от домовете им по време на наводнения. При необходимост от евакуация те се евакуират самостоятелно.

Отговорът на управлението на риска от наводнения в Англия е фокусиран главно върху прогнозирането и предупреждението.

Повечето от превантивните мерки при наводнения в Холандия са свързани с инфраструктурата. Превантивната евакуация е доста драстична мярка, често засягаща много хора. Решението за евакуация трябва да се базира на надеждни данни. Използват се три основни подхода:

- Превенция;
- Планиране на земеползването;
- Управление на извънредни ситуации. Тези три подхода се наричат „множествена линия на защита“. Такъв подход може да се използва за оценка управлението на риска от наводнения (Bas Kolen et.al, 2012c).

В Германия има три органа за защита при бедствия, йерархично разделени на най-високо ниво, високо ниво и ниско ниво. Органът на най-високо ниво на защита при бедствия приоритизира контактите с други федерални провинции. При необходимост той поема отговорността за предприемане на незабавни мерки в отговор на кризата.

От 2001 година Франция е предоставила на обществото си достъпна онлайн услуга, включваща предупреждение и препоръки при метеорологична опасност – информация за обилни валежи, силни ветрове, бури, сняг, залежавания и др. Информацията се предоставя онлайн в национален мащаб. Прогнозите са предоставени на карти за следващите 24 часа с четири нива на риск като светофарна система (т.е. зелено, жълто, оранжево и червено). Информацията се разпространява до кметовете на общини, ЦСНМП, представители на местната власт, Националната агенция за информация (Priest, et al. 2011).

Законът за предотвратяване на технологични и природни бедствия (2003 г.) довежда до промени във френската система за прогнозиране на наводнения. Той потвърди необходимостта от повишаване информираността на населението при риск от наводнения. Задължение на кметовете е да информират редовно населението за съществуващите рискове, мерките за предотвратяване, процедурите за управление на риска, както и задължението да направят опис на предишни големи наводнения. Евакуация по принцип във Франция не се препоръчва и се счита за краен случай, но при нужда процедурата трябва да бъде описана в общинския план за реакция при кризи.

Въпреки че няма законово изискване унгарското правителство да компенсира жертвите от наводнения, националните власти почти винаги поемат пълната отговорност за частни щети, както и компенсиране на жертвите и други щети от наводнения. Плановите в Унгария обхващат всички видове извънредни ситуации включително наводнения, като спасителните действия и евентуално евакуация се подготвят редовно.

На 23 октомври 2007 г. Европейския парламент и Съвета на Европейския съюз приемат Директива 2007/60/ЕО относно оценката и управлението на риска от наводнения (2021b) Директивата се основава на принципа на така наречения „цикъл на опасност“. Това означава, че цялостния подход за управление на риска се състои от комбинация от превенция, подготовка, реагиране и възстановяване.

Превантивните мерки намаляват вероятността от наводнения чрез пространствено планиране, изграждане и поддръжка на защитни съоръжения.

Подготовката, отговора и възстановяването намаляват последствията, когато превантивните мерки не успеят.

Подготовката включва аварийно планиране и ранно предупреждение.

Отговорът включва управлението на бедствия, комуникациите при кризи и евакуация.

Възстановяването включва възстановяване на повредени активи и плащане на финансовите загуби от застрахователни дружества.

Всяка държава членка следва да подготви и публикува Планове за управление на риска от наводнения (ПУРН), в които стратегиите за управление на риска от наводнения трябва да бъдат описани. Картите за заплахите от наводнения и риска от наводнения съдържат съществена информация за получаване на тези планове (Van Alphen, et al. 2009b).

Интегрираното управление на речните басейни като подход за намаляване риска от наводнение е насочено към интегриране и координиране на политики, програми и практики с цел балансиране на целите (Schanze, Zeman, Marsalek, 2006). На базата на организацията на националната система за защита на населението при бедствия, аварии и катастрофи и анализ на рисковете се създават национални и международни стратегии за управление на риска (Todorova, 2017; 2020; World Health Organization, 2009c).

2. ИЗВОДИ

Основните изводи свързани с оперативното управление на риска от наводнения в Европейските региони са:

- налице е ограничен опит в рамките на Евровейския съюз, свързан с използването на систематични подходи и инструменти за моделиране за разработването на планове за евакуация при управление на кризи вследствие на наводнения. Ако такива средства съществуват и се използват на практика, често те са много общи и приложими само на макро равнище.
- Повечето страни правят разграничение между организациите, които отговарят за управлението на водите и организациите, които са отговорни за управление при извънредни ситуации;
- отговорността за разработване и прилагане на планове при извънредни ситуации често е на органите на местната власт или на равнище местно управление;
- добрата координация и комуникация между организациите, които са отговорни за реагиране при наводнения е важна за ефективно и бързо справяне с последиците от наводнения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мениджмънтът на рисковите ситуации може да се определи като координирано управление и разработване на ресурси в естествената околна среда (въздух, вода, земя, флора и фауна). В Европа, както и в други част на света (Северна Америка и Австралия), е възприето т.н. интегрирано управление на речните басейни. Базира се на речния басейн като географска единица с цел максимизиране на икономическите и социални ползи. Необходимо е откриване на баланс между нуждите на хората и устойчивостта на природните ресурси. Съществува необходимост от допълнително обучение и съсредоточаване върху „оперативна съвместимост“ между различни агенции, структури, както в отделни страни, така и на международно ниво.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Иванов И. (2003). Стратегическо управление и планиране, Основи на мениджмънта, Макрос, Пловдив, 2003, 187.
2. Handmer, J. (2003). Flood hazard management, Taylor & Francis Group, 2003.
3. Ковачев, А. (2011). Влиянието на променящия се свят върху европейската реакция при кризи, Лекция 07.03. 2011 г., Софийски университет, <http://andreykovatchev.eu/post/vliyanieto-na-promenyashtiya-se-svyat-varhu-evropeyskata-reakciya-pri-krizi-3413>.
4. Борисов, Б. (2009а). Стратегически здравен мениджмънт, Здравен мениджмънт, Горекс Прес 2009г., с. 200-217.
5. Van Alphen J., Martini F., Loat R., Slomp R. & Passchier R. (2009b). Flood risk mapping in Europe, experiences and best practices, Flood Risk Management 2, 4/2009, 285–292.
6. Петков, в., Попов, Н., Златанова, Т. (2005). Световното население: актуални проблеми и тенденции за следващите десетилетия, Социална медицина, 3/2005, 4.
7. Борисов, в. (2009b). Управленски процес, Здравен мениджмънт, Горекс Прес 2009г., 109-121.
8. Воденичаров, Ц., Попова, С., Мутафова, М., Шипковенска, Е. (2013а). Социална медицина, Горекс Прес, София, 2013, 482-483.
9. Воденичаров, Ц., Попова, С., Мутафова, М., Шипковенска, Е. (2013b). Социална медицина, Горекс Прес, София, 2013, 486-487.
10. Петков, А. (2009с). Мениджмънт и здравен мениджмънт, Ирита, 2009, 16.
11. Национална стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018-2030 г. (2021), <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1279>, (02/2021).
12. Борисов, в. (2006). Стратегически здравен мениджмънт, Избрани проблемни лекции, ИК, Горекс Прес, 2006, 53-54.
13. Димов, Д., Васев, С., Васева, в., Алексиев, Л. (2015). Съвременни предизвикателства в контекста на хуманитарната сигурност, сп. Военна медицина, LXVII брой, 1-2/2015, стр. 75-79
14. Тодорова, Д. (2012а). Международна стратегия за намаляване на рисковете от бедствия, Социално-икономически аспекти на бедствените ситуации и защитата на населението. CP Center, София, 2012, 31.
15. Тодорова, Д. (2012b). Национални органи и структури за гражданска защита на държавите-членки на Европейския съюз, Социално-икономически аспекти на бедствените ситуации и защитата на населението. CP Center, София, 2012, 44-50.
16. Bas Kolen. B, et.al. (2012c). Flood response, Flood preparedness in The Netherlands: a US perspective, 2012, 1-31.
17. Priest, S.J. et al. (2011). Assessing options for the development of surface water flood warning in England and Wales, Journal of Environmental Management 92, 3038-3048, 2011.
18. Директива на Европейския парламент и на Съвета на Европейския съюз относно оценката и управлението на риска от наводнения, (2021b). <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e2a74e6e-8145-4b93-bf07-d5653a55a743/language-bg>.
19. Schanze, J., Zeman, E., Marsalek, J. (2006). Flood Risk Management: Hazards, Vulnerability and Mitigation Measures, Springer, 2006.

20. World Health Organization. (2009c). Protecting health from climate change, Connecting science, policy and people, 2009,
21. <http://www.who.int/globalchange/publications/reports/9789241598880/en/>.
22. Todorova, D. (2017). Legal Framework for Disaster Risk Reduction and Population Protection, Social and economical aspects of disastrous situations. Problems and solutions. Lambert Academic Publishing, Mauritius, 2017; 112-125.
23. Стратегия за намаляване риска от бедствия 2014-2020 г. (2020). http://www.preventionweb.net/files/38902_drrstrategybulgariabg.pdf.

ПРОКАЛЦИТОНИН – РАЊЕН БИОМАРКЕР ЗА БАКТЕРИАЛНИ ИНФЕКЦИИ И СЕПСИС

Деница Транчева

доктор, д.м.

УМБАЛ „Канев“ АД, Русе, България

deniza3@abv.bg

Резюме: Прокалцитонинът е пептиден прекурсор на хормона калцитонин. Продуцира се от парафоликуларните клетки (С-клетки) на щитовидната жлеза и от невроендокринните клетки на белия дроб и червата. Очертава се като обещаващ маркер за диагностика на бактериални инфекции и сепсис, тъй като се установяват по-високи нива на прокалцитонин при тежки бактериални инфекции спрямо вирусни и неспецифични възпалителни заболявания. Различни проучвания в областта на клиничната лаборатория у нас и в световен мащаб подкрепят използването на този маркер в ежедневно клинично-лабораторна диагностика. Те показват ползата от изследване на прокалцитонин в подкрепа на клинични решения относно започване и/или прекратяване на антибиотична терапия.

Ключови думи: прокалцитонин, биомаркер, бактериални инфекции, сепсис, клинично-лабораторна диагностика, антибиотична терапия.

JEL: I10.

PROCALCITONIN – AN EARLY DIAGNOSTIC BIOMARKER FOR BACTERIAL INFECTION AND SEPSIS

Denitsa Trancheva

Ph.D. MD

Kaneff University Hospital, Ruse, Bulgaria

deniza3@abv.bg

Abstract: Procalcitonin (PCT) is a peptide precursor of the hormone calcitonin. It is produced by the parafollicular cells (C-cells) of the thyroid gland and by the neuroendocrine cells of the lung and the intestine. It has emerged as a promising diagnostic marker for bacterial infections and sepsis, because higher levels of Procalcitonin are detected in severe bacterial infections versus viral and nonspecific inflammatory diseases. Various studies in the field of clinical laboratory both in Bulgaria and worldwide, support the use of this marker in daily clinical and laboratory diagnostics. They demonstrate the benefit of exploring Procalcitonin in support of clinical decisions making for the initiation and/or discontinuation of antibiotic therapy.

Keywords: Procalcitonin, biomarker, bacterial infections, sepsis, clinical and laboratory diagnostics, antibiotic therapy.

JEL: I10.

ВЪВЕДЕНИЕ

Диагностичните биомаркери се прилагат успешно в различни области на съвременната медицината (напр. D-димери при белодробна емболия, натриуретични пептиди при остра сърдечна недостатъчност, тропонин при остър коронарен синдром). Навременната и точна диагностика на бактериални инфекции остава предизвикателство (Schuetz, Albrich, Mueller, 2011). Липсват надеждни клинични и микробиологични параметри, които могат да бъдат използвани за диагностициране на бактериални инфекции и сепсис, и изключване на друг вид инфекции, които не се нуждаят от антибиотична терапия. Маркери на възпаление като С-реактивен протеин (CRP), левкоцити (WBC), СУЕ са неспецифични за бактериални инфекции, тъй като различните инфекциозни процеси са хетерогенни и съществуват сложни взаимодействия между противовъзпалителни медиатори на реакцията на гостоприемника, насочени към борба с нахлуващи патогени. В тази диагностична посока прокалцитонин (PCT) се проявява като потенциално по-специфичен маркер за бактериална инфекция (Muller, et al. 2007). Ранното откриване на инфекция има важно клинично значение за прилагане на точни, навременни и ефективни медицински решения (Chung, et al. 2002).

ИЗЛОЖЕНИЕ

Изследването на прокалцитонин може да бъде използвано като маркер за тежки бактериални инфекции и сепсис и корелира добре с тежестта на заболяването. Повишението на прокалцитонина предсказва с по-голяма достоверност наличието на сериозна бактериална инфекция при лица с неясно температурно състояние, в сравнение с увеличението на С-реактивния протеин и на левкоцитния брой (резултати от мета-анализ, публикувани в списание *Annals of Emergency Medicine*). Увеличава се много по-бързо и по-рано от С-реактивен протеин. При възпаление прокалцитонин се синтезира по два механизма: директна индукция – от липополизахаридите или други токсични метаболити на бактериите и индиректно – чрез медиаторите на възпалението – интерлевкин 6, тумор-некротизиращ фактор-алфа и др. PCT се повишава значително (до 5000 пъти от нормалните стойности при здрав човек) в рамките на 2 до 4 часа при тежки форми на системно възпаление, при бактериални инфекции и септичен шок. Достига своя максимум до 24-ия час. Ето защо, съгласно съвременните препоръки, минималният интервал относително повторно изследване е 24 часа. Циркулиращите прокалцитонинови нива се понижават наполовина, когато инфекцията се контролира от имунната система на гостоприемника или от приложената антибиотична терапия (Lippi, Sanchis-Gomar, 2017a). Полуживотът на PCT е 22 – 26 часа. За разлика от CRP различни проучвания в световен мащаб показват, че нивата на PCT рядко се повишават в отговор на вирусни инфекции, което показва, че той може да бъде полезен за различаване на бактериални от вирусни заболявания. Липсата на отговор при вирусни инфекции се предполага, че е резултат от стимулирания от вируса синтез на α -интерферон от макрофагите, който от своя страна инхибира синтеза на TNF-алфа, подтискащ повишаването на прокалцитонин. При адекватно лечение се очаква концентрацията на прокалцитонин да намалява с около 50% дневно (Wedzicha, et al. 2017b).

1.1. Прокалцитонин като диагностичен маркер при различни инфекциозни заболявания

Многобройни изследвания проучват диагностичния потенциал на PCT в различни клинични ситуации и при различни видове инфекции.

1.1.1. Корелация на прокалцитонин с тежестта на сепсис

Съществуват много проучвания, които докладват, че стойностите на PCT корелират с тежестта на сепсиса. Въпреки липсата на маркер със 100% специфичност и чувствителност, ролята на клиничната лаборатория в диагностиката на сепсис и септичен шок непрекъснато се разширява и подобрява. За успеха на лечението и преживяемостта на пациентите важно значение има бързината на поставяне на диагноза на съответния синдром и стартиране на правилната антибактериална терапия. Във тази връзка се търсят лабораторни маркери, които максимално точно, рано и бързо да отразят промените в хода на болестния процес. Доказано е, че PCT е клинично най-полезен и превъзхожда други лабораторни тестове при диагностицирането на сепсис. Той корелира със степента и тежестта на микробната инвазия. Съществуват различни проучвания, които доказват, че PCT притежава патофизиологична роля в развитието на тежък сепсис и свързаната с това смъртност. Различни данни сочат, че нивата на PCT не се влияят от употребата на нестероидни противовъзпалителни средства или глюкокортикоиди от пациента. Нивата на PCT остават ценен маркер за възпалителния отговор на реципиента, дори когато нестероидните противовъзпалителни лекарства и фармакологичните дози кортикостероиди са променили температурната крива на пациента, броя на WBC, ДКК и С-реактивен протеин (Reinhart, Bauer, Riedemann, Hartog, 2012). Всяко клетъчно увреждане може да доведе понякога до повишени нива на прокалцитонин, без да съществува наличие на инфекция, но въпреки тези възможности, най-често високите нива на PCT се дължат на бактериални инфекции, като повишението при инфекция с Грам-отрицателни бактерии е по-голямо, отколкото при инфекция с Грам-положителни микроорганизми.

1.1.2. Прокалцитонин при различни инфекции

За диагностицирането на инфекции на кръвоносните съдове (васкулити), изследванията установяват висока диагностична стойност на PCT. При инфекции на уринарния тракт, съществуват проучвания и доказателства за полезността на изследване на PCT. Маркерът има подобна чувствителност, но притежава по-висока специфичност в сравнение с CRP за прогнозиране на пиелонефрит и други бъбречни инфекции, особено при деца с неясни фебрилни състояния и оплаквания, свързани с пикочо-половата система. При пациенти с инфекциозен ендокардит е установено, че нивата на PCT са повишени в сравнение с неинфектираните пациенти в две независими проучвания. За съжаление, надежден праг на PCT за диагностициране или изключване на инфекциозен ендокардит не е предложен или изследван в интервенционни проучвания. Направени са сравнително ограничен брой проучвания във връзка с изследването на PCT при интраабдоминални инфекции. Докато PCT се разглежда като маркер за изключване на перфорация и исхемия при обструктивен чревен синдром, полезността при остър апендицит и панкреатит е ограничена и в тези случаи PCT е по-полезен като прогностичен маркер за тежко протичане на заболяването и нежелан резултат (Reinhart, et al. 2012).

1.1.3. Прокалцитонин и антибиотична терапия

Различни рандомизирани контролирани проучвания изследват използването на PCT за подпомагане на решенията за започване или продължаване на антибиотичната терапия. Антимикробната резистентност се очертава като основен фактор, влияещ върху резултатите на пациентите и общите ресурси. Това изисква по-строги усилия за намаляване на прекомерната употреба на антибиотици. Когато PCT се използва за намиране на диагностични и терапевтични решения при пациенти с инфекции в медицинската практика, трябва да се има предвид: подобряване на диагностичната точност и безопасността на пациентите, т.е., кога да се приложи и дали е необходима дадена антибиотична терапия, и кога трябва да бъде прекратена. Извършени са различни проучвания, като е доказано, че около 75% от пациентите с инфекции на горните и долните дихателни пътища, особено в медицинската практика на ОПЛ, получават антибиотици, въпреки най-често вирусния произход на заболяването и без да са определяни нива на PCT. При многоцентрови клинични изпитвания и изследвания на прокалцитонин е установено, че само около 42% от болелите с инфекции на дихателните пътища се нуждаят от антибиотично лечение. При проучвания в световен мащаб в интензивни отделения е доказано, че нивото на PCT до $\leq 0,1 \text{ ng/ml}$ се използва за означаване на края на бактериалната инфекция и за безопасното прекратяване на антибиотичната терапия. Почти всяко изследване на пациенти със сепсис или пневмония демонстрира значително намаляване на продължителността на антибактериалната терапия, когато се ръководи от проследяване на последователни нива на PCT за определен период (Christ- Crain, Müller, 2007a).

В Таблица 1. Може да се проследи, при какви стойности на прокалцитонин при различни инфекциозни заболявания трябва да бъде назначена антибиотичната терапия.

Таблица 1. Нива на прокалцитонин и назначаване на антибактериална терапия

Прокалцитонин-стойности	Бактериална инфекция-да/не	Антибиотична терапия
PCT < 0,1 ng/ml	Много малко вероятна	Не се препоръчва
PCT 0,1-0,25 ng/ml	Малко вероятна	Не се препоръчва, пациентът се наблюдава и проследява
PCT 0,25-0,5 ng/ml	Вероятна	Антибиотична терапия
PCT >0,5 ng/ml	Много вероятна	Задължителна антимикробна терапия

Горепосоченият алгоритъм определя кога да започне антибиотично лечение при пациенти с различни инфекции. Препоръките са да се използват антибиотици, когато нивата на PCT са над 0,25 ng/ml и изследванията на този показател да се повтарят на 3,5 и 7 ден. Антибиотиците се спират, ако нивата на прокалцитонин спаднат под 0,25 ng/ml или спаднат с 80 до 90% от началото на лечението. Ако PCT остава повишен се обмислят нови възможности и начини за лечение. Антибактериална терапия при пациенти със сепсис се прекратява, когато нивата на PCT спаднат под 0.5 ng/ml или намаление с 80% от пиковата стойност. Ако обаче нивата на PCT продължават да остават повишени (над 0,5 ng/ml), тогава се препоръчва да се продължи антибиотичният курс или да се обмисли изцяло

промяна на терапевтичния подход. Според резултати от различни проучвания, при пациенти с ефективна терапия пикови концентрации на PCT се достигат към 16-ия час и след това започват да се понижават. При недостатъчно ефективно лечение прокалцитонин продължава да се повишава и след 16-ия час (Rogic, et al. 2017a).

1.2. Референтни интервали

Очакваните концентрации при здрави индивиди на прокалцитонин са под 0,1 ng/ml в 99% от случаите. На практика цялото количество прокалцитонин, образуван от С-клетките на щитовидната жлеза, се преобразува в калцитонин и PCT не се освобождава в кръвообращението. Концентрация на PCT < 0,5 ng/ml означава възможна локална бактериална несептична инфекция, системна инфекция (сепсис) не е вероятна при ≥ 0.5 и < 2.0 ng/ml Системна инфекция (сепсис) е вероятна, както и умерен риск от тежък сепсис и/или септичен шок при PCT ≥ 2.0 ng/ml. Необходимо е да се имат предвид и други причини за повишение – травма, голяма оперативна интервенция, кардиогенен шок. Съществува висок риск от развитие на органна дисфункция при стойности ≥ 2.0 ng/ml Ако такава стойност персистира повече от 4 дни – трябва се преоцени антибактериалната терапията за овладяване на септичното състояние (Reinhart, Bauer, Riedemann, Hartog, 2012).

1.3. Ограничения и области на несигурност

Ограниченията на всяко измерване на PCT включват фалшиво-положителни и фалшиво-отрицателни резултати. Различните патогени могат да предизвикат отделни отговори, водещи до променлива регулация на циркулиращите прокалцитонинови нива. Антимикробната предварителна терапия може да повлияе на нивото на PCT, което води до по-ниски нива на PCT, въпреки че остава неясно дали това се отнася до директен ефект или по-скоро до понижаване на микробното натоварване при пациенти, лекувани с антибиотици. Неспецифичните повишения на нивата на PCT в отсъствието на бактериална инфекция обикновено могат да се наблюдават в ситуации на огромен стрес, например след тежка травма и операция или при пациенти след сърдечен шок. Също така са докладвани и различни други причини за небактериално системно възпаление, включително стрес при раждане, топлинен шок, различни видове имунотерапия, терапия с цитокини или сродни антитела (IL-2 или TNF- α). Някои автоимунни заболявания като болест на Kawasaki, някои различни видове васкулит и паранеопластични синдроми също са свързани с повишени нива на PCT (Reinhart, et al. 2012).

1.4. Методи на изследване на прокалцитонин (PCT)

В съвременната клинично-лабораторна практика са разработени няколко метода за количествено изследване на серумни нива на прокалцитонин. Един от методите за определяне на прокалцитонин е имунотурбидиметричен анализ с латекс частици. Използва се в много съвременни клинично-химични анализатори. Друг тип анализ е т. нар. хомогенен имуноанализ, който използва моно- и поликлонални антитела, които се свързват със съответната аминокиселинна последователност на PCT, чрез т. нар. „сандвич“ метод. Методът притежава висока чувствителност и специфичност. Използва се в различни имунологични анализатори. Резултатите след отделяне на серум са готови в рамките на тридесет минути (Fan, et al. 2016).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки задълбочените проучвания през последните години, все още не е намерен единичен оптимален биомаркер, който да изключи или потвърди диагноза сепсис и тежка бактериална инфекция в адекватни времеви интервали. Най-надежден според съвременните проучвания маркер за диагностика, мониториране и прогноза на сепсис и бактериални инфекции е прокалцитонин (PCT). Работи се активно и в посока проучване на други нови биомаркери, но тяхното значение като ранни биомаркери за сепсис, все още не е доказано. Така че в съвременната медицина PCT е най-широко оценен. Той е в помощ на лекарите за поставяне на ранна и точна диагноза и прилагане на най-ефикасното и ефективно лечение. Проучено е, че ранното диагностициране на бактериална инфекция може да доведе до намаляване на смъртността и заболяемостта сред всички пациенти. Ефективната диагностика на бактериалните инфекции позволява на лекарите да започнат антибиотична терапия, когато е необходимо, като по този начин се предотвратява злоупотребата и прекомерната употреба на антибиотици, което води до развитие на резистентност към антибактериалните средства. Освен изследване на PCT при диагностицирането на сепсис и тежки инфекциозни заболявания, в интерпретацията на съответното заболяване трябва да се включва и оценка на целия комплекс от важни признаци и симптоми на инфекция.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Schuetz P, Albrich W, Mueller B. (2011). Procalcitonin for diagnosis of infection and guide to antibiotic decisions: past, present and future. BMC Med. 2011; 9:107.
2. Muller B, Harbarth S, Stolz D, et al. (2007). Diagnostic and prognostic accuracy of clinical and laboratory parameters in community-acquired pneumonia. BMC Infect Dis. 2007; 7:10.
3. Chung, TP, Laramie, JM, Province, M, Cobb, JP. (2002). Functional genomics of critical illness and injury. Crit Care Med. 2002; 30 (1 Suppl): S51–S57.
4. Lippi, G, Sanchis-Gomar, F. (2017). Procalcitonin in inflammatory bowel disease: Drawbacks and opportunities. World J. Gastroenterol. 2017 Dec 21; 23 (47): 8283-8290.
5. Wedzicha JA, Miravittles M, Hurst JR, Calverley PM, Albert RK, Anzueto A, Criner GJ, Papi A, Rabe KF, Rigau D, Sliwinski P, Tonia T, Vestbo J, Wilson KC, Krishnan JA. (2017b) Management of COPD exacerbations: a European Respiratory Society/American Thoracic Society guideline. Eur. Respir. J. 2017 Mar; 49 (3).
6. Reinhart, K., Bauer, M., Riedemann, N.C., Hartog, CS. (2012). New approaches to sepsis: molecular diagnostics and biomarkers. Clin Microbiol Rev. 2012; 25: 609–634.
7. Christ- Crain, M., Müller, B., (2007a). Biomarkers in respiratory tract infections: diagnostic guides to antibiotic prescription, prognostic markers and mediators. Eur. Respir. J. 2007 Sep; 30 (3): 556-73.
8. Rogic, D, et al. (2017a). Advances and Pitfalls in Using Laboratory Biomarkers for the Diagnosis and management of Sepsis- EJIFCC, 2017; 28 (2): 114-121.
9. Fan, S-L, Miller, N., Lee, J., et al. (2016). Diagnosing sepsis- The role of laboratory medicine- Clin Chim Acta, 2016; 460 (1): 203-210.

ОТНОСНО ФАКТОРИТЕ, ВЛИЯЕЩИ НА ЗДРАВЕТО

Орлин Цветков

Доктор

Национална здравноосигурителна каса (НЗОК), София, България

orlin74@gmail.com

Резюме: Предмет на изследване в статията са основните фактори, които влияят на общественото здраве – генетични, състояние на околната среда, условия и начин на живот и медицинско обслужване. Анализирани са заболяванията, свързани с генетичните предпоставки; извършена е класификация на факторите на околната среда, които повишават възможностите за възникване на определени заболявания. Изтъкнато е водещото място на начина на живот и неговите компоненти като фактори на здравето, значението на медицинското обслужване – пълноценна, качествена и своевременна медицинска помощ; профилактични мероприятия, насочени към отстраняването на условията и причините, поразяващи заболяванията. Направен е опит за изследване на рисковите фактори, които не са непосредствена причина за заболяванията, но повишават възможностите за тяхното възникване, за всеки от основните детерминанти на здравето.

Ключови думи: обществено здраве, околна среда, генетични фактори, начин на живот, жизнено равнище, качество на живота, медицинско обслужване, здравеопазване.

JEL: I10

MAIN FACTORS HAVING IMPACT ON HEALTH

Orlin Tsvetkov

Ph.D.

National Health Insurance fund (NHIF), Sofia, Bulgaria

orlin74@gmail.com

Abstract: The subject of the study presented in this article concerns the main factors having impact on public health – genetics, the state of the environment, the living conditions and the way of leaving, as well as the healthcare system. Diseases having genetic preconditions have been analysed; a classification of the environmental factors, which increase the possibility of emerging specific diseases has been done. The way of leaving and its components has been underlined as being the main health impacting factor, the importance of healthcare – as system providing complete, qualitative and well-timed medical care has been analysed; preventive measures aiming at the elimination of the conditions and causes evoking the diseases have been outlined. An analysis has been made of the risk factors, which do not represent an immediate cause of the diseases, but which increase the probability of their appearance, for each of health's main determinants.

Key words: public health, environment, genetic factors, way of living, standard of living, quality of life, medical care, healthcare

JEL: I10

ВЪВЕДЕНИЕ

Още в началото на 80-те години на миналия век експертите от Световната здравна организация (СЗО) обособяват четири основни групи фактори, формиращи здравето на човека – генетични, състояние на околната среда, условия и начин на живот и медицинско обслужване. Нещо повече, те правят и ориентировъчна оценка на влиянието на тези четири основни фактора върху здравето на човека като поставят на първо място условията и начина на живот с дял от 52 – 53%, оценяват генетичните фактори и състоянието на околната среда с по 20%, а на последно място поставят медицинското обслужване с по-малко от 10% (7 – 8%) (<http://www.grandars.ru/college/medicina/factory-zdorovya.html>).

Предмет на изследване в статията са визиранията от експертите на СЗО фактори на здравето. Изложението е посветено на общественото здраве, което за разлика от индивидуалното, няма субективно битие и носител. При него липсва собствено съществуване, то не може да се установи на базата на данните от клиничните изследвания и субективните усещания на отделните лица (<http://txb.ru/109/5.html>), а отразява здравето на индивидите, които образуват общността. Като съвкупност от индивидуалното здраве на членовете на дадена общност то зависи не само от развитието на науката и постиженията на медицината в областта на профилактиката, лечението и рехабилитацията, но и от редица други фактори като социално-икономически условия, демографски процеси (механичен и естествен прираст), начин на живот, природни условия и качество на околната среда, биологична и генетична особеност на хората.

1. ГЕНЕТИЧНИ ФАКТОРИ И ОКОЛНА СРЕДА

Генетичните детерминанти спадат към групата на биологичните фактори, които влияят на здравето на хората. Генетичната наследственост заема трето място по относителен дял сред факторите на здравето и заболяванията на хората. Ако другите, рискови за здравето фактори могат в определена степен да се избегнат, то наследствената предразположеност е незаобиколим фактор.

Генотипът на човека, наследен от предците и родителите, се формира от живота на много поколения. Според обекта на въздействие специалистите обособяват три групи въздействия върху генома на индивида: въздействие на предшестващите поколения, с решаващо влияние на географските фактори, семейните обичаи и традиции, религия и пр.; въздействие на хромозомите на бъдещите родители (начина им на живот); въздействие на хромозомите на зародиша в периода на вътрешноутробното развитие, когато се формират основите на функционалните системи на организма.

Заболяванията, свързани с генетичните фактори, обикновено се класифицират в три групи:

- наследствени заболявания с пряк ефект, когато новородените се раждат с нарушени вродени признаци. Такива са хромозомните и генни болести, поради изменение или отслабване на хромозоми и гени, които при определени условия придобиват доминиращо значение като фенилкетонурия, хемофилия, далтонизъм, болест на Даун и др.;
- заболявания, вследствие на слабост на определени наследствени механизми в процеса на индивидуалното развитие, които могат да доведат до определени нарушения на обмяната на веществата. Такива са определени видове захарен диабет, подагра, психически разстройства и др.;

- заболявания, свързани с наследствена предразположеност под въздействие на определени етиологични фактори. Такива заболявания са артеросклерозата, хипертоничната болест, бронхиалната астма, язвена болест, исхемична болест на сърцето и др. (Генетически фактори, влияещи на здравье, 2012).

Съществено място при генетичните фактори заема т.н. „конституция“ на човека или сбора от всички индивидуални свойства (морфологични, физиологични и психологични), обусловени от действието на генома. Това в действителност е характеристиката на конкретния човек, неговия генетичен потенциал като резултат на наследствеността и средата. По изрза на италианския патолог Дж. Тандело, това е фатума или предопределението, неизбежната съдба на човека. Според руския учен А. Н. Алексеев тя се състои от „10 статии“: рефлексивна (генетична памет), генотипична (геномна характеристика, хромозомната система на човека), фенотипична (типа телосложение), имунна (системата на глобулинова защита), нейронна (особеностите на нервната регулация), психологическа (определя психическия тип личност, неговия характер и темперамент), лимфохематологична (особеностите на лимфопотока и кръвната група, носещи геномен характер), хормонално-полова (полови поведенчески реакции), дерматологична (рисуни на палците и дланите), енерго-акупунктурна (системата на енергоканалните връзки) (Введение в валеологии, 2017).

Известният руски учен в областта на профилактичната медицина Ю. П. Лисицин определя дела на наследствеността в заболяванията на хората общо на 15 – 20%, като за отделни заболявания като диабета този дял е 35%, на раковите заболявания – 26%, самоубийствата – 26%, исхемичната болест на сърцето, пневмониите и цирозата на черния дроб – по 18%, ефизем на белия дроб и бронхиална астма – 15% и др.

Човекът е не само социално, но преди всичко биологично същество. По тази причина върху неговото здраве оказват влияние околната среда или географските, климатичните, биосферните и антропологичните фактори. Те оказват влияние върху средата на обитаване и дейността на организмите, в това число и на човека. Околната среда е многостранен комплекс от взаимосвързани естествени и антропогенни фактори и компоненти, които влияят върху екологичното равновесие и качеството на живота, здравето на хората, културното и историческо наследство (<https://haccpconsulting.worldpress.com/2011/04/10%d1%82d0%b5%d1%>). Терминът „околна среда“ произхожда от френската дума „environia“ и означава среда. Като система околната среда се състои от редица подсистеми: природната среда или т.н. „първа природа“, състояща се от елементи с естествен произход, които са способни към системно самоподдържане и самовъзпроизвеждане, без участието на човека. „Втората природа“ наречена още квазиприродна среда (от лат. quasi – мнима, неистинска) включва преобразуваните от човека участъци от природната среда в резултат на агротехническа намеса – обработваеми земи, пасища, паркове, залесени площи и пр. Артиприродната среда („третата природа“ – от латински arte – изкуствена) включва елементи от антропогенен произход, които не могат да се поддържат без участието на човека – например съвременните градове, промишлени предприятия, транспортни средства, инфраструктура, изкуствено създадени материали и пр. Обществената среда като четвърта съставна част включва културно психологическия климат, информационното, енергетично и материално въздействие като материално обезпечение, степен на увереност в утрешния ден, морални норми и поведение, развитие на обслужващата сфера и др. (Реймерс, Н. 1992). В Закона за опазване на околната среда като компоненти на околната среда се посочени атмосферния въздух, атмосферата, водите,

почвите, земните недра, ландшафта, природните обекти, минералното разнообразие, биологичното разнообразие и неговите елементи (Закон за опазване на околната среда, ДВ, бр. 91 от 25.09.2002, посл. изм. и доп. ДВ, бр.54/16.06.2020, 2020).

Факторите на околната среда, влияещи върху здравето на хората, се класифицират по различен начин – по характер на въздействие, по произход, по насоченост и пр. По произход те биват социални (жизнено равнище, санитарно-хигиенни условия, тютюнопушене, употреба на алкохол и наркотици, лоши материално битови условия и пр.); физични (шум, вибрации, топлинно, йонизиращо, инфразвуково и ултразвуково излъчване, радиационно излъчване, електромагнитни полета от електропроводи, електротранспорт и пр. спътникови и мрежови връзки и пр.); химични (наличие на тежки метали като стронций 90, цезий 137, йод 131, олово, камдий, ванадий, никел и др., използвани в селското стопанство и извън него торове, пестициди, хербициди и биоциди, алергени, тютюнев дим и пр.); биологични (наследственост, възрастова и полова принадлежност и др.); природо-климатични (климат – температура на въздуха, атмосферно налягане, ветрове, влажност, атмосферно налягане, валежи, облачност, надморска височина и природни условия (Мошковская, 2014).

Факторите на околната среда, необходими за съществуването на организмите, които пряко въздействат върху живите организми и предизвикват в тях приспособителски реакции, са известни и като екологически фактори по отношение на организмите (светлина, топлина, вода, въздух и пр.). Те се делят на три групи:

- абиотични или фактори на неживата природа. Абиотичните фактори влияят върху организмите химически (състав на атмосферата, почвите, водите, киселинни дъждове, радиоактивност, хидрохимични и хидрофизични фактори и пр.) или физически (атмосферно налягане, влажност, температура, вятър, светлина, слънчева и лунна активност и пр.);
- биотични, свързани с дейността на живите организми. Тук се включват организмите, жизнената дейност на които въздейства върху съществуването и развитието на други организми. Такива са влиянието на растенията, животните, гъбите и микроорганизмите. По хранителната верига растенията например са храна за тревопасните животни, от своя страна те са храна за хищниците и пр.;
- антропогенни – свързани с нарастващата дейност на човека върху околната среда и естествените условия за неговото съществуване. Това въздействие може да бъде пряко – лов, изсичане на горите, ерозия на почвите, косвено – чрез дейности водещи до изменение на подпочвените води, глобалното затопляне и топенето на ледниците или посредством нарастване или отслабване на биотичните и абиотични фактори в резултат на човешката дейност. Трите вида фактори не действат самостоятелно, а съвместно, в съвкупност върху здравето на човека (<https://ecologynow.ru/knowledge/zdorove-celoveka/vlianie-ecologiceskih-faktorov-na>).

Факторите на околната среда могат да оказват благоприятно влияние върху човешкия организъм (чисти въздух и вода, нормален шум до 20 – 30 децибела и пр.). Те могат обаче да играят роля и на дразнители, които принуждават животинския свят да се приспособява към новите условия, както и да предизвикват съществени структурни и функционални изменения в живите организми.

Всички фактори, в т.ч. и екологичните, които не са непосредствена причина за определени заболявания, но повишават възможността за тяхното възникване, са известни като рискови (Череватенко, 2018). Към рисковите фактори, свързани с околната среда, СЗО

отнася замърсяването на въздуха (<https://fakti.bg/world/508190-vazduhat-v-evropa-e-smartonosen>), лошите водоснабдяване, хигиенни и санитарни норми, ултразвуковото и йонизиращо излъчване, равнището на шума, рисковете на работното място, селскостопанската дейност и използването на пестициди, промените в климата, антропогенната среда (<https://www.who.int/phe/infographics/environmental-impacts-on-health/ru>).

Рисковите фактори, свързани с шума над 50 децибела, могат да доведат например до спад на слуховите възможности, развитие на шумова болест, повишаване на кръвното налягане, изостряне на сърдечно-съдовите заболявания, повишаване риска от инсулт, неврози, паник атаки, спад на имунитета, безсъница и пр. Замърсяването на питейната вода с физически, химически и микробиологични замърсители водят до диарийни заболявания, коремен тиф, аскариоза, шистозимоза, амевен менингоенцефалит, малария, лимфатична филариоза. Замърсяването на въздуха със серен и азотен диоксид, въглероден оксид, фенол, фини прахови частици, сероводород, прах и др. водят до новообразувания, болести на кръвта, желязо недоимъчни аномалии, болести на дихателната система – алергичен ринит, хроничен бронхит, пневмонии и пр., болести на кожата и подкожната тъкан и др. Йонизиращите лъчения пък при взаимодействие с органичната и неорганична материя водят пък до образуване на електрически товари с различни заряди (йонизират веществата). Те предизвикват мутации на генния апарат на клетките и провокират възникване на лъчева болест, гастро-интестинални симптоми (гадене, повръщане, диарии, нервна симптоматика, увреждане на сперматогенезата, костния мозък, чревния епител) и др. (Мошковская, 2014).

Според данни на Световната здравна организация 23% от всички смъртни случаи в света са свързани с неблагоприятното въздействие на околната среда, което представлява ориентировъчно 12,6 млн. души годишно. В резултат на замърсяването на околната среда ежегодно умират 1,7 млн. деца. Сред хората на възраст от 50 до 75 години в резултат на неинфекционни заболявания и травми умират 4,9 млн. души. Най-много са заболяванията, свързани със замърсяването на околната среда в страните с ниско и средно равнище на доходите. С летален изход, в резултат на замърсяването на околната среда, са 21,2% от инсултите, 19,5% от исхемичната болест на сърцето, по 14,4% от непреднамерените травми и раковите заболявания, 11,9% от хроничните респираторни заболявания, 7,2% от диарийните заболявания, 4,8% от инфекциите на дихателните пътища, 2,3% от неонатологичните състояния, 2,2% от маларията (<https://www.who.int/phe/infographics/environment-health-impact-infographic4-120>).

2. УСЛОВИЯ И НАЧИН НА ЖИВОТ И МЕДИЦИНСКО ОБСЛУЖВАНЕ

Безспорно първо място по важност заема факторът условия и начин на живот. В превод от латински „modus vivendi“ означава „начин на живот“ (на съществуване) и включва системата на отношения на човека със самия себе си и с факторите на външната среда. В Новата руска философска енциклопедия се определя като „форма на човешката жизнена дейност (индивидуална или групова), характерна за исторически конкретна система от социални отношения и цивилизационно устройство“ (Новая философская энциклопедия. (2019). Образ жизни. Электронная библиотека ИФ РАН, 2019).

Начинът на живот зависи както от индивидуалните характеристики на индивидите, от техните психологически особености (характер, темперамент, вяра, ценности и пр.), така и от характерните за дадения исторически период социални отношения, формиращи се в

съответствие с нормите и ценностите, които ги отразяват. Л. Абушенко справедливо отбелязва, че начинът на живот е „особена форма, начин на активно присвояване от индивидите на обществените условия на своя живот“, но едновременно е и „форма, начин на реализация на себе си в социалното, измененият от самите тези условия свой живот“ (Абушенко, 2003).

Състои се от множество и разнообразни компоненти като рационално и балансирано хранене; жилищно пространство; домашен бит; двигателна култура; физическа и интелектуална активност; липса на вредни навици като тютюнопушене, злоупотреба с алкохол, наркотици; рекреация; закаляване и имунитет; рационална трудова дейност; сексуално поведение; санитарно-хигиенни навици; етнокултурни традиции и обичаи; обществено-политическа и културна дейност; отговорно отношение към здравето и мн. други (Фактори, влияещи на здравье човека).

Начинът на живот включва три основни компонента: жизнено равнище, качество и стил на живота. Жизненото равнище измерва осигуряването на населението с необходимите материални блага и услуги, достигнатото равнище на тяхното потребление и степента на удовлетвореност на рационалните потребности (Насирова). Към компонентите на жизненото равнище се включват равнището на доходите и потреблението на материални блага и услуги, осигуреността с жилища, домашно имущество, образованост, културно-битово обслужване, медицинска помощ и др. Между жизненото равнище и здравето съществува тясна и непосредствена взаимовръзка, тъй като високото равнище на доходите позволява поддържането на здравето с използването на съвременни технологии и медикаменти, на активна почивка и рекреация, а доброто здраве пък е условие за повишаване на доходите и жизненото равнище.

Качество на живота. По определението на ЮНЕСКО качеството на живота определя степента на съответствие на условията на живот на човека на неговите потребности (Андреева, Ойкумена, 2012). Според специалистите от Световната здравна организация (СЗО) този термин обхваща физическото, психологическото, емоционалното и социално здраве на човека, основана на собствената му емоционална оценка, собственото му възприятие за мястото му в обществото. Освен жизненото равнище то включва удовлетворяването на духовните и социални потребности, равнището на интелектуалното и културно развитие, степента на безопасност и пр.

Стилът на живота характеризира особеностите на поведението, мисленето, принципите и правилата, основани на собствената представа на отделния индивид или група за правилния и интересен начин на живот. Това са навиците да живееш по конкретни принципи и правила, следвани от индивидите според разбиранията си. Понятията жизнено равнище и качество на живота имат по-скоро обществен характер, а стилът на живота индивидуален. По тази причина и стилът на живота има най-пряко и непосредствено въздействие върху здравето.

Непосредствено свързан със здравето е и здравословният начин на живот. По определението на СЗО това е поведението и мисленето на човека, осигуряването му с охрана и укрепване на здравето; индивидуалната система от навици, която обезпечава човека с необходимото равнище на жизнена дейност за решаване на задачите, свързани с изпълнение задълженията и за решение на личните проблеми и желания; жизнена система, обезпечаваща достатъчен и оптимален обмен на човека със средата и позволяваща да запази

здравето на съответното равнище (Всемирная организация здравеохранения о здоровом образе жизни). Към компонентите на здравословния начин на живот могат да се отнесат позитивното отношение към собственото здраве, рационалното хранене, липсата на вредни навици (тютюнопушене, алкохолизъм, употреба на наркотици), оптимален двигателен режим и физическа активност, психосексуална култура, хигиенни навици, закаляване, укрепване на имунитета, доброжелателност, навици за борба със стреса, антирисково поведение, здравно самообразование и много други. Здравословният начин на живот не се придобива наведнъж и не застинал, даден завинаги. Като проблем на възпитанието той се допълва с различни полезни навици с нарастване на възрастта, непрекъснато се развива и усъвършенства.

Медицинското обслужване включва системата от мероприятия, насочени към опазване здравето на човека. Неслучайно английският философ и икономист Фр. Бекън още през XVI в. отбелязва, че първото задължение на медицината е опазване на здравето, а второто – лечение на болестите. През 1986 г. СЗО в Отавската харта за укрепване на здравето призова страните членки да отделят по-голямо внимание на здравето, а не на болестите. Това е така, защото усилията на множество от здравните системи по света в съвременни условия са насочени най-вече към лечението на болестите, а не към опазване на здравето (Закон за бюджета на Република България 2020 г., ДВ. бр.100/20.12. 2019 г. и Закон за бюджета на НЗОК за 2020 г., ДВ, бр.99/17.12. 2019 г.). Тук става въпрос не само за пълноценната, съответстваща на изискванията медицинската помощ (болнична и доболнична), за високото ѝ качество и своєвременност, чрез която се „произвеждащо добавено здраве“, но и адекватните и ефективни профилактични мероприятия, насочени към отстраняване на причините и условията, пораждащи заболяванията. Необходимо е разкриване и отстраняване на причините за болестите и свеждане до безопасно равнище на рисковите фактори, които ги пораждат; организиране на защитата от факторите, причиняващи заболявания (напр. инфекциите); предотвратяване на възникналите заболявания; предупрежденията за нежеланите последствия от появили се заболявания; медицинския скрининг или изследване на групи от клинично безсимптомни лица (напр. чрез тестване) с вероятност за разкриване на някакво заболяване и неговото разпространение; ранна диагностика на рисковите групи към определени заболявания; недопускане на усложнения от възникнали заболявания; профилактични лекарски прегледи (включително лабораторни и рентгенови); рехабилитация и ревалидизация, насочени към хронично болни или хора с увреждания; по-бързо възстановяване след болестните състояния и пр.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разкриването на общественото здраве е необходимо за разкриването на здравните потребности на населението на дадена страна. Това изследване не е самоцелно. Както сполучливо отбелязва проф. М. Попов, тяхното разкриване ще даде възможност „за идентифициране на проблемите и планиране на целите, приоритетите, ресурсите и подходите за решаване на установените проблеми“ (Попов, 2008). Време е за преосмисляне на приоритетите и промяна на насочеността на здравната ни система не толкова към лечение на болестите, а към осигуряването на здравето. Профилактичните дейности трябва да заемат подобаващото им се място. Управляващите, независимо от партийните си принадлежности, трябва да приемат и реализират дългосрочни програми по опазването на

околната среда, повишаването на жизненото равнище и излизане от незавидните класации на последни в ЕС по равнище на доходи (пенсии, заплати), подобряване на качеството на живота, промяна на характера на взаимоотношенията между здравните служби и населението, повишаване на здравната култура и отговорностите на индивидите за собственото здраве и това на околните. В областта на медицинското обслужване нерешени остават проблемите с модела на здравеопазване, качеството на здравните услуги, наливането на средства в нереформираната ни здравна система и хроничния недостиг на средства, погрешно зададения и използван модел на финансиране на болничните услуги по клинични пътеки, контрола по изразходването на средствата и пр.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Абушенко, в.Л. (2003). Образ жизни. Социология: энциклопедия, Минск, Книжный дом. (н.д.). Свалено от <https://info.wikireading.ru/233048>.
2. Андреева, О.Н. (2012). Уровень и качество жизни: содержание понятий и их составляющие, Ойкумена, 2012, (н.д.). Свалено от <https://cyberleninka.ru/article/n/uroven-i-kachestvo-zhizni-soderzhanie-ponyatiya-i-ih-sostavlyayushchie/viewer>, Андреева, О.К
3. Введение в валеологию. (2017). Свалено от https://medinfo.social/valeologiya_1039_1041/
4. Всемирная организация здравоохранения о здоровом образе жизни. (н.д.). Свалено от <http://ippk.arkh-edu.ru/doc/detail.php?ID=832574>
5. Генетические факторы, влияющие на здоровье. (2012). Свалено от <https://fb.ru/article/31953/genetika-cheloveka-i-ego-zdorove>
6. Закон за бюджета на Република България 2020 г., ДВ. бр.100/20.12. 2019 г. и Закон за бюджета на НЗОК за 2020 г., ДВ, бр.99/17.12. 2019 г. (н.д.).
7. Закон за опазване на околната среда, ДВ, бр. 91 от 25.09.2002, посл. изм. и доп. ДВ, бр.54/16.06.2020. (2020).
8. Мошковская, Е.Д. (2014). Влияние экологических факторов на здоровье человека, Братск. (н.д.). Свалено от https://wiki/ecology/2c0b65625b3bd69b43a88421316d37_0_html
9. Мошковская, Е.Д. (2014). Влияние экологических факторов на здоровье человека, Братск. (н.д.). Свалено от https://wiki/ecology/2c0b65625b3bd69b43a88421316d37_0_html
10. Насирова, У.Н., Концептуальные основы понятие „уровень жизни населения“ в переходной экономике. (н.д.). Свалено от <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnyye-osnovy-ponyatiya-uroven-zhizni-nas>
11. Новая философская энциклопедия. (2019). Образ жизни. Электронная библиотека ИФ РАН. (2019). Свалено от <https://www.iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH754ab05c45962b61080a75>
12. Попов, М. (2008). Въведение в здравната политика. Свищов: АИ „Ценов“.
13. Реймерс, Н. (1992). Охрана природы и окружающей человека среда. (н.д.). Свалено от <https://www.tvirpx.com/file/393264/>
14. Факторы, влияющие на здоровье человека. (н.д.). Свалено от <http://www.grandars.ru/college/medicina/factory-zdorovya.html>

15. Череватенко, А.А. (2018). Экологические факторы риска для здоровья населения, Журнал фундаментальной медицины и биологии. (2018). Свалено от <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskie-factory-riska-dlya-zdorovya-naseleniya>.
16. <https://haccpconsulting.worldpress.com/2011/04/10%d1%82d0%b5%d1%>. (н.д.).
17. <http://txb.ru/109/5.html>.(н.д.).
18. <http://www.grandars.ru/college/medicina/factory-zdorovya.html>. (н.д.).
19. <https://ecologynow.ru/knowledge/zdorove-celoveka/vlianie-ecologiceskih-faktorov-na>;
20. https://knowledge.allbest.ru/ecology /3c0a65625b2ad68a5c53a89521206c27_0.html;
21. <https://ekozoni.com/2008/06/26/%d1%84%do%bo%do%ba%D1%82%DO%BE%D1%>. (н.д.).
22. <https://fakti.bg/world/508190-vazduhat-v-evropa-e-smartonosen>.(н.д.).
23. <https://www.who.int/phe/infographics/environmental-impacts-on-health/ru>. (н.д.).
24. <https://www.who.int/phe/infographics/environment-health-impact-infographic4-120>. (н.д.).

АНАЛИЗ ПРОЦЕДУР И ИСТОЧНИКОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ, ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Венелин Терзиев

Профессор, Доктор военных наук, Доктор экономических наук, Доктор социальных наук
Военная академия им. Георгия Раковского, София, Болгария
Руссенский университет им. Ангела Кънчева, Руссе, Болгария
Университетская Больница им. Кане, Руссе, Болгария
Действительный член Российской академии естествознания, Москва, Россия
vkterziev@gmail.com

Владимир Климук

Доцент, Кандидат экономических наук,
Барановичский государственный университет, Барановичи, Беларусь
klimuk-vv@yandex.ru

***Аннотация:** Активизация инновационной деятельности организаций реального сектора экономики, научно-образовательного сектора, бизнеса обусловлена необходимостью роста конкурентоспособности страны в международном формате, обеспечивая новые рынки сбыта, растущий спрос на инновационную продукцию, дополнительные финансовые потоки. Обеспечение качественной реализации данного процесса, связанного с инновационным развитием организаций, представляется как взаимосвязанный процесс развития интеллектуального потенциала, усиления коммуникационных каналов связи между партнерами, поиска основных и альтернативных источников финансирования расходов, связанных с проведением научных исследований, инновационными разработками.*

Механизм выступает как универсальный подход к повышению эффективности инноваций. Чтобы конкретизировать реализацию механизмов инновационного развития в отдельных организациях, необходимо разработать подробную программу действий - дорожную карту инновационного развития.

***Ключевые слова:** внедрение, развитие, бизнес-организаций, инновации.*

JEL: I20

ANALYSIS OF THE PROCEDURES AND SOURCES OF FINANCING RESEARCH AND INNOVATION

Venelin Terziev

Professor, Eng., D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), Ph.D.
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
Full Member of the Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia
vkterziev@gmail.com

Vladimir Klimuk

Associate Professor, Ph.D.
Baranavichy State University, Baranovichi, Republic of Belarus
klimuk-vv@yandex.ru

Abstract: The intensification of the innovation activities of the organizations from the real sector of the economy, scientific and educational sector, and the business itself is due to the need to increase the competitiveness of the country, to provide new commodity markets, growing demand for innovative products and additional financial flows.

The mechanism is used as a universal approach to improving the effectiveness of innovation. To define the implementation of innovative development mechanisms in individual organizations, it is necessary to develop a detailed action program - a roadmap for innovative development.

Key words: implementation, development, business organizations, innovation.

JEL: I20

Настоящая статья проанализирует специфику деятельности и возможности финансирования научно-исследовательской и инновационной деятельности в Республике Беларусь на основе изучения основных направлений деятельности специализированных организаций, открытой базы статистических данных действующих фондов (программ), других организаций (табл. 1).

Таблица 1. Направления деятельности организаций, финансирующих затраты на научную, инновационную деятельность

Название	Направления деятельности	Конкурсы (программы), направления финансирования
Белорусский республиканский фонд фундаментальных исследований	Обеспечивает финансирование фундаментальных и поисковых исследований в области естественных, технических, общественных и гуманитарных наук, выполняемых научными организациями и учреждениями высшего образования по приоритетным направлениям научных исследований Республики Беларусь.	Конкурсы научно-исследовательских работ по направлениям: - физика, математика и информатика; - технические науки; - химия и науки о Земле; - медико-фармацевтические науки; - аграрно-биологические науки; - общественные и гуманитарные науки. Соискание грантов финансовой поддержки участия ученых в зарубежных научных мероприятиях. Соискание грантов финансовой поддержки республиканских и международных научных мероприятий.
Государственный комитет по науке и технологиям Республики Беларусь	Координация деятельности республиканских органов государственного управления, организаций в сферах научно-технической и инновационной деятельности. Содействие местным исполнительным и распорядительным органам в	Республиканский конкурс инновационный проектов. Республиканский конкурс молодежных инновационных проектов. Конкурсы двухсторонних научно-технических проектов. Перечень научного оборудования для закупки.

	формировании и проведении региональной научно-технической и инновационной политики. Проведение единой государственной политики в области международного научно-технического сотрудничества. Развитие инновационной инфраструктуры, создание механизмов поддержки субъектов инновационной деятельности, обеспечение создания и развития производств, основанных на новых и высоких технологиях. Привлечение и использование в экономике республики передовых высокоэффективных зарубежных технологий. Стимулирование и поддержка развития в республике предпринимательства, связанного с коммерциализацией и внедрением в производство научно-технических достижений; обеспечение развития системы научно-технической информации.	Развитие материально-технической базы субъектов инновационной инфраструктуры.
Национальная академия наук Беларуси	Организация и координация фундаментальных и прикладных научных исследований, выполняемых всеми субъектами научной деятельности, проведение фундаментальных и прикладных научных исследований, разработок, организационно-техническое обеспечение проведения государственной научной экспертизы	Финансирование основной деятельности Академии и подчиненных организаций (в структуре порядка 50 организаций), связанной с проведением фундаментальных и прикладных исследований, экспертизы, проведения научно-практических мероприятий, укрепление материально-технической базы подчиненных организаций.

Белорусский инновационный фонд	Создание новых механизмов финансирования инновационных проектов, а также разработки комплексной системы мер, стимулирующих и поддерживающих отечественного производителя. Белорусский инновационный фонд финансирует, как правило, высокотехнологичные и наукоемкие проекты.	Финансирование на возвратной основе (0,5 ставки рефинансирования Национального банка Республики Беларусь за пользование средствами; выделение средств на срок до 7 лет с возможностью отсрочки платежа до 2 лет). Инновационные ваучеры и гранты (на безвозвратной основе; до 25 тыс. дол. США по ваучеру и до 100 тыс. дол. США по гранту). Республиканский конкурс инновационных проектов (совместно с ГКНТ). Российско-Белорусский фонд венчурных инвестиций (до 300 тыс. дол. США при условии вхождения в капитал или выдачи конвертируемого займа, 10-40%).
Фонды отраслевых министерств (ведомств) (Министерство образования Республики Беларусь)	Финансирование научной, инновационной деятельности соответствующих отраслей на проведение научных исследований, научно-технические разработки.	Конкурс на выполнение научно-исследовательских работ, направленных на научно-техническое обеспечение деятельности Министерства образования (согласно перечню направлений, требующих научного решения). Конкурс научно-исследовательских работ докторантов, аспирантов, соискателей и студентов на получение грантов.
Региональные инновационные фонды (инновационный фонд Брестского областного исполнительного комитета)	Обеспечение финансирования проведения научно-исследовательских, научно-технических, инновационных проектов, в первую очередь, приоритетных для соответствующего региона.	Открытый конкурс по отбору проектов (работ, мероприятий), финансируемых с привлечением средств инновационного фонда Брестского областного исполнительного комитета, по направлениям: - для финансирования реализации инновационных проектов, выполняемых в рамках Государственной программы инновационного развития Республики Беларусь; - для финансирования выполнения научно-исследовательских, опытно-конструкторских и опытно-технологических работ, обеспечивающих создание новой

		продукции, новых (усовершенствованных) технологий, новых услуг для Республики Беларусь; - для финансирования организации деятельности и развития материально- технической базы, включая капитальные расходы, субъектов инновационной инфраструктуры; - для финансирования развития материально-технической базы, включая капитальные расходы, отраслевых лабораторий; - для финансирования проведения научных и научно-практических конференций, семинаров, симпозиумов, выставок научно-технических достижений, подготовки и издания научно-технической и научно- методической литературы.
--	--	---

Важную роль в развитии научного, инновационного потенциала страны занимают также специализированные частные организации (фонды), предоставляющие возможности финансирования научной, инновационной деятельности с целью генерирования инновационных идей, их детальной проработки и внедрения в практические сферы экономической и социальной жизни страны.

С целью обеспечения дополнительного, помимо бюджетного, финансирования затрат на научную, инновационную деятельность важным является участие частных организаций в направлении распределения денежных средств на проведение научных исследований и инновационных разработок по актуальной тематике для страны (региона). При этом должны быть учтены, в первую очередь, интересы организации-грантодателя, непосредственно финансирующего затраты на научно-исследовательские работы, апробацию инновационных разработок и внедрение в практические сферы деятельности. В качестве данных организаций следует отметить ассоциацию „Образование для будущего“, ОАО „Приорбанк“ (конкурс инновационные проекты), ОАО „Белагропромбанк“ (конкурс проектов „Агробизнес 2.0“) и другие организации, финансирующие проведение исследований в локальных тематических направлениях.

Глобализационные процессы, процедуры цифровой трансформации, интеллектуализация капитала, акцент на создании наукоемкой, инновационной, а, следовательно, конкурентоспособной продукции (работ, услуг) обуславливают высокую значимость взаимодействия организаций, ученых, новаторов на международном уровне, что обеспечивает расширение доступа к дополнительным финансовым ресурсам, возможность обмена результатами новых знаний, положительным опытом в соответствующих тематических областях.

С целью выявления дополнительных возможностей, в международном формате, для качественного, полноценного научного исследования, создания инновационных разработок, проанализируем направления деятельности основных зарубежных организаций (фондов) – грантодателей (доноров), предоставляющих финансирование на проведение научных исследований и реализацию инновационных проектов (табл. 2).

Таблица 2. Основные зарубежные организации (фонды, программы), предоставляющие финансирование затрат на научную, инновационную деятельность (в том числе заявителям из Республики Беларусь)

<i>Название</i>	<i>Направления и основные условия финансирования</i>
Австрийский научный фонд (Austrian Science Fund)	Является основной организацией Австрии, финансирующей проведение фундаментальных исследований в научных областях: естественные, технические, медицинские, сельскохозяйственные, общественные, гуманитарные науки (порядка 30 финансируемых программ). На отдельные проектные программы отсутствуют ограничения по срокам подачи заявок (принимаются непрерывно).
Академия Финляндии (Academy of Finland)	Финансирование отдельных исследователей, исследовательских групп, исследовательских организаций, стратегических исследований в различных тематических областях.
Американский фонд гражданских исследований и развития — US Civilian Research and Development Foundation (CRDF)	Предлагает технологические и инновационные программы направлены на стимулирование экономического развития, выявление и реализацию эффективных путей коммерциализации, а также создание внутривостранового потенциала для инкубации и ускорения новых идей посредством технической помощи и межсекторального партнерства в различных тематических областях.
Германская служба академических обменов (ДААД) — German Academic Exchange Service (DAAD)	Финансирование научных исследований, стажировок, образовательных программ в Германии по различным тематическим областям, финансирование стратегий интернационализации высшего образования.
Немецкое научно-исследовательское общество — Deutsche	Поддерживает финансирование исследовательских проектов во всех областях знаний. Акцент делается на молодых ученых, междисциплинарности и кооперации

Forschungsgemeinschaft (DFG)	(международности) исследований.
Фонда Саймона по проведению передовых исследований в области фундаментальных наук и математики (Simons Foundation)	Поддерживает финансирование как самостоятельных, так и совместных исследовательских проектов в области последних достижений в математике, физике, информатике.
Фонд Volkswagen (Volkswagen Stiftung)	Оказывает поддержку гуманитарным и социальным наукам, а также науке и технологиям в области высшего образования и научных исследований, предоставляя целевые импульсы через свое финансирование.
Национальный научный фонд (National Science Foundation)	Финансирует исследования и образование в большинстве областей науки и техники с помощью грантов и соглашений о сотрудничестве образовательными учреждениями, научными организациями, предприятиями, общественными организациями
Японское общество содействия развитию науки (Japan Society for Promotion of Science)	Осуществляет разнообразную программу, включающую финансирование научных исследований, поощрение молодых исследователей, содействие международному научному обмену и поддержку реформ и глобализации университетов.
Фонд Спенсера (The Spencer Foundation)	Финансирует проведение научных исследований в области образования, проведение совместных научно-практических мероприятий.
Международный образовательный фонд исследований в области китайского языка и культуры (преобразован „Ханьбань“)	Финансирует исследования в области передовых образовательных технологий, в т.ч. в направлении продвижения китайского языка и культуры.
Панъевропейская сеть промышленных исследований и разработок в сфере высоких технологий „EUREKA“	Направлена на развитие научных исследований в сфере высоких технологий и инноватики ориентированных на Европейский рынок

Европейское сотрудничество в области науки и техники (European Cooperation in Science and Technology (COST))	Предоставляет международное финансирование исследований исследователям для создания их междисциплинарных исследовательских сетей в Европе и за ее пределами. Нацелена на укрепление инновационного потенциала стран в решении научных, технологических и социальных проблем.
Фонд научных исследований Бельгии (Fonds Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen (FWO))	Поддерживает фундаментальные и стратегические научные исследования во всех областях.
Европейский научный фонд (European Science Foundation (ESF))	Направлена на продвижение науки высокого качества в Европе, чтобы стимулировать прогресс в исследованиях и инновациях.
Британский фонд исследований и инноваций (Research Councils UK)	Предлагает финансирование и поддержку во всех академических дисциплинах и промышленных областях: от медицинских и биологических наук до астрономии, физики, химии и инженерии, социальных наук, экономики, наук об окружающей среде, искусства и гуманитарных наук.
Шведский исследовательский совет (Swedish Research Council)	Финансирует исследования и исследовательскую инфраструктуру во всех научных дисциплинах на основе открытых конкурсов, стимулирует международное научное сотрудничество.
Швейцарский национальный научный фонд (Swiss National Science Foundation (SNSF))	Финансирует проведение исследовательских проектов совместно со странами Восточной Европы по всем научным областям, выделение грантов на организацию международных конференций, проводимых в Швейцарии
Фонд научных исследований Болгарии	Обеспечивает финансовую поддержку проведения научных исследований мирового уровня и развитию научного потенциала страны, связанные с: 1. Создание новых научных знаний; 2. Истории, языка, культуры и национальной идентичности; 3. Содействие развитию естественных, технических,

	гуманитарных и общественных наук; 4. Решения проблем в области экономики, образования, сельского хозяйства, экологии, общественных процессов, человеческих ресурсов, безопасности, обороны и здравоохранения. Деятельность фонда осуществляется путем финансирования национальных научных программ и проектов научных исследований в вузах и научных организациях страны, следуя международно признанных стандартов, и учитывая существующий национальный научный потенциал и общественные потребности и приоритеты.
Программа мобильности для целенаправленных межличностных контактов (MOST)	Цель программы – помощь в налаживании контактов между гражданами Беларуси и стран Европейского союза. Финансирует краткосрочное пребывание, стажировки и обратные визиты в области науки, технологий, бизнеса, инноваций, IT, культуры и других областях.
Программа Европейского Союза „Erasmus+“	Программа Европейского Союза по поддержке образования, профессиональной подготовки, молодежи и спорта в Европе. Рассматриваемые вопросы в рамках программы: Сокращение безработицы, особенно среди молодежи; Содействие обучению взрослых, особенно новым навыкам и навыкам, требуемым рынком труда; Поощрение молодежи к участию в европейской демократии; Поддержка инноваций, сотрудничества и реформ; Содействие сотрудничеству и мобильности со странами-партнерами Евросоюза.
Вышеградский фонд (Visegrad+)	Предоставляет гранты на поддержку проектов, способствующих процессу демократизации и трансформации в отдельных странах и регионах, особенно в странах, не являющихся членами Евросоюза, на Западных Балканах и в странах Восточного партнерства.

Программа Европейского союза „Horizon 2020“	Цели программы – создать научно-технологическую основу для ускоренного и устойчивого экономического развития объединенной Европы, роста ее конкурентоспособности в мире, повысить занятость, вывести Евросоюз на уровень наиболее развитых в научно-технологическом отношении государств, обеспечить решение глобальных проблем в области здоровья населения, демографии, энергетики, климата и безопасности. Приоритетами программы являются: - передовая наука; - промышленное лидерство; - решение общественно значимых проблем.
---	--

Примечание: составлено автором

Анализ зарубежных организаций-грантодателей свидетельствует о наличии широкого круга дополнительных возможностей в направлении финансирования научной, инновационной деятельности организаций страны. При этом следует обязательно учитывать положения нормативно-правового регулирования.

При изучении вопросов финансирования научной, инновационной деятельности важным является проработка каждого этапа прохождения процедуры выделения средств (рис. 1).

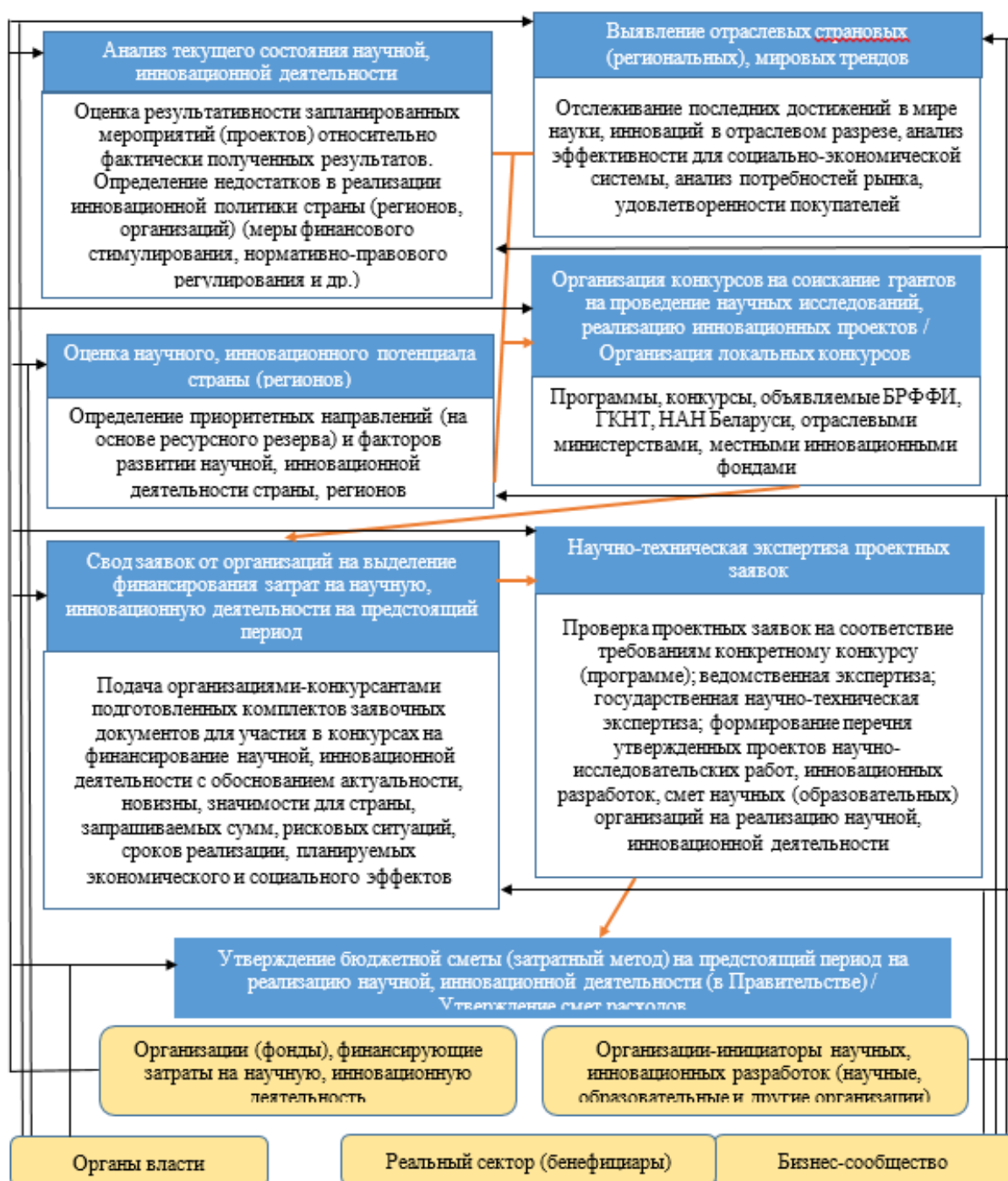

Рисунок 1. Организационно-структурный алгоритм процедуры выделения средств на финансирование затрат на научную, инновационную деятельность

Процедура непосредственного выделения средств на финансирование научно-исследовательских, инновационных проектов конкретной организации (альянсу), после утверждения результатов конкурсного отбора, представляет собой заключение договоров с конкретным календарным планом выполнения данной работы и ожидаемых результатов и утвержденным смет (рис. 2).

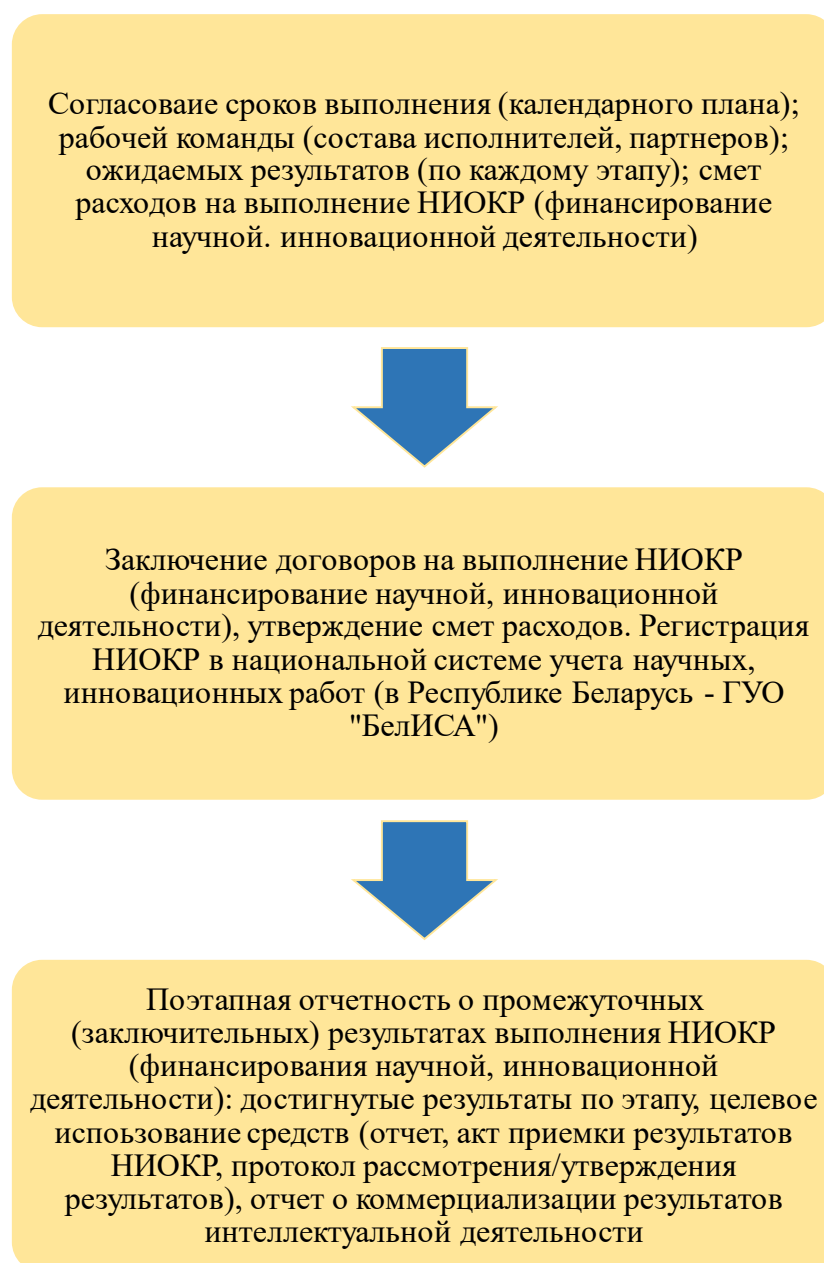

Рисунок 2. Процедура выделения бюджетных средств на выполнение научно-исследовательской, инновационной деятельности

В данной процедуре следует выделить несколько проблемных аспектов, целесообразных к рассмотрению в целях их совершенствования.

1. Процесс рассмотрения проектных заявок на выполнение научной, инновационной деятельности (проектов) занимает в среднем 5-7 месяцев, после чего до 2 месяцев, в среднем, может занимать процедура согласования пакета документов и выделение бюджетных средств. В проектных заявках определяются фактически действующие цены на предполагаемые к закупке товары (работы, услуги), устанавливаются фактические зарегистрированные потенциальные поставщики (партнеры). В сметах расходов устанавливаются конкретные расходные позиции (наименование товара, цена за единицу, приобретаемое количество). То есть, при наступлении факта приобретения установленного количества конкретного товара (работы, услуги) по указанной цене в будущем некоторые фактические значения и утвержденные в смете не будут совпадать.

2. В процессе выполнения научной, инновационной деятельности в рамках кооперационной ресурсной модели в большинстве случаев отсутствует закрепление конкретных задач за исполнителем, представляющим сектор научных, образовательных организаций, реального сектора экономики, органов власти, бизнеса. При этом целесообразным является использование комбинированной схемы финансирования затрат на научную, инновационную деятельность: за счет бюджетных средств, собственных средств, средств других организаций (в т.ч. иностранных). Это позволит повысить ответственность каждой организации-участника (исполнителя), соответствия требованиям обязательной коммерциализации результатов научной, научно-технической деятельности, полностью или частично полученных за счет государственных средств¹. Также целесообразным является вопрос согласования принятия результатов научной, инновационной деятельности и целевого использования средств, направленных на получение данных результатов (если ожидаемые результаты получены, то возможно проводить упрощенную оценку целевого использования средств: согласно выделенных сумм, срокам исполнения и предлагается – согласно объединенным (укрупненным) статьям расходов).

3. С учетом того, что бюджетные средства выделяются на предстоящий период и утверждаются в рамках республиканского бюджета на планируемый год, отсутствует гибкость в перераспределении, мобильность в дополнительном запросе средств, необходимых для качественного, полноценного выполнения поставленных задач в рамках научной, инновационной деятельности. В этом направлении целесообразным является применение в каждой организации фондов развития науки и инноваций, состоящих в целевом финансировании научной, инновационной деятельности на основе периодических отчислений денежных средств (в виде фиксированной процентной ставки; например, 7%) по результатам успешной реализации (получения прибыли) каждого вида научно-исследовательской, инновационной активности (суммы грантов на выполнение научных, инновационных проектов, организационных взносов от проводимых научно-практических мероприятий, оплаты редакционно-издательских услуг, организации выставочно-экспозиционных и других мероприятий).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь (2020). – Статистический сборник. – Минск: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2020, стр. 125.
2. Сайт Государственного комитета по науке и технологиям Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://www.gknt.gov.by>
3. Общая сумма финансирования научной, научно-технической и инновационной деятельности представлена в долларовом эквиваленте – на основе данных Национального банка Республики Беларусь за 2019-2020 годы средневзвешенного курса белорусского рубля. – Режим доступа: <https://www.nbrb.by/statistics/forexmarket/avrexrate>
4. Сайт Национального банка Республики Беларусь. – Режим доступа:

¹ «О коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности, созданных за счет государственных средств». – Указ Президента Республики Беларусь № 59 от 04.02.2013.

<https://www.nbrb.by/statistics/forexmarket/avrexrate>

5. Сайт Программы развития Организации объединенных наций. – Режим доступа: <http://hdr.undp.org/en/2020-report>

6. Сайт Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований. – Режим доступа: <https://fond.bas-net.by>

7. Сайт Национальной академии наук Беларуси. – Режим доступа: <https://nasb.gov.by/rus/about/glavnaya>

8. О Национальной академии наук Беларуси. – Закон Республики Беларусь № 159-З от 05.05.1998.

9. Сайт Белорусского инновационного фонда. – Режим доступа: <http://belinfund.by>
Сайт Министерства образования Республики Беларусь. – Режим доступа: <https://edu.gov.by>

10. Сайт Брестского областного исполнительного комитета. – Режим доступа: <http://brest-region.gov.by/index.php/ekonomika/innovatsionnaya-deyatelnost>.

РОССИЙСКИЙ РЕГИОНАЛИЗМ В ИСТОРИЧЕСКОМ И СОЦИАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРАДИЦИИ

Николай Петров

кандидат философских наук, доцент АНПОО
„Академия технологии и управления“
Новочебоксарск, Россия, Чувашская Республика
g197412@yandex.ru

Анотация: Статья посвящена отличительным чертам процесса идентификации российского общества от других этносообществ. Духовность в системе бытия этносов и регионов рассматривается как социальная традиция, которая характеризует данное общество на определенном историческом этапе его развития. Собранный эмпирический материал позволил авторам выявить социотипические особенности ценностной формации национального типа и на этом фоне обозначить основные характеристики и свойства проявления социальной активности как социально-этнической категории. Трансформация традиций народов Поволжья осуществлялась из первобытного предания и сказки в современное коммуникативное средство актуализации этнического сознания и традиций. На народы России влияние оказали и соседние народы. Жизненные ориентации и этнические ценности движут людьми в их поступках, а также в развитии этносоциальной идентичности – об этом свидетельствует сам факт стойкой заинтересованности соотечественников в региональном наследии, знакомство с ним, возможность обсуждения, оценочного анализа.

Ключевые слова: духовная культура, религия, мифологизация, мифосфера, этносообщества, социотипические особенности, народы Поволжья, регион.

JEL: I20

RUSSIAN REGIONALISM IN A HISTORICAL AND SOCIAL CONTEXT OF TRADITION RESEARCH

Nikolai Petrov

Associate Professor, Ph.D.
ANPOO “Academy of Technology and management”
Novocheboksarsk, Russia, Chuvash Republic
g197412@yandex.ru

Annotaiion: The article deals with distinctive features of the process of sociality Russia of the companies from other atasobit. Spirituality in the system of existence of ethnic groups and regions is considered as a social tradition, which characterizes this society at a certain historical stage of its development. The collected empirical material allowed the authors to identify sociotechnique features value formation of the national-type and on this background to identify the main characteristics and properties of the manifestation of social activity as a socio-ethnic category. Transformation of mythosphere peoples of the Volga region were carried out from the primitive legends and tales in the modern communication means of actualization of ethnic consciousness and traditions. The peoples of the Russia the influence of the neighbouring peoples. Life orientation and ethnic values drive people in their actions and in the development of ethnosocial identity – evidenced by the fact counter to the interest of the compatriots in the mythological heritage, familiarity with it, the opportunity to discuss the evaluation analysis.

Key words: spiritual culture, religion, mythology, mithofer, atasobit, sociotechnique especially the peoples of the Volga region, the region.

JEL: I20

Кризис социокультурных оснований бытия Запада, столь выявлявшегося в трудах О. Шпенглера, А. Тойнби и др., оказался симуляционной мифологизацией общества начала XIX столетия, когда социальные отношения в западноевропейских странах переживали институционную трансформацию роста, а вовсе не упадка. Новейший мифологизационный тренд был следствием всего предшествующего развития Западной Европы, но в XXI в. он начал разгораться еще больше не только в плоскости горизонтального „среза“ социума, но и латентно-вертикального.

Современная модернизация культур стала одной из основных и самых болезненных проблем современности. Модернизация – это комплекс глобальных изменений всех сфер в обществе. Возникает „историческое несоответствие“ старшего поколения изменившимся задачам нового времени.

Архетипические структуры и образы самосознания современной ситуацией не уничтожены, мало того, они при своей активации в индивидуальном и коллективном сознании приобретают даже большую значимость, чем в периоды относительного благополучия. Образы, связанные с национальным психотипом, переживаются как фатальные, запредельные, соотнесённые со священным. Стремление отстоять их значимость в условиях морального кризиса естественным образом превращается в необходимость дать им сакральное объяснение, найти и подтвердить их трансцендентное происхождение. Таким образом, обращение к базовым чертам русского национального характера, непосредственное переживание их значимости в истории народа и роли в собственной судьбе, является фактором развития духовности индивидуального и массового сознания россиян.

Воспроизводство национального типа духовной традиции, формирование отдельных качеств и целостного образа личности происходит через включение индивида в субкультурные среды семейного (кланового, родового) быта, поколенческого фольклора, субкультуру игры и праздника. Семья и родовое окружение личности формирует, в первую очередь, те качества личности, которые позволяют ей включиться в национально-культурную общность. Отрицательные черты национального психотипа проявляются в личности в большей степени в том случае, когда отсутствуют теплота, любовь, защита, даваемая семьей. В настоящее время институт семьи подвергается большим разрушениям под влиянием индивидуализма и гедонизма массовой культуры либерального типа, ориентированной на получение прибыли от эксплуатации низменных вкусов потребителей. Охранительные меры, призванные защитить семью, должны основываться на традиционных для каждого национального психотипа методах поддержания согласия, понимания и дисциплины в семье.

Авторитет религиозной организации, как возможность влиять на содержание сознания и направленность действий массы людей, формируется в результате признания за ней морального первенства на основании имеющегося у неё позитивного опыта разрешения актуальных социальных и индивидуальных проблем. Социальная роль любой развитой религии обусловлена не только наличием у неё массы последователей, историческими традициями, укоренённостью в различных сферах общественной жизни. Повышает её общественный и нравственный авторитет также то, что немало неверующих или индифферентно относящихся к религии людей, испытывая недоверие к очередным политическим планам, в поисках надёжных социальных ориентиров обращаются к мифологемам, проповедующим проверенные принципы человеческого общежития.

Увеличивает социальную значимость мифологизационных трендов организаций и их роль в удовлетворении ряда извечных духовных потребностей.

Многие соотечественники и сегодня убеждены в мифологеме, что россияне обязаны находиться в общем и едином пространстве. Современная гуманитаристика так определяет проблему комплексной интегративности народа на основе религиозно-мифологических ценностей: „Под народом страны мы понимаем такую общность людей, которую объединяет не просто труд, вклад в прогресс, духовно-психологический облик, но и общее проживание, общая жизнедеятельность в рамках определенной страны“ (Барулин, 1993). И с этим новая власть вынуждена была считаться. Последнее, в частности, выразилось в коллективистской направленности народного хозяйства и социокультурных отношений, в советской (т. е. коллективистско-совещательной) организации институтов государственного управления, вплоть до высших властных структур. В наиболее сложные и критические моменты истории нашей страны советские деятели неизменно делали ставку на соборные качества русского народа. Так было в эпоху коллективизации и индустриализации, во времена великих строек и в Великую Отечественную войну.

В КНР до сих пор болезненно воспринимают всякое упоминание о том, что культура Запада лучше и выше ее собственной. Однако сегодня мы получаем именно оттуда импульсы для развития. Проблема о псевдоформозисе, который пережили не только россияне, но и арабы и другие социокультурные общности, отмечалась еще А. Тойнби. Имперское наследие Китая оказалось также слабо переработанным.

В то же время крайняя рациональность и релятивизм господствующей идеологии западных обществ оказали воздействие не только на менталитет современных людей, но и тех народов, которые были включены в Европейское социальное пространство. Многие философы в указанном плане находили определенную связь между спиритуалистическими идеологиями и весьма приземленным поведением (Пайпс, 1992).

И всякий раз, как только государство оказывалось в состоянии кризиса и упадка социальных связей, в Европе не могли прийти к решению социальных и мировоззренческих проблем общества, как это произошло с ней в эпоху кризиса середины XIX в., породившего псевдо-упаднические тренды мифологизации, как в начале XX в., так и сейчас. Достаточно четко следует упомянуть легкую ликвидацию самостоятельности социальных институтов в условиях национализма и нацизма и ее истребление в условиях современного глобализма.

Новая культура современного общества появилась в лоне великих сомнений в возможность дальнейшего творческого развития; она родилась из оскудения творческих сил: все уже написано и сотворено – нового создать невозможно, а можно лишь „скомпановать“ из деструкции старого. Этот паразитирующий скепсис пытался найти выход в духовных и телесных инверсиях, в раскрепощении всеядных инстинктов, что, во многом, свидетельствует о падении человеческой личности к концу XX в., об ущербе ее души.

Души доходят до забвения Бога по той причине, что все прочее чувственное чтят и любят больше, чем самих себя, ибо коль скоро душа что-либо таковое ставит предметом своего восхищения и искания, то тем самым она признает это за высшее и лучшее, а себя за низшее и худшее, а когда она свыкается таким путем с мыслью, что сама она хуже всего подверженного происхождению и уничтожению, что она и по достоинству и по праву на существование несравненно ниже всего того тленного, которое она чтит и любит, тогда понятно, она не в состоянии уже бывает уразуметь природу и силу Божества“ (Плотин, 1995).

Культура является результатом не только практического, но и, что более важно – духовного освоения мира. Практическое освоение служит задачам преобразовательной деятельности и направлено на удовлетворение физических потребностей человека. А освоение имеет главным образом духовный смысл. Но что такое „духовность“?

Во-первых, в древнеиндийской традиции дух понимается в связи с дыханием („праной“): все живое дышит, потому что одухотворено, обладает душой живою. Но и в латинском языке *spiritus* означает не только „дух“, но и „веяние, дуновение, дыхание, жизнь“, и производится от *spiro* (дуть, дышать, жить).

Культурно-исторический контекст развития мирового сообщества в последние два столетия характеризуется рядом особенностей. Во-первых, это ускорение течения социального времени и, как следствие, повышение жизненного темпа и ритма жизнедеятельности социума в целом, что выражается в стремительном научно-техническом прогрессе, появлении новых информационных систем и систем связи, в то же время в снижении планки длительности жизни отдельного человека в подавляющем большинстве стран, геометрическом прогрессировании социальных болезней и глобальных мировых проблем. Во-вторых, это небывалое расширение пространственных характеристик во всех сферах жизнедеятельности мирового социума и возникшая в связи с этим необходимость экономических, политических и социальных интеграционных процессов. Стираются границы между государствами, культурными сообществами, наблюдается явная тенденция к объединению человечества для решения единых общечеловеческих задач. В-третьих, вопреки предыдущим признакам, наблюдается высокая плюрализация путей развития отдельных государств, как в политическом, так и в социальном планах. XX век принес миру множество социальных потрясений, характер которых во многом был непредсказуем. И, наконец, современному сообществу характерна духовная трансформация, смена жизненной философии в целом, продиктованная и обусловленная выше обозначенными факторами. Наступает этап серьезного переосмысления социальных представлений о стиле и перспективах существования мировой цивилизации. Формируется новый тип социального мышления, который можно было бы обозначить как антикризисный, в очередной раз в истории выступает на первый план проблема Человека.

Данная тенденция к гуманистической трансформации социального бытия на фоне усугубления негативной картины развития социума может быть поставлена под сомнение. Тем не менее, о ее наличии свидетельствуют многие факторы, среди которых одним из важнейших является постановка проблемы человека в центр научного пространства современности, повышенный исследовательский интерес к гуманитарной области знания, гуманитаризация и антропологизация науки в целом. Общество оценивается в современном мире по уровню экономического развития, политическому режиму, уровню интеллектуального потенциала. Seriously ставится в нашей стране вопрос о принятии и введении единого социального стандарта. Но все эти показатели носят внешний, производный характер, являются вторичными по отношению к уровню нравственного сознания и нравственной психологии нации. Нравственная структура социального мировосприятия выступает как основной движитель, глубинный механизм и стимул развития народа, нации, государства. Именно на данном уровне формируются основные деятельностные установки, стили поведения, вырабатывается стратегия развития и перспективы.

Наше исследование затрагивает три актуальные проблемы современности, лежащие в плоскости целого ряда гуманитарных наук.

В данном исследовании затрагивается проблема нравственных ценностей, их место в общей ценностной системе, и те процессы, которые оказывают позитивное и негативное влияние на данную систему. Данная тема выступает в качестве стержневой в данной работе, что обусловлено признанием системы ценностей центральным элементом моральной структуры. В последнее время вопросы ценностных ориентаций являются одними из самых популярных в прикладных исследованиях. Однако, зачастую результаты этих исследований принимают форму констатации фактов без стремления их системного анализа и практического применения.

В современной воспитательной системе важность ценностей признается, но не связывается с социальной активностью, то есть исключается важнейший элемент – реализация ценности в социально-культурном пространстве через деятельность. При этом интерес к проблеме ценностей не только является довольно высоким, но и постоянно возрастает. Мы осуществляем попытку поиска путей такого применения ценностного потенциала через рассмотрение места ценностей в сфере социальных отношений и выражения их духовно-нравственного содержания в конкретном социальном действии.

Сегодня наступает этап серьезного переосмысления социальных представлений о способе и перспективах существования мировой цивилизации. Формируется новый тип социокультурного мышления, который можно было бы обозначить как антикризисный, когда в очередной раз в истории выступает на первый план проблема диалога культур и традиций.

В этой связи важнейшей составляющей в решении задач современности является ознакомление с отечественными историко-культурными традициями, с реальными духовно-нравственными ценностями, наследованными современными гражданами России. Это способствует не только оптимизации и систематизации современного процесса развития национальной культуры, но и ее перспективам. Таким образом, интерес по отношению к развитию духовной культуры, сохранение нравственных основ культурной жизни россиян, критическое отношение к изолированности от общества структур Русской православной церкви, а также работы по сближению русского языка к критериям того периода вызвали необходимость со стороны российских духовных деятелей обратить более пристальное внимание на свое место в нравственной жизни общества, которая одновременно и не отрицала возможности восприятия достижений представителей светской культуры (Елдин, 2007).

Анализируя специфику современной ему действительности, С. Л. Франк отмечает негативное воздействие безрелигиозности и ханжеской морали как факторов, атомизирующих общественное единство (Франк, 1992а). Соборность социального пространства предстает как внутренняя духовная связь между людьми, как внутреннее органическое целое, которое лежит в основе всякого человеческого социума. С. Л. Франк разрабатывает понятие соборности как понятие внутреннего органического единства – „метафизическое основание духа“, она лежит в основании всякого человеческого общения, она – то, что создает основание для всякого единения общества.

Началось разрушение многовекового уклада внешней жизни региональных сообществ и государств, а по сути всего строя жизни общества, и фактически „новая социальная политика“ новых властей была направлена на разрушение устоявшегося веками

духовного строя. По мысли И. А. Гобозова, „... в настоящее время в связи с происходящими глобализационными процессами взаимодействие общества и государства претерпевает существенные трансформации“ (Гобозов, 2011). Роль государства принижается, расщепляется суверенитет и на повестку дня выходит доминирование мифологизированных мировых ТНК.

Отход общества от исконных ценностей социального бытия, утрата нравственных ориентиров и традиционных верований привели к возникновению множественных пустот в современном сознании человека, которые заполняются псевдоидеями, претендующими на роль идеала. Однако не стоит отрицать, что даже тогда в русской мировоззренческой сфере общественного сознания существовали высокообразованные деятели, происходившие из самих народных глубин. Однако, даже при высоком авторитете духовных деятелей, в эпоху кризиса имперскости XX столетия происходила замена традиционной идеологии преемственности на эрзац-идеи (Rowley, 2000).

Сегодня с осмыслением духовного наследия прошлого мы приходим к более глубокому пониманию социокультурных проблем современности. Этноты и народы возможно и имели какие-то тенденции развития к монотеизму в формах общественного сознания, но во многом оставались на мировоззренческих позициях анимизма и гилозоизма, сжившись, по выражению Л. Н. Гумилева, с ландшафтом.

Духовные ценности активно воздействовали на формирование и изменение этнической мифологии и национального самосознания этносов тех регионов, которые вошли в состав российской государственности, а также народов ближних к ним территорий. Как замечает современный исследователь Ж. Корм, „идентичность не является неким неподвижным и неизменным феноменом; она развивается в зависимости от изменений, затрагивающих системы власти и силы, нормы цивилизации той или иной эпохи...“ (Корм, 2012). В моменты значительных потрясений и переломов, периодически возникающих в процессе развития любого общества и связанных с существенными деформациями условий и образа жизни людей, внезапно образуются вакуум ценностей, изменение материальных показателей, неясность жизненных перспектив и неизбежное обострение противоречий, а экстремизм становится одной из трудно изживаемых и наиболее опасных характеристик общественного бытия.

Пафос просвещения светом „естественного“ разума превратился в страсть искателей священного огня революций и национализма. В это время традиционализм, в отличие от консерватизма, не только не исключает из своей картины мира социальных изменений, а, наоборот, осознает факт, что человек отныне поставлен перед множеством нравственных, социальных, политических, экономических альтернатив, и в связи с этим задача „пророков прошлого“ состоит в том, чтобы склонить его к правильному выбору. Однако, несмотря на декларирование безусловной ценности традиции, романтики объективно способствовали ее десакрализации: коль скоро традиций много, возникает ситуация выбора лучшей и, соответственно, критики остальных. В этом смысле рефлексивный традиционализм романтиков – характерный продукт разрушения мифологии общества.

В условиях современного развития отечественной духовной культуры вопрос формирования мировоззрения личности является как никогда актуальным при обращении к здоровым общественным ценностным ориентирам. Духовные категории и нормы поведения носят конструктивный характер, и это особенно важно при решении проблем

единства в обществе. Выявление необходимых ценностных стержневых моментов развития региональных социумов предполагает обращение к комплексному нравственно-антропологическому анализу человеческой природы. Гуманитарное знание определяет здесь в качестве исходного пункта исследования внутреннего мира человека понятие „двойственности человеческой природы“, проявляющейся наиболее остро в сфере чувственного познания.

Резюмируя вышеизложенное, следует отметить, что интерес к проблеме российской духовной традиции – а он очевиден – доказывает, как представляется, ее значимость. Правда, существует опасность утраты действительного содержания проблемы, особенно тогда, когда рассуждения о духовности подменяются чисто идеологическими, чисто политическими, а порою и политиканскими утверждениями. Но, вообще говоря, любая проблема общественного плана может трактоваться идеологически, мифологически, а может быть расшифрована реалистически, в более широком и системном научном контексте.

Именно в области этноидентификации существует возможность обрести те идеи нравственности и единения общества, что исконно питали духовность, как в старину говорили „душу народа“, а также определяли российскую специфику развития культуры и народного самосознания.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Барулин в. С. (1993). Социальная философия Ч. 1, в.С. Барулин, М.: Изд-во МГУ, 1993, стр. 336.
2. Гобозов И.А. (2011). Кому нужна такая философия?! От поиска истины к постмодернистскому трепу. – М Изд-во: Книжный дом "Либроком", 2011, стр. 200.
3. Елдин М. А. (2007). Судьбы русского религиозного традиционализма в пространстве российского общества / М. А. Елдин. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2007, стр. 162.
4. Корм Ж. (2012). Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна / Ж. Корм. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2012, стр. 33.
5. Пайпс, Р. (1992). Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – М.: Наука, 1992, стр. 496.
6. Плотин. Сочинения (1995). – СПб.: Алетейя, Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1995, стр. 670.
7. Франк С. Л. (1992а). Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992, стр. 511.
8. Rowley D. (2000). Imperial Versus National Discourse: The Case of Russia // Nations and Nationalism, Cambridge, 2000, vol. 6, pt. 1, стр. 26-29.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДОНБАССЕ

Татьяна Мальцева

Кандидат педагогических наук, доцент
Луганский государственный педагогический университет, город Луганск
maltzevate@mail.ru

Андрей Васюк

Кандидат психологических наук, доцент,
Луганский государственный педагогический университет, город Луганск
vaglutua62@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается процесс развития высшего образования в историческом ракурсе и основные тенденции его модернизации, среди которых авторы особо выделяют высшее инклюзивное образования. Высшее инклюзивное образование показано в новом научном ключе, поскольку включает обучение лиц с социально-функциональными отличиями, к которым они относят не только инвалидов, но и пенсионеров, военнослужащих, что позволяет относить такую форму обучения к одной из форм социальной работы).

Ключевые слова: развитие на образованието, висие образование, Висие приобщаващо образование, лица със социално-функционални различия (развитие образования, высшее образование, высшее инклюзивное образование, лица с социально-функциональными отличиями).

JEL: I00, I20, 124

INNOVATIVE TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE DONBAS

Tatyana Maltseva

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Luhansk State Pedagogical University, Luhansk city
maltzevate@mail.ru

Andrey Vasyuk

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor
Luhansk State Pedagogical University, Luhansk city
vaglutua62@mail.ru

Abstract: The article examines the process of development of higher education in the historical perspective and the main trends of its modernization, among which the authors emphasize higher inclusive education. Higher inclusive education is shown in a new scientific way, since it includes the training of persons with socio-functional differences, which they include not only disabled people, but also pensioners, military personnel, which allows us to attribute this form of education to one of the forms of social work.

Key words: development of education, higher education, higher inclusive education, persons with socio-functional differences

JEL: I00, I20, 124

ВВЕДЕНИЕ

Разносторонний взгляд на изучение проблемы образования показывает, что, несмотря на существующие проблемы, оно находится в постоянном развитии. История развития системы образования в Донбассе характеризуется тем, что ее цели, задачи, дидактические подходы и принципы соответствовали социальному, экономическому и технологическому уровню развития страны.

Большим социально-экономическим прорывом в настоящее время является высшее инклюзивное образование. Теоретический анализ показывает, что современные вызовы инклюзивного образования определяются поляризацией научных взглядов и тенденций развития. И хотя вопросы среднего и даже среднего специального образования уже не стоят так остро на повестке дня, как, к примеру, в начале тысячелетия, взгляд на высшее инклюзивное образование пока неоднозначен. Несмотря на это, уже не режет слух проблема профессиональной субъектности людей с инвалидностью как специалистов высшего звена, представителей всех слоев общества, в том числе правительственных и других органов власти. Становится понятно, что средствами высшего образования возможно решение многих проблем:

- социально-экономических при формировании социально-профессиональной субъектности и получении высоко квалифицированных специалистов из числа дееспособных пенсионеров, инвалидов;
- социально-психологических и педагогических проблем реабилитации и ресоциализации лиц, нарушивших закон.

1. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДОНБАССЕ

Открытия второй половины XX столетия показали стремительный скачок в изобретении как наукоемких космических технологий, так и бытовой электронной и компьютерной техники, без которых мы уже не мыслим ни полноценного производственного процесса, ни домашней работы, ни отдыха. Стало привычным и массовым телевидение, всевозможные звуко- и видеозаписывающие устройства и гаджеты, компьютерная техника, беспроводная мобильная связь, приборы, помогающие в быту, такие как уборочные, моечные, стиральные машины разной мощности, вида и назначения, микроволновые печи, химические средства. Совершенно очевидно, что эти изобретения уже не уровень самородков-самоучек, это высокие достижения ученых, получивших образование в наших отечественных вузах. Это позволяет говорить о неразрывной связи науки, экономики и социальных процессов, влияющих на развитие общества, цивилизации в целом.

Выяснение феноменологии, генезиса, функций, компонентного состава и структуры, типологии образования, дало возможность ученым создать необходимую теоретическую базу для определения образовательных тенденций, сформулировать и системно представить основные тенденции дальнейшей эволюции образовательной сферы, установить ее многомерный экстенсивно-интенсивный, количественно-качественный характер развития, рост значения для общества и отдельных его индивидов. Теоретическое обоснование тенденций базируется на том, что развитие образовательной системы осуществляется в направлениях, которые обеспечивают улучшение выполнения ею своих функций. Ведь согласно теории функциональных систем последние идут на любые усовершенствования,

перестройки, возмущения ради реализации своего предназначения. Поэтому тенденции образования в первую очередь обуславливаются его функциями, реализация которых может иметь благоприятные или неблагоприятные внешние социально-культурные условия (Мальцева, 2016). Подчеркнем – „внешние“, поскольку к внутренним условиям, определяющим самоидентичность, самодостаточность и профессиональное самоопределение, относится, по нашему убеждению, профессиональная идентификация. Именно внутренняя профессиональная идентификация определяет успех в профессиональной деятельности, развитие творчества и усовершенствование навыков и умений.

С середины 60-х гг. до 1985 г. XX столетия высшее образование стало не только престижным, но и необходимым с точки зрения профессиональной пригодности в высокоразвитом информационно-технологическом пространстве. Сеть учреждений высшего профессионального образования в Донбассе не столько расширилась (в 1965 – 13 вузов, обучающихся 79,6 тыс. студентов, в 1985 – 15 вузов, в которых учится 97,1 тыс. студентов), сколько утвердилась с точки зрения качества, методологии и методики (Саржан, 2015а).

Профессиональная направленность вузов выбиралась в интересах развития экономики региона, именно поэтому большинство абитуриентов могли получить высшее техническое образование в шести вузах Донбасса – Донецком политехническом, Луганском машиностроительном, Мариупольском металлургическом, Коммунарском горно-металлургическом, Краматорском и Макеевском инженерно– строительных институтах. Работников просвещения готовили в пяти педагогических вузах – Луганском, Горловском, Донецком (с 1965 – государственный университет), Славянском и Донецком государственном музыкально– педагогическом институте. Самодостаточность кадровой политики региона дополнялась медицинскими институтами – Луганским и Донецким, Луганским сельскохозяйственным, а также Донецким институтом советской торговли.

К 70-ым гг. престиж высшего образования был настолько велик, что охватить обучением всех желающих не было возможности. К примеру, поступающие на гуманитарные специальности в вузы Донецкой и Луганской обл. должны были преодолеть конкурс более 10 человек на одно место. Кроме того, количество предполагаемых специалистов регулировалось точным количеством вакантных мест по данной специальности, поэтому каждый выпускник знал, что обязательно будет трудоустроен. В результате к 1972 г. в высшие учебные заведения Донбасса поступал только каждый четвертый желающий. Такая конкурсная основа поступления оценивается весьма неоднозначно. С одной стороны, такой подход, казалось бы, предоставлял возможность подготовки высококвалифицированных кадров, отбирая из числа абитуриентов лучших из лучших, и ровно столько, сколько можно было после обучения трудоустроить по специальности, но с другой стороны, он порождал неоправданную идеологизацию, при которой в первую очередь в вузы брали детей пролетариата, пренебрегая интеллигенцией, которая, как правило, относилась к более подготовленной, а иногда, одаренной молодежи. Еще меньше хотели брать на учебу абитуриентов из сельских мест, чтобы предотвратить отток молодежи. Например, в 1975 – 1976 учебном году вузы Луганской обл. в социальный состав абитуриентов включали около 53% рабочих, почти 40% служащих и только 7% – детей колхозников (Стяжкина, 1996). Самая же серьезная проблема в отборе абитуриентов

в вузы относилась к коррупции, взяточничеству, „кумовству“, использованию „нужных людей“ и пр.

Идеологизация проникла во все сферы жизнедеятельности человека, не явилось исключением и содержание образования, его воспитательная направленность, особенно в преподавании дисциплин гуманитарного цикла. Ключевыми особенностями было изучение партийных документов, речей партийных деятелей, материалов партийных съездов, решений ЦК КПСС. Кадровая политика вузов, содержание учебных планов и программ – все это находилось под контролем у партийных органов власти и ничего общего не имело с истинно передовыми направлениями науки, устремленными на развитие экономики, готовыми вывести ее из кризиса, подготовить специалистов, способных осуществить научно-технический прогресс (Пузанов, Терещенко, 1980).

Такой подход привел к торможению научно-технического прогресса в стране и переизбытку специалистов с высшим образованием, в то время как рабочие места пустовали. Огромное количество рабочих вакантных мест, к примеру, в 1985 г. их было 16 тыс., вынуждало правительство находить средства их мотивации к труду (Літературна Україна. – 1990, 11 января). Пытаясь снизить престижность высшего образования, оно снижало оплату труда таких специалистов, при этом в стране воспевался труд сталеваров, шахтеров, трактористов и т. д. и поднималась заработная плата низкоквалифицированных рабочих, создавались все условия для того, чтобы прогресс не касался новых научно-технических разработок, открытия и рационализаторские предложения высококвалифицированных специалистов не были востребованы, их разработки пылились на полках КБ.

Не лучшей была ситуация в школах. Программы общеобразовательных школ были рассчитаны на среднего ученика. Существующая система оценивания знаний была направлена на то, что удовлетворительные оценки получали даже самые нерадивые ученики, иначе ставилась под сомнение квалификация учителя, ведь он нарушал пресловутые 100% знаний, о которых администрации надо было рапортовать в вышестоящие организации.

„Палочкой-выручалочкой“ были профессионально-технические училища, так называемые, ПТУ. Именно они принимали на учебу тех самых троечников, которые не способны были учиться в техникумах и тем более в вузах (1987).

Несмотря ни на что, именно в Донбассе научные достижения создавали потенциал для развития экономики страны. Ученые умы Донбасса объединились в созданный в Донецке научный центр АН УССР, в состав которого были включены Физико–технический институт, отделение экономико-промышленных исследований Института экономики АН УССР, Государственный университет, вычислительный центр и ботанический сад, Всесоюзный научно-исследовательский институт горноспасательного дела, единственный в своем роде такой научный центр в СССР.

Угольная промышленность требовала механизации производства, на что была нацелена работа института „Донгипроуглемаш“, создавшего выдающиеся научные разработки мирового значения.

Кроме научных разработок технической направленности в Донбассе развиваются другие нужные региону и стране отрасли. В Луганском и Донецком медицинских институтах, в Луганском сельскохозяйственном сосредоточились виднейшие деятели

науки, которые проводили серьезнейшие исследования, явившиеся неоценимым вкладом не только в экономику Донбасса, СССР, но и в достижения мировой науки (1996).

Свою лепту в развитие научного потенциала страны с 1965– по 1985 г. внесли все высшие учебные заведения Луганской и Донецкой области. Поражает своей численностью и практической невостребованностью количество рационализаторских предложений, увеличившееся за этот период с 58,6 тыс. до 80 тыс. с возросшей экономической эффективностью в 3,8 раза, что составило 107,7 млн. руб. (Галкин., Гайманова, Коваль, 2015b).

Однако, несмотря на такие достижения науки и техники, высшее образование не могло удовлетворить нужды страны в научных кадрах, обеспечивших развитие и расцвет экономики. И дело тут вовсе не в том, что не хватало светлых умов, дело в системе, которая не давала ходу новым изобретениям, выдающимся открытиям, тормозила серьезнейшие научные разработки. Уровень научных исследований в сравнении с мировыми стандартами в Донбассе по-прежнему оставался низким (1991). Становится понятно, образовательная система нуждается в серьезном реформировании.

В 1985 г. на государственном уровне была объявлена реформа образования, которая, пройдя различные этапы модернизации, продолжается по сей день. Условно период реформирования образования можно разделить на три этапа. Первый приходится на 1985–1991 гг., в этот период заявлена самая главная идея – гуманизация образования, всестороннее развитие личности. Развитие гуманитарной науки, культуры, искусства, литературные выставки, встречи, диспуты и викторины способствовали созданию образца нового молодого человека в перестроечном обществе. Система высшего образования развивалась, обучение в вузе считалось доступным, престижным и востребованным. Доступным, потому что бесплатным, востребованным, потому что молодых специалистов обязательно трудоустроивали, правда, далеко от дома и в неразвитой сельской инфраструктуре. Всерьез заговорили о демократизации образования, личностно ориентированном обучении. В обиход вошли новые словосочетания, характеризующие эти процессы: „педагог– новатор“, „творческий подход“, „творческая личность“, „передовой опыт“. Педагогика запестрила новыми именами учителей– новаторов, телепередачи с их участием с удовольствием смотрели люди разных профессий. Педагогика и педагоги– новаторы настолько стали популярными, что некоторым из них могли бы позавидовать самые известные звезды эстрады. Стало „модным“ проводить встречи– бенефисы с известнейшими педагогами в больших концертных залах, что подтверждало мнение о том, что самым главным качеством педагога должна быть артистичность. Правда, ради справедливости следует заметить, что в основном инициатива творческих педагогов в обычных образовательных учреждениях, чаще всего, так и умирала, не окрепнув, поскольку членам администрации сопровождающие ее постоянные проверки, семинары, открытые занятия доставляли лишние хлопоты и не всегда предлагаемые нововведения соответствовали их личным творческим убеждениям.

Масштабность мировых экономических, политических и социальных процессов в 90– е годы прошлого столетия имела огромную преобразующую силу, оказала влияние на образование, его качественные характеристики. На этот период тоже приходится всплеск идей, научных разработок, развитие методической и методологической научной мысли высшего образования. Одной из них явилась идея реструктуризации системы среднего образования – обучение детей с шестилетнего возраста, переход на одиннадцатилетнее

образование, что было успешно воплощено в жизнь. Смена учебных планов, программ, постепенный переход с шестидневного на пятидневное обучение – главная заслуга того времени. В результате, учеба не стала казаться такой кабальной, школьники стали иметь возможность больше времени проводить дома с родителями, студенты заниматься общественным трудом, у заочников освободилось время для занятий.

С 1992 г. начинается новый, второй этап реформы, который отмечен распадом СССР и созданием новой образовательной системы Донбасса, основывающейся на законодательной базе Украины. Ключевыми словами развития образовательной реформы в этот период по – прежнему являются – гуманизация, демократизация и добавляются новые понятия – стандартизация и интеграция. Начало этого этапа характеризуется бессистемностью, кризисом политической идеологизации, попыткой создания единого образовательного пространства. В школах Донбасса украинский язык, который считается государственным, вновь становится обязательным, коммунистическая деидеологизация вузов сопровождается насаждением религиозных течений, появляется множество партий, общественно– политических движений. Несмотря на это государственная образовательная политика начала 90– х направлена на утверждение гуманистической морали, носит глобальный характер понятие толерантности по отношению к многонациональному населению региона, наблюдается приоритет общечеловеческих ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности; обретает новый интерес воспитание гражданственности, трудолюбия, уважения к правам и свободам человека, любви к окружающей природе, Родине, семье; подчеркивается светский характер образования, основанный на свободе и плюрализме.

В сложнейших условиях разгула криминала, виктимизации общества 90–х, искаженного понимания смысла демократии происходит то, что демократизация образовательной системы понимается как вседозволенность и отрицание всего старого, что закономерно приводит к бессистемности, хаосу. Но именно эта вседозволенность позволила учредить главное достижение этого периода – вариативную систему образования. У людей появилась возможность выбирать школы, лицеи, гимназии, вузы разного уровня, государственные и частные, имеющие лицензии и право на выдачу документа об образовании государственного образца, но это разрушило единое образовательное пространство. Уже к концу 90-х развернулась стандартизация не только среднего, но и высшего образования, что обеспечивало преемственность программ, учебных заведений, облегчало работу органов управления образованием.

Середина 90–х вводит в тезаурус образовательных услуг понятие интеграции, начинается процесс их расширения и, следовательно, увеличения сектора университетского образования. С одной стороны, это повысило его доступность, позволило абитуриентам не выезжать на обучение за пределы региона, поскольку разнообразие специальностей, практически, позволяло выбор любой профессии, с другой – это снизило престижность обучения в обычном институте.

В этот же период наблюдается глобальный экономический кризис, хроническая невыплата заработной платы работникам образования, обветшание помещений, наглядных пособий, дидактического материала, недостаток или полное отсутствие учебников и окончательный переход на платные образовательные услуги в высшей школе. К 1998 г. реформа начинает сворачиваться.

Третий этап реформирования образования начинается с 1999 г., он называется периодом модернизации и характеризуется как совершенно новый, внесший концептуальную ясность в ее направления, который отмечается повышением качества образования на всех уровнях, доступностью, особенно для малообеспеченных слоев населения и представителей сельской местности, разработкой и внедрением стандартов образования всех уровней аккредитации, начиная с дошкольного и заканчивая послевузовским, укреплением материальной базы учебных заведений, совершенствованием учебных программ и учебных планов, усилением внимания не только к обучению детей и молодежи, но и к улучшению их здоровья и т. д.

Именно третий этап положил начало болонской системе образования в Донбассе, переход на 12-балльное оценивание, отказ от вступительных экзаменов при поступлении в высшие учебные заведения, заменой их ЗНО („зовнішнє незалежне оцінювання“), соответствующим российскому ЕГЭ („единый государственный экзамен“). Это дало возможность исключить коррупцию, взяточничество среди работников вузов, а абитуриентам предоставить возможность поступления сразу в несколько учебных заведений.

XXI век дал старт развитию высшего инклюзивного образования в Донбассе. Обретает серьезный статус понятие социальной работы, что открыло возможность студентам с инвалидностью наряду со здоровыми получить высшее образование по этой специальности.

Современный период развития образования А. Чернышев характеризует следующим образом (Чернышев, 2015с): „Стремление привести систему образования в соответствие с требованиями общественного развития, удовлетворить потребность в подготовке жизнеспособной и конкурентоспособной молодежи, которая бы достойно представляла Донбасс в мировом сообществе, способствовала развитию социально– экономической, политической и культурной сфер жизни нашей страны, требует существенных качественных изменений. На сегодня четко определились противоречия, которые побуждают к модернизации системы образования. Наиболее серьезные из них следующие:

- несоответствие между потребностями молодежи и государства в образовательных услугах и уровнем развития образовательной системы;
- противоречие между вызовами, которые предъявляет жизнь, и готовностью молодежи их преодолевать;
- несоответствие между потребностью в практической направленности знаний, умений и навыков молодого поколения и доминантой теоретической школьной и вузовской подготовки;
- противоречие между необходимостью быть мобильным, критически осмысливать полученный знаниевый багаж и творчески его применять для решения конкретных жизненных задач и преодоления проблем с присущими молодежи инертностью, традиционностью мышления, доминированием его познавательно– репродуктивного уровня над творческой активностью;
- противоречие между потребностью в понимании своих жизненных целей, видении путей их достижения и неумением самоопределяться, недостаточной личностной зрелостью молодого поколения“.

Политические события, происходящие в данное время в Донбассе, только усиливают эти противоречия, нацеливая молодежь не на образование, а на выживание. Однако переход системы образования на российские стандарты, не остановил его развития, становления, самоутверждения. Модернизация образования продолжается до настоящего времени, поскольку эта система и должна быть гибкой, вовремя и четко реагирующей на тенденции преобразования в мире, соответствующей социально– экономическим запросам государства.

2. ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ОДНА ИЗ ИННОВАЦИОННЫХ ФОРМ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ДОНБАССА

Одним из инновационных явлений, характеризующих современные процессы модернизации системы образования, является инклюзия. Научные выводы отечественных и зарубежных ученых (Г. Бут, Д. Деплер, в. Засенко, Д. Лупарт, Т. Лореманат и др.) свидетельствуют, что инклюзия является инновационным явлением в образовании. Однако опыт Донбасса показывает, что инклюзивное образование для людей с ограниченными возможностями становится распространенным и довольно изученным явлением. Если речь идет о высшем инклюзивном образовании как об инновационном процессе, то следует обратить внимание на выполнение им новой роли, связанной с формированием социально-функциональной субъектности у будущих специалистов с социально-функциональными отличиями. Это поясняет новые подходы к высшему инклюзивному образованию, поскольку расширяет круг субъектов обучения, во главе его стоят новые цели и задачи, определяющие формирование социально-профессиональной субъектности как более глубокое и емкое понятие, включающее и образование, и социальную защиту людей с социально-функциональными отличиями, поскольку высшее образование является инструментом и механизмом одновременно, направленным на интеграцию и адаптацию людей с социально-функциональными отличиями в обществе, их дальнейшую субъектную деятельность. Ученые по-разному относятся к внедрению инклюзивного обучения в общую систему национального образования, но не отрицают его развития и вхождения в жизнь общества как альтернативного, а иногда вполне оправданного шага к развитию цивилизации.

Вполне очевидно, что стать полноправным членом общества, приносить пользу своему народу без качественной профессиональной подготовки не возможно. Высшее образование ученые расценивают как механизм интеграции в общество. Т. Бут, например, считает, что при устранении препятствий в получении образования правомерно рассматривать интеграцию и инклюзию как два этапа одного процесса, когда сначала обеспечивается присутствие, а позже полное привлечение к образовательной системе. Почти отождествляя два понятия, „интеграция“ и „инклюзия“, она считает, что интеграция и инклюзия терминологически идентичны – „доступ“ и „участие“: „В первую очередь мы должны сделать систему достаточно гибкой, чтобы она могла соответствовать различным запросам людей. Однако если мы понимаем инклюзию как трансформацию, то должны коренным образом изменить наше отношение к разнообразию человеческого сообщества, которое есть в образовательной системе. Это многообразие следует рассматривать не как источник затруднений, а, наоборот, как некий атрибут реальности, который следует принимать и, более того, ценить. С таким подходом мы отвергаем установившийся взгляд

на норму как нечто гомогенное и стабильное. Мы видим норму в разнообразии. Существование разных категорий учащихся, каждый из которых имеет свои образовательные потребности, определяется как фундаментальный факт, на котором базируется вся педагогика“ (Бут, 2007).

Начиная с конца XX, и в XXI веке получены первые обнадеживающие результаты инклюзии в среднем обучении, которые дают возможность определить горизонты высшего инклюзивного образования, а также значительно расширить представление о его возможностях и перспективах. Дидактические и методологические подходы высшего инклюзивного образования – это белое пятно в исследованиях, как зарубежья, так и отечественной науки, именно поэтому высшее инклюзивное образование в настоящее время определяется как „наиболее значимое инновационное движение в образовании XXI века“ (Алехина, 2014).

Рассматривая инклюзивное образование как инновационное явление и источник пути интеграции в обществе лиц с ограниченными возможностями, ученые пытаются акцентировать внимание на его положительных аспектах:

- стимулирующее воздействие более способных сверстников;
- возможность в более широком диапазоне знакомиться с жизнью;
- развитие навыков общения и нестандартного мышления (как у детей с особенностями психофизического развития, так и у их здоровых сверстников);
- возможность выявления гуманности, сочувствия, милосердия, терпимости в реальных жизненных ситуациях, что является эффективным средством нравственного воспитания (2007).

Поскольку принимаются во внимание не только лица с ограниченными физическими возможностями, а все, кто не имеет полноценной возможности учиться на дневной форме обучения по разным социально-функциональным причинам, то возникает необходимость более подробно коснуться каждой категории клиентов социальной работы, объединенных в группу – лица с социально-функциональными отличиями. Такой вид социальной работы, как высшее инклюзивное образование для лиц с социально-функциональными отличиями (инвалиды, осужденные, люди пенсионного возраста), представляет другие условия доступности, иной масштаб и уровень их социальной реабилитации и ресоциализации.

Несмотря на то, что инклюзивное высшее образование считается инновационным явлением, для лиц с особыми потребностями этот процесс уже не новый, имея определенные положительные результаты, он совершенствуется и требует, в основном, методико-педагогической помощи и материального оснащения. Что касается такой категории клиентов, как осужденные, надо осознать особую воспитательную роль высшего профессионального образования в жизни человека, его место, доступность, а в связи с этим государственную потребность в осмыслении его процедурно-результативной важности.

Мировой пенитенциарный опыт, к сожалению, демонстрирует, что пребывание в местах лишения свободы, вместо исправления осужденных, превращает большинство из них в самых опасных преступников. В связи с этим во многих странах мира ведется поиск новых форм и методов позитивного воздействия на заключенных, с этой целью сосредоточивается внимание на совершенствовании режима исполнения и отбывания наказания. Процесс обучения, особенно получение высшего образования, – это опыт европейских стран, который демонстрирует миру путь к устранению существующих

проблем в воспитании, перевоспитании и исправлении заключенных, является началом изменений в самой исполнительной системе. Несмотря на то, что такая практика уже существует в РФ и Украине, она не распространена и весьма затруднена в Донбассе, а отечественное правовое поле нуждается в упрощении системы обучения осужденных в высших учебных заведениях, необходимых изменений в законодательстве и разработки механизмов его внедрения.

В Основном Законе Луганской Народной Республики – Конституции в ст. 36 п.1: сказано: „Каждый имеет право на образование“, в п.3 говорится: „Каждый вправе на конкурсной основе бесплатно получить высшее образование в государственном или муниципальном образовательном учреждении и на предприятии“, в п.5 уточняется: „В Луганской Народной Республике поддерживаются различные формы образования и самообразования“ (<https://www.nslnr.ru/zakonodatelstvo/konstitutsiya/>).

Заметим, что в Уголовно-исполнительном кодексе ЛНР не говорится об образовании как о способе реабилитации и ресоциализации, но в Уголовно-исполнительном кодексе Украины, обучение осужденных является основным средством их ресоциализации и исправления, в частности, указано: „...Основными средствами исправления и ресоциализации осужденных является ... общеобразовательное и профессионально-техническое обучение, общественное влияние“. Согласно ст. 107 осужденные, отбывающие наказание в виде лишения свободы, имеют право получать образование в соответствии с законодательством об образовании

(<http://mvdlnr.ru/pages/58-ugolovno-processualnyi-kodeks-lnr.html>).

Ст. 123 „...в Соответствии с Положением о порядке реализации в исправительных и воспитательных колониях программ дифференцированного воздействия на осужденных к лишению свободы, утвержденного приказом Государственного департамента Украины по вопросам исполнения наказаний, в колониях реализуются следующие типовые программы: „Образование“, „Профессиональное образование“, „Правовое образование“, „Духовное возрождение“, „Творчество“.

В ст. 125 говорится: „В колониях... для осужденных обеспечивается доступность и бесплатность получения полного общего среднего образования... создаются условия для самообразования, предоставляется возможность обучения в общеобразовательных учебных заведениях колоний... осужденные, которые обучаются в них, учебниками, тетрадями и письменными принадлежностями обеспечиваются бесплатно“.

Ст. 126 гласит: „Организация общеобразовательного и профессионально-технического обучения осужденных, в том числе профессионально-технического обучения на производстве, осуществляется согласно законов Украины „Об образовании“ (1060-12), „Об общем среднем образовании“ (651-14) и „О профессионально-техническом образовании“ (103/98-ВР). На период прохождения государственной итоговой аттестации осужденные, которые учатся, освобождаются от работы на срок, предусмотренный законодательством. Осужденным, которые занимаются самообразованием, администрация колонии создает необходимые условия для занятий в свободное от работы время. Общеобразовательное и профессионально-техническое обучение осужденных поощряется и учитывается при определении степени их исправления“.

Механизм, который предоставит возможности получения осужденными к лишению свободы высшего образования, может послужить содержанию всех

потенциальных студентов из числа заключенных в одном учреждении исполнения наказаний, хотя, следует отметить, что в ряде международных актов предусмотрена возможность выездов за пределы ИУ в связи с обучением. Европейские тюремные правила, например, отмечают: „В программах перевоспитания необходимо предусматривать возможности отпусков (увольнений) для заключенных, которые предоставляются в максимально возможной степени по медицинским показаниям, в связи с обучением, вопросами профессионального характера...“ (<http://mvdlnr.ru/pages/58–ugolovno–processualnyi–kodeks–lnr.html>).

Таким образом, вполне целесообразным представляется включение в группу клиентов инклюзивного высшего образования с социально-функциональными отличиями, кроме лиц с ограниченными возможностями, такой категории клиентов социальной работы, как заключенные.

Кроме определенных, выраженные социально-функциональные отличия имеет еще одна категория клиентов – пенсионеры, которые (об этом свидетельствуют примеры из жизни известных людей) после выхода на пенсию еще долгое время, иногда на протяжении всей жизни, оставались субъектами деятельности. Некоторые из этих людей кардинально меняли свое занятие, воплощая в жизнь свои давние мечты, некоторые добивались больших успехов в разных сферах профессиональных поприщ.

Иногда такая успешная деятельность у них начинается или достигает расцвета, когда им уже за 60 и 70. Так, Рональд Рейган признан лучшим президентом США после Рузвельта, был избран в 70 лет. А генералиссимус А. в. Суворов в этом же возрасте совершил с российскими войсками знаменитый переход через Альпы в 1799 г. Многие ли из представителей „трудоспособного возраста“ способны и в расцвете сил повторить это? В 73 года Галилео Галилей сделал свои решающие открытия в астрономии. Уинстон Черчилль был премьер-министром Великобритании в 80 лет. Джузеппе Верди закончил одну из выдающихся своих опер „Фальстаф“ накануне 80-летия, а Иоганн Вольфганг Гете завершил работу над „Фаустом“ в 82 года. Композитор Франсуа Обер, автор знаменитой оперы „Фра-Дияволо“ („Fra-Diavolo“), которая и сегодня не выходит из репертуаров мировых оперных театров, в 87 лет написал комическую оперу „Мечта любви“ („Rêve d'amour“). А Великий мастер современных чайных церемоний в Японии Сен Генсицу в этом же возрасте преподает в университете, проводит мастер-классы в разных странах, много путешествует, выполняет дипломатические функции Посла доброй воли ООН и обязанности почетного консула ряда стран в Киото (Мальцева, 2018).

До последнего дня своей жизни не снижали трудовой активности английский философ Бертран Рассел, скончавшийся на 98-м году жизни, и художник эпохи Возрождения Тициан, доживший до 99 лет. Отмеченный в „Книге рекордов Гиннеса“ как старейший в мире оперирующий хирург, академик Ф. г. Углов продолжал работать в столетнем возрасте (Мальцева, 2018).

Кинорежиссер Мануэль Оливейра в таком же возрасте продолжал снимать новые фильмы и строить новые творческие планы, умер в возрасте 106 лет (Беляев, 2011). В этом же возрасте или в его преддверии продолжали активную творческую работу такие патриархи советской и российской культуры, как Игорь Моисеев, Борис Покровский, продолжает работать Владимир Зельдин, которому в феврале 2015 года исполнилось 100 лет, и многие другие. Немало подобных примеров можно привести из области искусства,

науки, политики, управления крупными компаниями и т.д. Крайне не часто можно встретить сообщения о подобных способностях „простых людей“, то есть тех, на ком средства массовой информации останавливают свое внимание в редких случаях. Но 14 ноября 2008 на „Первом канале“ в X-передаче „Другие новости“ прошла видеосообщения о нью-йоркской жительнице Розы Донахью, матери 4 детей, которая в 88 лет, не желая сидеть без дела, работает официанткой в кафе, привлекая туда посетителей не только быстрым обслуживанием, но и остроумными ответами на шутки клиентов. Тот же телеканал 23 марта 2009 передал видеоматериал о нашей соотечественнице, 70-летней иркутской крановщице – „бабушке Ие“, которая уже 50 лет ежедневно поднимается в кабину строительного крана, считается лучшей по профессии и не помышляет оставить свою нелегкую и ответственную работу (ТВ-канал „Первый“, 23.03.2009. 07:15). „Российская газета“ напечатала фотографию „байкерши“ С. А. Мясоед, которая в 81 год на тяжелом мотоцикле „Урал“ с коляской гоняет по трассе со скоростью 90 км в час и за 50 лет езды на мотоцикле не получила ни одного выговора от ГАИ (Российская газета. – 2 сент. 2010). Кстати, всех этих людей, столь разных по образу жизни и социальному положению, профессиональной деятельности, образованию, вкусам, пристрастиям, привычкам, живших (и живущих) в разное время и в разных странах, объединяет, по крайней мере, одно – наличие у них возможности заниматься любимым делом. Считается, что, как минимум у 10% людей, старение вызывает серьезный скачок в духовном развитии (МК-Воскресенье. – 3 окт. 2004).

Безусловно, при высокой смертности людей молодого возраста, не доживших до пенсии, надо осторожно относиться к идее, привлекать людей пенсионного возраста к труду. Следует понять, о каком возрасте, физических возможностях, а главное, о каких реальных способностях пенсионеров идет речь. Определенно, главное в позиции привлечения пенсионеров к повышению своей квалификации и изменению статуса неработающего пенсионера на работника пенсионного возраста – его собственная жизненная активность, мотивация, желание стать субъектом профессиональной деятельности, что, без всякого сомнения, делает жизнь пенсионера наполненной, полноценной, заставляет мобилизовать силы и способствует продлению жизни. Хотя не все в этой позиции, к сожалению, зависит от людей пенсионного возраста, работодатели не всегда понимают выгоду от работы таких людей, относятся к ним с недоверием, предпочитают молодых. Наблюдается тенденция, что при приеме на работу работодатели предпочитают взять сотрудника до 35 лет. Несмотря на профессиональный и жизненный опыт, аналитические и творческие способности, сложившиеся моральные принципы, свободу от декретных отпусков, воспитания детей, бюллетеней (а их действительно среди работающих пенсионеров, как ни странно, значительно меньше), найти работу человеку пенсионного возраста не просто. Поэтому повышение квалификации или качественное переобучение пенсионеров – необходимое условие для продолжения ими эффективной трудовой деятельности.

Среди женщин предпенсионного и пенсионного возраста есть такие, которые вообще длительное время не работали, растили детей, ухаживали за больным мужем или ребенком-инвалидом, но желали бы возобновить профессиональную деятельность. Многие из них имеют высшее образование, но устроиться по специальности не представляется возможным или профессиональные знания и навыки полностью утрачены. Для этой

категории женщин обязательно должна быть система обучения и перепрофилирования, типа той, которая существует при центрах занятости для молодых людей.

По мнению психологов, нередко кризис самоопределения наступает к 38-40 годам, когда человек понимает, что профессия, которой он владеет, не приносит ни морального, ни материального удовлетворения. В таких случаях человек должен быть уверен, что сможет переучиться, получить высшее образование, выбрав его сознательно, сопоставляя со своими внутренними потенциями и возможностями. Профессиональное переобучение (получение новых знаний по прежней профессии или даже кардинальная смена сферы деятельности) – единственный путь преодоления этого кризиса.

Выход на пенсию не должен быть обязательным условием для человека, достигшего пенсионного возраста. В использовании труда пенсионеров в первую очередь должно быть заинтересовано государство. Многолетний труд, за который человек получает пенсионное пособие, не может полностью удовлетворить его жизненные запросы, повышение пенсии – долгосрочный поступательный процесс, который обойдется государству не дешево, куда проще трудоспособным пенсионерам оставаться на рабочих местах, принося ему пользу. Сложившийся менталитет основан на определенных стереотипах отношения к людям пенсионного возраста, и это требует кардинальных изменений. Позитивное отношение к равенству с другими возрастными категориями граждан трудовых и иных прав пенсионеров сложится далеко не сразу. Одним из таких путей является привлечение пенсионеров к получению высшего образования, создание для этого в высших учебных заведениях специальных условий обучения, резервирование рабочих мест, не облагая работодателя налогами, другие меры по защите прав пенсионеров.

Практика возрастных ограничений, запретов, резервирование, создание специальных условий для определенных возрастных категорий существует давно и распространено повсеместно (в организации воспитания, обучения, лечения, труда и т.д.). Существуют возрастные ограничения на выбор тех или иных видов деятельности, например, в организации труда, связанной с безопасностью людей. На действительную службу в армию призываются в строго определенном возрасте, за пределами которого призвать уже не могут, несмотря на отсутствие других причин. Сегодня на дневную форму обучения в ВУЗы поступают граждане не старше 35 лет. И так далее.

Таким образом, практика возрастных ограничений существует в организации практически любой деятельности людей и сегодня считается нормой. Точно так же уже давно считается нормальной практика возрастного резервирования рабочих мест. Например, академик Б.Е. Черток, один из создателей советской ракетно-космической техники, в течение 20 лет работающий вместе с С.П. Королевым, до самой смерти, не дожив всего 2,5 месяцев до 100 лет, работал главным научным консультантом НПО „Энергия“ 1 (Аргументы и факты, № 4. – 2011. – С. 3).

Субъектность – это способность человека к развитию, его внутреннее состояние, которое имплементирует удовлетворенность или неудовлетворенность своей деятельностью, как индикатор определяет место в обществе, которое он занимает. Пенсионный возраст нельзя определить метрическими данными, это состояние здоровья, самоидентификация и от этого – самопрезентация и функциональность. Часто это соответствует реальному возрасту человека? Чаще всего 60-65 лет не воспринимается человеком как старость, пенсионный возраст. При внедрении пенсионной реформы в

Украине и других странах большинство пенсионеров добровольно согласилась продлить пенсионный возраст, чтобы только не казаться всем остальным несостоятельными и беспомощными.

Исследования показывают, что хорошее здоровье и высокий уровень социальной активности снижают календарный возраст, но профессиональное выгорание, что так часто заставляет выходить людей на пенсию, можно преодолеть только при смене деятельности. Выдающиеся советские балерины г.С. Уланова и в.В. Лепешинская, закончив выступления на сцене, с 1960 г. и до конца жизни занимались педагогической деятельностью, г.С. Уланова – балетмейстером-репетитором в Большом театре, А.В. Лепешинская – в Венгрии, Германии, Италии, Швеции и других странах.

Старение – это естественный процесс, который сначала проявляется незаметно, а с годами ускоряется. Процесс старения обусловлен генетическими факторами, данными человеку от рождения, внешними – от окружающей среды. Взаимодействие этих факторов обуславливает неповторимость каждого человека, а потому и разные темпы старения.

Традиционно старость и старение характеризуется календарным, демографическим, пенсионным и функциональным возрастом.

Календарный возраст человека равен количеству прожитых лет и делится на следующие возрастные группы: средний возраст – 45-59 лет; ранняя старость – 60-72 года; старость – 73-89 лет; долголетие – 90 лет и более (Носко, 2003).

Демографический возраст обусловлен влиянием социальных факторов и отражает процент людей данного календарного возраста относительно остального населения региона.

Пенсионный возраст устанавливается государством. Определение пенсионного возраста исходит из количества прожитых лет. Мужчины выходят на пенсию после 60 лет, а женщины – после 55 лет в России, Болгарии, Венгрии, Италии, мужчины после 65, а женщины после 60 лет – в Бельгии, Германии, Польше, Австрии, а в Швеции и мужчины, и женщины становятся пенсионерами после 65 лет (2020а).

Достигая пенсионного возраста, человек оказывается перед выбором: оставить работу, посвятить остаток жизни своей семье, но почувствовать себя посторонним в профессиональной деятельности, потерять значимость в гуще общественных процессов или продолжать путь личного и профессионального развития, самоутверждения. Специалисты не рекомендуют бросать работу внезапно. Получив бесценный опыт, человек пенсионного возраста должен работать как можно дольше, кроме того, он должен знать, что дальнейшее профессиональное развитие, получение первого или второго высшего образования, которое требует быстроты принятия решений и огромного психического напряжения, пойдет только на пользу, добавит самоуверенности, ощущение свободы выбора даст возможность преодолеть страх немощной старости. Обычно принято считать, что человек пенсионного возраста отличается по функциям от работающих.

Функциональный возраст – это не паспортные данные, это образ жизни, перенесенные болезни, стрессовые ситуации, вызванные нарушениями нормальных взаимоотношений между людьми, квалификация, образование, физическая, психическая и интеллектуальная активность или пассивность.

Но как определить функциональные способности, возможности, потребности? Календарный, демографический или пенсионный возраст записан в паспорте, а для определения функционального возраста нет ни специальных тестов, ни определенных

критериев. Один из лучших способов затормозить процесс старения – продолжать профессиональную деятельность в соответствии с индивидуальными, интеллектуальными и физическими возможностями. Чем больше времени человек посвятил своему образованию, тем выше будет уровень его профессиональной квалификации в зрелом возрасте, тем медленнее будут темпы старения и длиннее функциональный возраст.

Индивидуальный подход, бережное отношение к психологическому состоянию человека пожилого возраста, организация труда, комфортные жилищные условия обеспечат людям пенсионного возраста способность довольно долго быть полезными обществу. Доказано, что у психически здоровых пожилых людей до 80 лет не наблюдается значительного снижения интеллекта. Ученые настаивают, что при активной профессиональной деятельности интеллект, психомоторные функции и способности к обучению в старости практически не меняются (2020b).

Надо признать, что вместе со снижением физических функций организма пожилого человека нередко наблюдается повышенная интеллектуальная активность, психологическими факторами которой является широта интересов, стремление к самореализации, передачи последующим поколениям жизненного опыта. Разносторонностью интересов и способностей отличался, например, индийский писатель, педагог, общественный и политический деятель Рабиндранат Тагор (1861-1941), который после 60 лет начал заниматься живописью и создал ряд замечательных полотен. Интеллектуально активная, творческая личность ориентирована на то, чтобы быть полезной не только отдельным людям, но и обществу. Психическое состояние и интеллектуальные способности в старости главным образом зависят от двух факторов: образования и уровня профессиональной квалификации. Чем выше уровень образования человека, тем лучше сохраняется интеллект в старости. У людей с высоким уровнем образованности и широкими знаниями интеллект не только не уменьшается, но в некотором смысле даже возрастает. Например, способность к абстрактным и философским суждениям лучше всего обнаруживается у людей пожилого возраста, особенно между 50-80 годами. Если в зрелом возрасте творческая деятельность была нормой жизни, то человек обычно продолжает ею заниматься до глубокой старости (2016b).

Подчеркнем еще раз индивидуальность функциональных способностей пожилых людей, их отношение к новому, желание и возможность познавать мир, воспринимать и усваивать информацию. Особенности работы с информацией у пожилых людей, ее усвоение зависит от логики изложения. Ассоциативная цепочка, которая выстраивается ими, является несравненно более сложной, чем у молодежи, поскольку опирается на богатый жизненный опыт, но информация, изложенная таким образом, доступнее и запоминается иногда лучше, чем у молодого человека. Отметим, что ограничения интеллектуальных способностей в пожилом возрасте искусственные и не соответствуют действительности, только их постоянная тренировка, занятия умственными упражнениями определяет их состояние. Даже молодой человек, который не развивается интеллектуально, начинает страдать скудностью запоминания, мышления, умственных действий. Тот, кто постоянно учится, психически и интеллектуально является молодым до глубокой старости.

Но режим обучения у людей пожилого возраста не может быть таким, как у молодежи, так как умственная работа очень энергоемкая, пожилые люди страдают от психологической нагрузки, быстрее устают и требуют более частого и длительного отдыха.

Поэтому обучение требует создания особого режима труда и отдыха, который отвечал бы их функциональному состоянию.

В развитых странах, где процесс старения граждан проходит как минимум в течение трех десятилетий, доля лиц пожилого возраста составляет от 15 до 20%. В развивающихся странах просматривается снижение рождаемости и начало активного старения населения.

Статья 26 Всеобщей декларации прав человека (принята и провозглашена Генеральной Ассамблеей ООН (10 декабря 1948 г.) сообщает: „Каждый человек имеет право на образование. Образование должно быть бесплатным, хотя бы начальное и общее. Начальное образование должно быть обязательным. Техническое и профессиональное образование должно быть общедоступным, а высшее образование должно быть одинаково доступным для всех на основе способностей каждого“ ([hai-nyzhnyk.in.ua"doc2/1948\(12\)10.oop.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1948(12)10.oop.php)).

Мировые концептуальные взгляды на место и роль пенсионеров как субъектов деятельности в обществе были отражены в Принципах ООН в отношении пожилых людей, принятых Генеральной Ассамблеей в 1991 г. (<http://ppt.ru/newstext.phtml?id=38748>).

Эти Принципы предполагают обеспечение людей преклонного возраста не только продуктами, жильем, одеждой и медицинским обслуживанием, но и возможностью заниматься деятельностью, которая приносит доход, жить в безопасных условиях с учетом личных наклонностей и изменяющегося состояния, находиться как можно больше в домашних условиях; возможностью участвовать в разработке политики, которая касается их благополучия, и создавать свои движения и ассоциации; не только уходом и заботой со стороны семьи и общины, медицинским обслуживанием в целях поддержания или восстановления оптимального уровня физического, психического и эмоционального благосостояния и предупреждения заболеваний, но и возможностью получать социальные и правовые услуги, услуги учреждений опеки и попечительства, возможностью пользоваться в любом социальном учреждении правами человека и основными свободами, включая полное уважение достоинства, убеждений, нужд и личной жизни, а также права принимать решения в отношении ухода и качества жизни; возможностью всесторонней реализации своего потенциала, то есть доступа к общественным ценностям в области образования, культуры, духовной жизни и отдыха; возможностью вести достойный и безопасный образ жизни, не подвергаясь эксплуатации, физическому или психологическому насилию, а также иметь право на справедливое обращение независимо от возраста, пола, расовой или этнической принадлежности, инвалидности или иного статуса (Зеер, 2017).

Создание условий для получения университетского образования людьми пожилого возраста – одна из задач развития современной инклюзии в рамках социальной работы с этой категорией клиентов. Не всем в жизни необходим университетский диплом, но государство должно давать возможность получить его в любом возрасте, если человеку это необходимо для самоутверждения, саморазвития, творческого или профессионального роста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, исторический обзор развития высшего образования в Донбассе показывает, что все процессы, происходящие в нем, связаны с тенденциями социально-экономического развития общества, идеологическими принципами, задачами, поставленными его научно-технической и культурной идентификацией.

Одним из основных процессов модернизации высшего образования является инклюзивное обучение, которое имеет инновационную направленность, поскольку значительно расширяет клиентов образовательных услуг. Кроме инвалидов, высшее инклюзивное образование могут получить пенсионеры, военнослужащие, заключенные в местах лишения свободы, которые объединены в одну группу – лица с социально-функциональными отличиями. Это раскрывает бинарность целей инклюзивного образования – профессионализация и социальная защита одновременно.

В то же время одна из целей социальной защиты будущих специалистов с социально-функциональными отличиями – формирование и развитие их социально-профессиональной субъектности.

Уникальность такого подхода в том, что являясь социальными клиентами, будущие специалисты с учебно-функциональными отличиями становятся клиентами особой формы социальной работы, которая, как внутренне интегративная профессиональная деятельность, может решать проблему социально-профессиональной субъектности средствами инклюзивного высшего образования, в то же время, помогает изменить социальную роль и статус в обществе, постепенно стать субъектом деятельности, адаптироваться к новым условиям жизнедеятельности, формировать или развивать социально-профессиональную субъектность, жить, стремясь к успеху, а не направлять свои усилия на избегание неудач.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мальцева Т.Е. (2016а). О современных путях вузовской подготовки социальных работников // Письма в Эмиссия. Оффлайн: Электронный научный журнал Издательство: Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена (Санкт-Петербург). 2016. №2. стр. 2454. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29826488>.
2. Саржан А.А. (2015а). Развитие образования и науки в Донбассе в 60 – 80-е годы XX в. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat27.html.
3. Стяжкина Е.В. (1996). Культурные процессы в Донбассе в 1960-е – начале 90-х годов : автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / А.В. Стяжкина. Донецкий госуниверситет. – Донецк, стр. 18.
4. Пузанов М.Ф., Терещенко Т.И. (1980). Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К.: Вища школа, стр. 345.
5. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (1987). Народное хозяйство Ворошиловградской области: Юбилейный стат. сборник. – Ворошиловград: Обл. управление статистики, 1987. – Ф. 4631. – Оп. 13. – Спр. 56, стр. 43.
6. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986 – 1990 годы: Стат. сборник. – Донецк: Обл. управление статистики, 1996.
7. Галкин С.Г., Гайманова Т.Г., Коваль Н.Н. (2015b). Методология управления образовательными процессами : [научно-методическое сопровождение управленческой деятельности руководителей образовательных организаций в условиях перехода на новые образовательные стандарты] // Педагогическая сокровищница Донетчины. №1, стр. 24–28.
8. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Юбилейный стат. сборник. –

Ворошиловград: Обл. управление статистики, 1987. Социально–экономическое развитие Донецкой области за 1986 – 1990 годы: Стат. сборник. – Донецк: Обл. управление статистики, 1991. – Ф. 4631. – Оп. 13. – Спр. 56. – С. 43.

9. Чернышев А.И. (2015с). Управление инновациями в условиях перехода на государственные образовательные стандарты Донецкой Народной Республики, Педагогическая сокровищница Донетчины. №1, стр. 4–9.

10. Бут Т. (2007). Показатели инклюзии: практическое пособие / Т. Бут, М. Эйнскоу; под ред. М. Воган; пер. с англ. И. Аникеев; науч. ред. Н. Борисова, под общ. ред. М. Перфильевой. – М.: РООИ „Перспектива“, 2007. – 124 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://perspektiva-inva.ru>. (дата обращения 29.01.2021).

11. Алехина С.В. (2014). Принципы инклюзии в контексте изменений образовательной практики .С.В. Алехина. Психологическая наука и образование, № 1, стр. 5-16.

12. Интегрированное обучение детей с особенностями психофизического развития: Хрестоматия. (2007). / авт.-сост. М.В. Швед. – Витебск : Изд-во УО „ВГУ им. П.М. Машерова“, стр. 157.

13. Конституция Луганской Народной Республики Закон № 1-І от 18 мая 2014 года с изменениями от 03.06.2020 № 168-III URL: <https://www.nslnr.su/zakonodatelstvo/konstitutsiya/>.

14. Уголовно–процессуальный кодекс ЛНР. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mvdlnr.ru/pages/58-ugolovno-processualnyi-kodeks-lnr.html>.

15. Мальцева Т.Е. (2018). Инновационные особенности развития высшего инклюзивного образования: монография. – М.: Кнорус, стр. 246.

16. Беляев Ю. А. (2011). Увеличение продолжительности жизни и проблемы пенсионной системы / Ю. А. Беляев // Проблемы учёта и финансов“. № 1, стр.19.

17. Носко И.В. (2003). Психология развития и возрастная психология. Общая характеристика периода старения и старости. Границы и стадии возраста / И.В. Носко, 2003. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yandex.ru/clck/jsredir=5.897864898216332>.

18. Пенсионный возраст (2020a). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Свободный. – Название с экрана.

19. Геронтология (2020b) научно-практический журнал. (2020). Т. 8. „№1. – 11 стр. – ISSN 2307-4248.

20. Психосоциальные аспекты долгожительства (2016b). Е. Голованова [и др.] // Врач. – 2016. №6. стр.41-42.

21. Всеобщая декларация прав человека (принята и провозглашена Генеральной Ассамблеей ООН (10 декабря 1948 г.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [haipnyzhnyk.in.ua"doc2/1948\(12\)10.oop.php](http://haipnyzhnyk.in.ua/doc2/1948(12)10.oop.php). – Свободный. – Название с экрана.

22. Принципы Организации Объединенный Наций в отношении пожилых людей, приняты 16.12.1991 Резолюцией 46/91 на 74–ом пленарном заседании 46–ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН) Договаривающиеся стороны. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://ppt.ru/newstext.phtml?id=38748>.

23. Зеер Э.Ф.(2017). Индивидуальная образовательная траектория как установка субъекта в системе непрерывного образования /Э.Ф.Зеер, Д.П.Заводчиков, М.В.Зиннатова, Е.В. Лебедева // Научный диалог. №1. стр. 266–279.

ИСТОРИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ ПРИ ФИНАНСИРАНЕТО И ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА В ПЕРИОДА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Боряна Върбанова

Доцент, доктор

НВУ „Васил Левски“ – Велико Търново, България

varbanova_01@abv.bg

Резюме: След Освобождението, българското образование отбелязва най-силният си период, въпреки продължителните ограничения и рестрикции. Българските деца се нареждат сред най-добре образованите в Европа, а процентът на образованост е сред най-високите. Налице е значително държавно финансиране, като същевременно дарителството е много силно застъпено. Поставят се основите и на военнообразователната система със създаването на първите висши военни училища.

Ключови думи: образование, финансиране, Освобождение, субсидии, дарителство.

JEL: H52, I20

HISTORICAL PECULIARITIES IN THE FINANCING AND FUNCTIONING OF THE BULGARIAN EDUCATIONAL SYSTEM IN THE POST- LIBERATION PERIOD

Boryana Varbanova

Associate Professor, Ph.D.

National Military University “Vasil Levski”, Veliko Tarnovo, Bulgaria

varbanova_01@abv.bg

Abstract: After the Liberation, Bulgarian education marked its strongest period, despite prolonged restrictions. Bulgarian children rank among the best educated in Europe, and the percentage of education is among the highest. There is significant government funding, while donations are very strong. The foundations of the military education system were laid with the establishment of the first higher military schools.

Key words: education, finance, liberation, subsidies, donations.

JEL: H52, I20

ВЪВЕДЕНИЕ

Историята на финансирането на българската образователна система е динамична и изпълнена с обрати. През различните исторически периоди състоянието ѝ се променя под влиянието на икономическите, политическите и социалните фактори на средата.

1. СЪСТОЯНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

С приемането на Търновската конституция в Княжество България се установили шест министерства. Едно от тези министерства е било и Министерството на народното просвещение /МНП/ – създадено на 5 юли 1879 г. Само за месец август 1886 г. МНП е сменило пет пъти своя министър. Причината за това са ограничените финансови ресурси в това направление. Образованието е специфичен отрасъл, който се намира в непрекъснат процес на промяна и развитие. Налице е приемственост както в организационно, така и в съдържателно отношение на законодателните норми. Тази приемственост е в основата на изграждането на модерното българско училище в свободна България (Денков, 2017).

През периода до Освобождението българското образование не спира своето развитие, макар и неофициално. Учителят и изследовател в областта на историята на образованието Величка Добрева, прави много интересно изследване, отнасящо се до нивото на образованието и броят на училищата в току що освободената България. Данните са поместени в брой първи на списание „Училищен алманах“ от 1900 г., чиито издател е Христо Максимов – изтъкнат обществен деец, просветител, поет, писател и журналист.

Резултатите от извършеното изследване сочат, че през 1882 г. при население от 2,8 млн. души в България има 2 264 училища, или на 1 237 души население се е падало едно училище. Това поставя страната сред първенците по училища на глава от населението към онзи момент в Европа. Цели 16 години по-късно, през учебната 1898 – 1899 г. на 1 640 души население в Румъния се падало едно училище, в Сърбия на 2366 души, а в Турция – на 3 222 души.

За да се открие още по-ясно позицията на България, можем да я сравним с гордеещата се със своята стара култура Гърция и една от някогашните европейски Велики сили – Австро-Унгария. В австрийската част на Австро-Унгария през 1896 г. едно училище се е падало на 1369 души, а в Гърция в 1898 – 1899 г. едно училище се е падало на 820 души, докато в България – на 720 души население.

Обхванатите в началното училище първокласници през 1882 г. са съставлявали повече от 33%, а в Източна Румелия – дори над 60% от подлежащите на обучение деца. В Търновски окръг в училищата са били записани над 80% от децата на 7 годишна възраст.

През 1891 г. за пръв път се появяват данни за равнището на образованието в световен аспект. Според показателя „ниво на грамотност на младежите, постъпващи в казармата“ България заема 13 място в света, а според „брой ученици обучавани от един учител“ заема завидното четвърто място - след САЩ, Франция и Япония.

Особено интересни са данните за разходите за образование в България през този период. В това отношение тя заема 15 място в света, изпреварвайки всички балкански и редица западни държави. Според резултатите от същото изследване, събрани през 1897 г., България се е нареждала на 14 място в света по показателя „брой на учениците на 100 души население“. Данните сочат, че на всеки 100 души население се падат средно по 11 ученици, докато в освободената много по-рано Сърбия дори в 1900 г. на 100 души са се падали едва 4 ученици.

Добрата позиция на страната се дължи на относително добре развитото просвещение още в периода преди Освобождението. Това и осигурява възможността да търси оптимални начини за развитие на средното и висше образование, а не да се справя с масова неграмотност.

Законите за просветата непосредствено след Освобождението въвеждат принципа на задължителното и безплатно началното образование, който по онова време се е срещал само в най-напредналите страни в света. Прилагането на този принцип в България било улеснено от това, че сред населението съществувала силна самоинициатива за организиране на образование за всички деца. Подборът на учителският състав, традиционно, се извършва от училищните настоятелства, съвместно с общините. Издръжката на началните училища е за сметка на общините, а издръжката на средното и висше образование се поема от държавата. За по-високите образователни степени държавата полага системни и целенасочени грижи, съзнавайки, че ако този проблем се повери на общините, това може доведе до сериозно изоставане на България от напредналите страни.

Първият образователен закон датира от 1880 г. и е озаглавен „Закон за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата“. Съгласно него държавата поема изцяло издръжката на средното и висшето образование от своя бюджет. Законът е предложен от министъра на просвещението Иван Гюзелев и основен негов приоритет е курс за изграждане на пълното средно образование. Работата на училищата е организирана съгласно „Закона за обществените и частни училища“ от 1885 г., когато министър на образованието е Райчо Каролев. Според този закон, всяка община задължително трябва да открие най-малко едно първоначално училище с четиригодишен срок на обучение (Денков, 2017).

След Съединението на България, през 1891 г., се приема нов „Закон за народното просвещение“ (ДВ, №17. 23 януари 1892 г.), се първи опит да се създаде единна образователна система. Министър-председател е Стефан Стамболов, министър на народното просвещение Георги Живков. Те прокарат идеята за общодостъпно образование със силен държавен контрол над него. Началното образование става задължително, като цел му е не само да дава основни знания, но и да възпитава и дава умения за справяне при различни житейски ситуации. Всички учебни заведения се управляват и надзират директно от министерството на образованието, като училищните настоятелства се запазват, но нямат право да назначават и уволняват учители. Изградена е двустепенна структура на обучение – основно училище и гимназия. Урежда се и статутът на частните училища.

Финансирането на основното образование продължава да бъде смесено – от държавата и от дарители. Ролята на държавата, обаче, постепенно започнала да расте и през 1901 г. тя давал 47%, а през 1911 г. дори 67% от издръжката на основните училища. Този смесен подход дава добри резултати и позволява на държавата да се концентрира върху най-високите степени на образование и да ускори развитието на средното и висше образование, доближавайки се до най-напредналите страни в света.

През 1910 г. населението на България е около 4,3 млн. души. При младите мъже (без децата) грамотността е 57,77%, а само при новобранците – 75%. По броя на грамотните новобранци България се нарежда на 11 място в света като изпреварва съседите си и се нарежда непосредствено сред най-развитите западноевропейски държави и САЩ. Според проучване базирано на официални източници, направено сред балканските държави през 1912 г., със своите 4950 училища, 10 013 учители и 439 207 ученици, България заема първо място сред останалите балкански държави. Водач сме и по брой на учениците, включени в задължителното обучение, по брой на учителите и по качеството на тяхната подготовка (Братилов, 2009).

Страната ни е на челно място спрямо своите съседи по общ процент грамотно население. Заговаря се за „българското чудо“ в сферата на образованието през периода 1878 – 1912 г. В основата на постигането на тези добри резултати стоят два основни фактора. Първият е постоянното и целенасочено развитие на просветата още преди Освобождението. Вторият е резултат от стратегически правилният подход на държавата да мотивира випускниците от класните основни училища, показващи най-добри резултати, да продължат обучението си в областта на средното и висше образование, като се предлага оптимална държавна подкрепа.

Интересно е да се отбележи, че подобен подход прилага Япония няколко десетилетия по-рано, довел до прочутото „японско чудо“. Подобно на Япония, България поставя средното си и висше образование на държавна издръжка. Отново по японски пример се предоставят специални стипендии на първенците сред випускниците, за да продължат да учат в най-добрите чуждестранни университети („Правилник за стипендиите в чужбина“ от 1881 г., „Закон за осигуряване на стипендии на следващите в България и чужбина“ от 1883 г.). В резултат на това през учебната 1878 – 1879 г. на пълна държавна издръжка са близо една трета от учениците в средните училища. Четири години по-късно от общо 2 457 ученици в гимназиите стипендии получават 482 ученици, а наред с това към повечето училища са уредени безплатни пансиони за всички желаещи ученици. През 1883 г. за стипендии на гимназистите са изразходвани 292 хил. лв или това възлиза на 14,9% от бюджета на Министерството на народното просвещение (МНП). По-късно, през 1894 – 1895 г., от МНП са отпуснати 212 575 лв. за стипендии и пансиони, което се равнява на 5,9% от бюджета на средното образование (373 2846 лв) (Харбова, 2020).

По отношение на студентите – отделените суми са още по-впечатляващи. През 1883 г. те възлизат на 7,1%, а през 1887 г. достигат до 12,58% от общия бюджет на Министерството на народното просвещение. Общият разход за стипендии на гимназистите и студентите през 1883 г. е 298 хил. лв. и се равнява на 23% от бюджета на МНП. Следва да отбележим, че от същият бюджет отделно са били покривани и всички разходи за заплати и оборудване на средните училища и са се давали помощи на част от основните училища.

Тези практики събуждат интереса у интелегентните млади хора и стимулира и насърчава желанието им да учат в средните и висши училища. Същевременно техният подбор се е основавал на показания успех и това е имало значителен ефект за изграждането на българския интелектуален потенциал.

Току-що освободената българска държава, разполагаща с ограничен финансов ресурс, международни рестрикции и санкции, поставя за свой приоритет образованието като дългосрочна инвестиция в просперитета на народа си.

Говорейки за финансирането на образованието след освобождението, задължително трябва да споменем и мощната подкрепа от множество частни благотворителни фондове, като Фонд Керемедчиев, от който само в 1885 г. били издържани 12 студенти, Фонда на Добродетелната дружина (Харбова, 2020), който издържал през периода 1878 – 1900 г. 38 стипендианти, за които са изразходвани повече от 190 хил. лв и др. През 1907 г. средствата, предоставяни от доброволните фондове, са били над 3 пъти по-големи от тези от МНП, а общо в периода до 1907 г. чрез тях са учили в чужбина над 1 000 българи.

Макар и в по-малки размери тези фондове продължават да съществуват и в края на 40-те години на миналия век.

Освен държавното финансиране, по време на съществуването му до 1944 г. към Военното училище са създадени общо 11 фонда със сходни или приблизително еднакви цели, осигуряващи допълнителни финансови ресурси. Една част от фондовете имат за цел поощряването на юнкерите с най-добро поведение и успех. Същевременно се подпомагат най-бедните, най-способните и децата на починали офицери. Друга част от фондовете целят увековечаване паметта на загиналите за родината офицери – възпитаници на училището, чрез изписване имената им върху стените на училищната църква параклис „Светите Архангели“ и издигането на пантеон или паметник. Дарители са заможни лица (фабриканти, търговци, земевладелци и т.н.), чиито имена носят фондовете или техни роднини и родолюбиви граждани (Николова, в. и кол., 2012). В дарителската дейност участват също офицери и юнкери от Военното училище, сдружения и др.

Към Военното на Негово Величество училище са създадени и функционират следните фондове:

- Фонд „Генерал-майор Иван Кишелски“;
- Фонд „Школник Георги Полковник Таслаков“;
- Фонд „Генерал Димитър Кирков“;
- Фонд „Увековечаване паметта на загиналите за отечеството офицери – възпитаници на Военното на Негово Величество училище“;
- Фонд „Полковник Панайот Ангелов“;
- Фонд „Полковник Панайот Ангелов“;
- Фонд „Д-р Стефан Сарафов“;
- Фонд „Генерал Христофор Хесапчиев“;
- „Подполковник Николай Данаилов Николаев“;
- Фонд „Учебни помагала“;
- Фонд „Подпоручик Васил Николов Наков“.

Средства се набират също от изнасянето на концерти и организирането на вечеринки, от други увеселителни мероприятия, както и от волни пожертвования

Тези практики, съчетани с грижлив подбор, за кратко време развиват системата на висшето образование и създават предпоставки за изграждане на елит от най-интелигентните членове на обществото. Презумпцията е, че това ще бъдат бъдещите водачи на българската държава.

Все повече назрява въпросът дали не би било по-целесъобразно създаването на собствен университет на територията на страната. Като резултат през 01.10.1888 г. е открит Висш педагогически курс (първоприемник на Софийския университет) (Теодоров, А., 1905). Централната част на сградата на СУ на стойност 6 млн. златни лева е построена с дарение на братята Евлоги и Христо Георгиеви (Арнаутов, М., 1939), чиито скулптури красят нейната фасада (Годишник на Софийския университет (1904 – 1905), 1905)

Първият ректор на Софийския университет е академик Александър Теодоров-Балан. Преподавателите са едва седем, наричани от студентите „светите седмочисленици“. През 1897 г. България има 1 338 студенти, от които 338 се учат в Софийския университет и 1 000, по данни на МНП, се обучават в чужбина. Тази величина на пръв поглед изглежда твърде скромна, но така е само, ако се разглежда изолирано. Но ако на нейна база се пресметне един

полезен произволен показател – брой на студентите на 10 000 души население – ще се окаже, че по онова време в България е имало 35 студенти на 10 хил. души, което за времето си не е било никак малко (в Русия те са 40 студенти на 10 хил. души население). През 1911 г. броят на студентите в Софийския университет нараства близо 7 пъти и достига 2 260 души, а общият брой на българските студенти, заедно с тези, обучавани в чужбина, е възлизал на 6 500 души. За съпоставка, през същия период Швеция има 6 800 студенти (Колектив, 1988 г.).

От представените данни е видно, че изразът „българско чудо в образованието“, с който са започнали да си служат някои западни автори в началото на XX в., не е бил прекалено силен. Така нареченото българско чудо реално се е проявило, но особено ярко то е било изразено в средното образование, което е надхвърлило това в редица западни страни. На българското чудо в образованието са обърнали внимание множество западни журналисти и писатели, които са посетили България преди Първата световна война. То е отбелязано и в първата история на България на английски език, издадена в Америка от журналиста Уил Монро в 1913 г. (Bulgaria and her People).

Освен своята ярка количествена страна това българско чудо е имало и редица важни качествени особености. Една от тях е била необикновено високата взискателност към обучаваните, която е водела до това, че успешно са завършвали само най-старателните и способни гимназисти и студенти, най-често около 30% от записаните. Друга особеност е, че повечето български студенти по онова време са следвали в чужбина.

Високата взискателност в средното образование е довела до това, че още на гимназиално ниво България е залагала основите за създаване на един млад интелектуален елит и тъй като отсяването по време на обучението в България е доста по-голямо, отколкото в повечето други страни, налага се изводът, че качеството на интелектуалния елит в България не е отстъпвало дори на някои от най-напредналите западни страни.

За това, че изискванията в България са били високи, говори и фактът, че по-слабите випускници на българските гимназии, които не са успявали да издържат матурата и да получат диплом за завършено образование, са се насочвали да следват в някои западни страни като Белгия, където условията за записване в университетите са били значително по-леки, отколкото в България. Така, например, в открития през 1894 г. Нов Брюкселски университет голяма част от студентите били българи. През 1910 – 1911 г. от общо 289 студенти 244 са били българи, а на следващата година българите са били 233 от 296 студенти. Причината да предпочетат този университет се дължи на факта, че в него се приемат студенти без диплома за завършен среден курс, а само с удостоверение за семестриално завършено образование. Това дава основание да смятаме, че в България и в елитните университети в западна Европа са се обучавали най-надарените сред българските младежи.

Друг интересен факт е, че не всички завършили висше образование принадлежат към интелектуалния елит. Преминавалите през всички изисквания в гимназиите, а след това завършвали в Софийския университет или в елитните чужди университети, са принадлежали към цвета на българската нация и почти във всички случаи са се изявявали като ярки професионалисти и интелектуалци.

Висока степен на мотивация за насочване на младежите към умствени професии, оказва доброто възнаграждение, което те получават.

Характерно е също, че през периода 1906 – 1907 г. почти всяка професия е имала свои елитни кадри, като редом с тях е имало и семестриално завършили, но недипломирани

специалисти, които са били подчинени на кадрите от първия ешелон. Високо интелектуално равнище на значителна част от българската интелигенция, предоставя големи възможности за бъдещото развитие на страната (Табл. 1).

Таблица 1. Разпределение на хората с различни образователни степени по професии

степен на образование	висшисти брой	с непълно висше образование брой	със средно и по-ниско образование брой
Учители	483	50	305
Лекари	1400	817	-
Адвокати	1300	1652	-
Чиновници	3802	807	44 703

През 1921 г. министър на просвещението става Стоян Омарчевски, който е възпитаник на Софийския университет. Той променя структурата на образователната система, като въвежда задължителното основно образование и освобождава от данъци детската литература. По настояване на Омарчевски са построени 1 115 нови училища в малките селища и прокарва идеята за трудовите училища, което поставя началото на професионалното образование в България. Той е инициатор за честване на Деня на народните будители на първи ноември.

През 1920 г. във Варна възниква Висшето търговско училище (ВТУ) (Близнаков, П., 2001 г.). Потребността от икономическо училище е остра. Само една малка част от хората, занимаващи се със стопанска дейност, са имали висше икономическо образование, което са получили в западните държави. Създаването на училището е след одобрението на Министерството на търговията. Реалното обучение на студенти започва през есента на 1921 г. Осигуряването на материална база и преподавателски капацитет се оказва сериозен проблем, като първоначално се превличат международни преподаватели. Срокът за обучение е две години (Пиръов, г., 1947 г.).

През 1936 г. в Свищов е открито Висше търговско училище. То става възможно благодарение на дарение чрез завещание на Димитър А. Ценов. Към развитието на образователната система своя принос дава и военното образование. Съществува спор дали Софийският университет или Военното училище е първото висше учебно заведение в страната.

2. ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВОЕННО ОБРАЗОВАНИЕ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

След Освобождението на България през 1878 година се поражда необходимостта от български въоръжени сили. През 1879 година страната разполага с едва 36 български офицери, които са завършили образованието си в Русия. По това време в България действа временно руско управление начело с княз Владимир Черкаски, а по-късно княз Александър Дондуков-Корсаков, като от 225 097 000 лв. разходи за княжеството, 81 600 000 лв. са предоставени като разходи за войската.

През този период, набирането на офицери, необходими за обучението на войската, се извършва от руската армия (съгл. чл. 10 от Санстефанския мирен договор). През 1978 г.

в Пловдив се създава школа за изучаване на руски език, в която се приемат кандидати, завършили най-малко пети клас. Тук се обучават и ръководните кадри за бъдещото военно училище. Към 12.07.1878 г. са записани 107 души, от които се създава рота, начело с бъдещия началник на военното училище, капитанът от руската гвардия Николай Николаевич Флейшер (авт. кол., 2007).

На 1 септември 1878 г. във Филипопол (дн. Пловдив) императорският руски комисар в България генерал-адютант княз Александър Михайлович Дондуков-Корсаков подписва Заповед № 14 по Военното управление на Българската земска войска, с която назначава първия команден състав на Софийското военно училище, състоящ се от шест души. Училището се нарича Софийско, тъй като е предвидено то да е там, където ще бъде седалището на бъдещия български княз.

За първи началник на училището е назначен капитанът от руската гвардия Николай Николаевич Флейшер, който на 6 септември издава Заповед № 1 на училището. От тази дата започва летоброенето не само на военното училище, но и на цялата българска военнообразователна система.

В Пловдив училището се разполага в Първоначалното училище „Света Троица“, което се е намирало в старата част на днешния град. Преместването на училището в София се извършва от 14 до 19 ноември – до Пазарджик с влак, а от там пеша.

Първият район на училището в София е бивша турска военна болница, която се е намирала зад днешния Централен военен клуб. Там на 26 ноември 1878 г. училището официално е осветено и открито със Заповед № 18 по Военното управление на България. Днес тази дата е официалният празник на университета. На следващия ден започват учебните занятия с приетите юнкери едновременно в двата класа (<https://www.nvu.bg/history.php>).

На 10 май 1879 г. е произведен първият випуск в състав 165 души. Тези офицери участват в защитата на Отечеството по време на Сръбско-българската война като капитани, а впоследствие изнасят на плещите си подготовката и участието на българската армия във войните за национално обединение и прославят българското оръжие по бойните полета на Тракия, Македония и Добруджа. До 1913 г. 83 души от тях командват полкове, 42 – бригади, 15 – дивизии, а 8 – армии. Освен това петима са началници на военното училище, трима са инспектори на артилерията, двама – на кавалерията. Пет офицера достигат до поста началник на щаба на армията, а шест се изкачват до върха на военната пирамида и са военни министри.

В следващите години курсът на обучение постепенно се увеличава на три, четири и пет години. По време на Сръбско-българската война от 1885 г. занятията са прекратени и юнкерите са изпратени на фронта. След войната срокът на обучение е три години, а след това отново е увеличен на четири.

На 9 август 1886 г. училището участва в детронирането на първия български княз Александър I. След контрапреврата и завръщането му на престола, князът подписва на 24 август Указ № 181 за разформиране на военното училище. На 3 септември 1886 г. регентите на България подписват Указ № 187 за сформиране на училището отново.

През 1892 г. военното училище се премества в своя втори район в София (днешния на ВА „Г. С. Раковски“), който специално е построен за него.

В периода 1900 – 1910 г. към училището действа Военна гимназия. Обучаващите се в нея се наричат „кадети“, като освен общо средно образование те получават и военна подготовка. Впоследствие те постъпват във военното училище и продължават обучението си като юнкери. Така срокът за обучение за някои младежи в този период е от шест до осем години. След закриването на гимназията през 1910 г. срокът на обучение за юнкерите се установява на три години.

По време на Балканските войни 1912 – 1913 г. военното училище не функционира, понеже целият личен състав (обучаеми, командири и преподаватели) заминава в частите на войската след проведената мобилизация.

След обявяване на общата демобилизация на армията след войните, то отново започва да функционира от 1 август. Учебните занятия започват през декември 1913 г., т. е. една година и три месеца след прекъсването им.

По време на участието на България в Първата световна война 1915 – 1918 г. военното училище увеличава приема и преминава към съкратени срокове на обучение, като се слива с Школата за запасни подпоручици. Така, за целия период на войната, успяват да завършат четири випуска, състоящи се от 1 400 юнкера и 6 300 школьника, които са изпратени в частите на армията.

В условията на ограниченията на Ньойския договор, военното училище остава единственото военно учебно заведение в България. От 1923 г. в него съществува т. нар. „Преподавателски курс“ със срок на обучение отначало две, а после и три години. Това е скрита форма за съществуване на закритата Военна академия, което положение продължава до средата на 30-те години (Колектив, 2007). На 9 април 1924 г. XXI Обикновено народно събрание приема специален Закон за признаване на училището за висше специално учебно заведение. Същият е утвърден от цар Борис III с Указ № 12 на 23 април същата година (Законът за защита на държавата).

От 1928 г. във военното училище започват да се обучават кадри, не само за земните (сухопътните), но и за въздушните и морските войски. През 1931 г. към него се открива Морски отдел. Това обучение продължава до края на Втората световна война. През 1937 г. към училището отново е открита Военна гимназия, която функционира до 1945 г.

По време на Втората световна война сроковете за обучение намаляват, като юнкерите изучават бойния опит на воюващите страни. Голяма част от тях са изпращани на обучение в чужбина.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Периодът след Освобождението неслучайно е наречен „българското чудо“ в образователната система. Току що освободената държава постига ниво на образованост на населението, на което можем да завидим и днес. Причината за този успех се крие в съхранената система за образование в периода преди Освобождението и активното дарителство на заможните българи.

Този „светъл“ период на българското образование продължава до 1944 г., когато настъпват кардинални промени в цялостния политически, икономически и културен живот в страната.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Арнаудов, М. (1939). История на Софийския университет „Свети Климент Охридски“ през първото му полустолетие 1888 – 1939. Придворна печатница, 1939.
2. Близнаков, Петко Станев и др., Кратка история на Икономически университет Варна (1920–2000 г.), унив. изд. ИУ, ВН, 2001 г., с. 96.
3. Братилов, Г. (2009). Уровен българско образование в края 19 - началото 20 век
4. <http://www.balto-slavica.org/forum/index.php?showtopic=1735>.
5. Годишник на Софийския университет (1904 – 1905). // Закон за университета I. София, 1905. с. 24 – 31.
6. Денков, Н., За 138 години България сменя 86 образователни министри, статия, 2017, <https://novini.bg/bylgariya/obrazovanie/403769>.
7. Закон за народното просвещение, ДВ, №17. 23 януари 1892 г., <http://licodu.cois.it/?p=5340&lang=en>.
8. Законът за защита на държавата, https://www.pan.bg/view_article-12-377704-zakonyt-za-zashtita-na-dyrzhavata.html.
9. Колектив. (1988). История на Софийския университет „Климент Охридски“, унив. изд. „Климент Охридски“, С, с. 26–27
10. Колектив. (2007). История на българите Том V, изд. Знание, София, 2007, стр. 345
11. Косев, Димитър. (1964). Софийският университет „Климент Охридски“ на 75 години: Докл. на тържественото чествуване в Конгресната зала на Парт. дом, 20 май 1964 г.
12. Николова, в. проф. д.и.н., 2012, доц. д-р Росица Стоянова (ИИИ-БАН), Цветана Величкова (НА-БАН), д-р Милена Тодорова (ДА "Архиви"), д-р Калинка Анчова (ЦДА), проф. д.и.н Тодор Петров (ВА „Г.С. Раковски“), Дивна Гоцева (ИИИ-БАН), „Дарителските фондове и фондации в България 1878 - 1951 г.“, С.
13. Пиръов, Генчо, Ориентиране към висшето образование, С, Инст. за стоп. рационализация, 1947 г..
14. Стоян Омарчевски - министърът реформатор, <https://uchiteli.bg/interesting/stoqn-omarchevski-ministryt-reformator/796>.
15. Теодоров, А.. Годишник на Софийския университет (1904 – 1905). // Из историята на Висшето училище I. София, 1905. с. 1 – 7. Посетен на 27 декември 2012.
16. „Училищен алманах“, списание, 1900 г., дигитализиран архив на ДА.
17. Харбова, Е. (2020). Българската добродетелна дружина от Букурещ, <http://daritelite.bg/balgarskata-dobrod%D0%B5t%D0%B5lna-druzhina-ot-bukur%D0%B5sht-3/>.
18. Monroe, W. S. (Will Seymour), 1863-1939, Bulgaria and her people, with an account of the Balkan wars, Macedonia, and the Macedonian Bulgars <https://archive.org/details/bulgariaherpeopl00monr/page/250/mode/2up>.
19. <https://www.uni-svishtov.bg/bg/news/104-godini-ot-darenieto-na-dimitar-tsenov-zaveshtal-na-svishtov-5-mln-zlatni-leva-akcenti4203> - посл. пос. на 03.08.2020 г..
20. <https://www.nvu.bg/node/18>.
21. <http://daritelite.bg/balgarskata-dobrod%D0%B5t%D0%B5lna-druzhina-ot-bukur%D0%B5sht-3/>.

ИНФРАСТРУКТУРАТА НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ОРГАНИЗАЦИЯ ОТ СЕКТОР ПЧЕЛАРСТВО

Любомир Любенов

Доцент, доктор

Русенски университет „Ангел Кънчев“

e-mail: LLyubenov@uni-ruse.bg

Резюме: Целта е дизайн на инфраструктурата на взаимоотношенията в пчеларски клъстер от област Русе. По-ефективното и по-ефикасното управление на взаимоотношенията с клиентите и съдружниците, налага изграждане на инфраструктура чрез три системи - управление на взаимоотношенията с клиентите, управление на вътрешните ресурси и управление на бизнес партньорствата. Необходимо е изграждането на интернет платформа, която да осъществи и интегрира редица дейности, свързани с управлението на взаимоотношенията с индивидуални и бизнес клиенти, управлението на вътрешните ресурси и управлението на бизнес партньорствата. Управлението на взаимоотношенията с клиентите от целевите пазари, трябва да се фокусира върху тяхното удовлетворяване в най-пълна и превъзходна степен, тъй като именно тази степен има определящо значение за формирането на лоялни клиенти, които имат най-голяма дългосрочна стойност и рентабилност. Управлението на вътрешните ресурси налага внедряването на CRM и ERP системи, които гарантират постигне на конкурентоспособност, чрез висока степен на интеграция на бизнес процесите между отделните партньори в организацията и веригата на създаване на стойност. Управлението на бизнес партньорствата чрез сътрудничество и взаимно доверие, изисква изграждане на интернет базирана система за обединяване на ресурси, умения и знания, които преди това са използвани самостоятелно.

Ключови думи: уеб платформа, клиенти, вътрешни ресурси, бизнес партньорства.

JEL: M31, Q13.

RELATIONSHIP INFRASTRUCTURE IN ORGANIZATION OF THE BEEKEEPING SECTOR

Lyubomir Lyubenov

Associate professor, Ph.D.

University of Ruse "Angel Kanchev", 7017 Ruse, Bulgaria

E-mail: LLyubenov@uni-ruse.bg

Abstract: The aim is to design the infrastructure of the relations in a beekeeping cluster from Ruse district. More efficient and effective management of relationships with customers and partners requires the construction of infrastructure through three systems - customer relationship management, internal resource management and business partnership management. It is necessary to build an Internet platform that will implement and integrate a number of activities related to the management of relationships with individual and business clients, the management of internal resources and the management of business partnerships. The management of relationships with customers from the target markets must focus on their satisfaction in the most complete and superior degree, as this degree is crucial for the formation of loyal customers who have the greatest long-term value and profitability. Internal resources management requires the implementation of CRM and ERP systems that ensure competitiveness through a high degree of integration of business processes between the individual partners in the organization and the value chain. The management of business partnerships through cooperation and mutual trust requires the construction

of an Internet-based system for pooling resources, skills and knowledge that were previously used independently.

Keywords: web platform, clients, internal resources, business partnerships.

JEL: M31, Q13.

Интернет и съвременните информационни системи и технологии позволяват двупосочен обмен на информацията. Клиентите могат да научат повече за организацията, а тя да събере повече информация за тях. Изграждането на стабилни взаимоотношения със съдружниците и клиентите позволява изследване на нови възможности за тяхното развитие и формиране на по-силни конкурентни предимства. По-ефективното и по-ефикасното управление на взаимоотношенията с клиентите и съдружниците налага организацията да разполагат с инфраструктура, която изисква изграждане на три системи (Котлър, Джайн, Месинси, 2015): управление на взаимоотношенията с клиентите, управление на вътрешните ресурси и управление на бизнес партньорствата.

Обектът на изследване е мрежова организация (борд, клъстер и др.) от сектор пчеларство, а предметът е инфраструктурата на взаимоотношенията в нея. Целта е дизайн на инфраструктурата на взаимоотношенията в пчеларски клъстер от област Русе. Изследванията, посветени на инфраструктурата на взаимоотношенията в мрежови организации като бордове, клъстери и др. от националното и регионалното пчеларство, са нищожни, а осветляването им ще подобри конкурентоспособността на сектора на всички нива. В област Русе има солидни предпоставки за формиране на регионален клъстер (Любенов, 2018) и регионален борд (Lyubenov, 2020), поради което настоящото изследване се явява естествено продължение, допълнение и обогатяване на предходни изследвания.

1. УПРАВЛЕНИЕ НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА С КЛИЕНТИТЕ

Целта на организацията на пчеларските стопанства от област Русе, трябва да е изграждане на солидна база от добри бизнес и крайни клиенти, които (Котлър, Джайн, Месинси, 2003, 2015; Любенов, 2016): биха купували повече продукти от организацията, дори когато цените, които тя предлага, са сравнително по-високи от тези на конкурентите; биха влезли в ролята на посланици, препоръчвайки организацията и нейните продукти на свои колеги, роднини и приятели; биха превърнали организацията в стандарт за други организации и семейството си; биха изпробвали новите предложения на организацията и биха ѝ помогнали да ги подобри; биха използвали помощта, услугите и други възможности, предлагани от организацията. Това налага организацията на пчеларските стопанства от област Русе да *премине от управление на продуктите към управление на клиентите*.

За да намери и задържи добрите клиенти, организацията на пчеларските стопанства от област Русе (борд, клъстер и др.) трябва да се съсредоточи върху управлението на взаимоотношенията със своите индивидуални и бизнес клиенти. Преди ерата на интернет организациите имаха значителни разходи и трудности, за поддържане на близки отношения и създаване на персонални предложения, дори със своите бизнес клиенти. Днес организациите имат възможности за изграждане и поддържане на индивидуални взаимоотношения с клиентите на много ниска цена. Благодарение на Интернет една организация на пчеларските стопанства от област Русе (борд, клъстер и др.) може да поддържа взаимоотношения с индивидуални и бизнес клиенти, при много ниски разходи.

Успешното управление на взаимоотношенията с клиентите зависи от пет критерия (Hughes, 2000): 1) организацията да разполага с добре развити маркетинг процеси; 2) да може лесно да събира информация за имената, адресите и потребителското поведение на клиентите; 3) да може лесно да събира информация за повторните покупки на клиентите на мястото на продажба; 4) да има уменията да изгражда и извлича информация от своите бази данни; 5) да може да предложи програма за поощряване на покупките, която да носи значителни ползи и на двете страни. Това означава, че организацията на пчеларските стопанства от област Русе (борд, клъстер и др.) трябва да има уеб-платформа, която да осъществява посочените дейности, за да може активно да управлява взаимоотношенията с индивидуални и бизнес клиенти.

Процесът на управление на взаимоотношенията с клиентите се състои от три етапа: 1) намиране на целевите клиенти, 2) удовлетворяване нуждите на целевите клиенти и 3) изграждане на дълготрайни връзки с целевите клиенти – таблица 1 (Котлър, Джайн, Месинси, 2015). По отношение на втория етап, авторът смята, че е необходимо едно важно уточнение относно удовлетворяването на нуждите на целевите клиенти. То трябва да се реализира в *най-пълна и превъзходна степен* (допълнено в Табл. 1), тъй като именно тази степен има определящо значение за формирането на лоялни клиенти (Хоугард, Биере, 2009), които са най-рентабилните клиенти на организацията в дългосрочна перспектива. Затова една от целите на организацията на пчеларите от област Русе, трябва да е формиране на лоялни клиенти.

Таблица 1
Процес на управление на взаимоотношенията с клиентите

Етап от управлението на взаимоотношенията с клиентите	Ключови инициативи
Намиране на целевите Клиенти	Дефиниране на целевите пазари; Привличане на целеви клиенти.
Задоволяване нуждите на целевите клиенти (в <i>най-пълна и превъзходна степен</i>)	Превръщане стойността на клиентите в практически ползи за клиентите; Създаване на пазарни предложения, които да съответстват на контекста на избора на клиента.
Изграждане на връзки с целевите клиенти	Провеждане на пазарни проучвания; Достигане до важни изводи на базата на информацията за клиентите.

Намиране на целевите клиенти

Намирането на целевите клиенти изисква първо да се определят целевите пазари, след което да се привлекат целевите клиенти. Тук няма да разглеждаме целевите пазари на пчеларството от област Русе. Организацията на регионалните пчелари трябва да идентифицира кои са правилните целеви клиенти във всеки целеви пазар. След като целевите клиенти бъдат идентифицирани организацията трябва да отговори на два въпроса, отнасящи се до тях:

1. Желят ли те да бъдат в близки отношения с организацията?
и
2. Желает ли тя да бъде в близки отношения с всичките си клиенти?

Трябва да отбележим, че отделните потребители имат различна стойност, поради което трябва да се категоризират според печалбата, която могат да донесат.

Организацията на пчеларските стопанства от област Русе трябва да анализира рентабилността на своите клиенти на база на дългосрочната им стойност, за да се фокусира върху по-ценните клиенти. Ако тя отделя по 5 лв. на бизнес клиент, за да се свърже с потенциалните представители, които са общо 30 на брой (150 лв.), а за връзка с индивидуалните си клиенти, които са общо 2000 на брой има разход от 0,2 лв. на клиент (400 лв.), може да определи върху кои клиенти трябва да се фокусира. Стойността на един клиент се определя не на базата на една покупка, а на очакваните му покупки в дългосрочен план. Дългосрочната стойност на клиента обхваща настоящата стойност на потока от очаквани бъдещи печалби за срока на неговия жизнен цикъл, т.е. приходите минус разходите за този срок.

Изводите на редица изследователи за дългосрочната стойност на клиента показват (Котлър, Джайн, Месинси, 2015):

- най-горните 20% от клиентите генерират 80% от приходите, но може да генерират повече от 100% от печалбата.
- настоящите клиенти генерират до 90% от приходите.
- голяма част от бюджета за маркетинг често отива за не-клиенти.
- между 5% и 30% от всички клиенти имат потенциал за растеж в потребителската пирамида.
- удовлетвореността на клиентите е от първостепенно значение за изкачването им нагоре в пирамидата.
- растеж от 2% в потребителската пирамида може да доведе до увеличение на приходите с 10%, а на печалбата с 50%.

Удовлетворяване нуждите на целевите клиенти

Следващата задача на организацията на пчеларските стопанства от област Русе след като е дефинирала своите целеви клиенти, е да задоволи техните нужди, при това както обърнахме внимание вече в най-пълна и превъзходна степен, с цел формиране на лоялни и рентабилни клиенти. Това предполага превръщането на стойностите за клиентите в реални ползи за тях, както и създаване на пазарни предложения и послания, които да съответстват на контекста на избора на отделния клиент.

Превръщане на стойностите за клиентите в реални ползи за тях. Организацията на пчеларските стопанства от област Русе трябва да се съсредоточи върху това какво точно искат клиентите. Тя трябва да превърне потребностите на потребителите в индивидуални и реални ползи за тях. От гледна точка на потребителя ползата от една покупка на продукт може да се опише по следния начин (Rust, Zeithaml and Lemon, 2000; Любенов, 2016):

$$\text{Полза за клиента} = u + b + r - c - t,$$

където: u - полезност на пазарното предложение;
 b - стойност на бранда;

- r - стойност на взаимоотношенията;
- c - цена на пазарното предложение;
- t - разход на време.

Коефициентите u , b , r , c и t могат да се разглеждат и като коефициенти на значимост, чиито стойности варират в различните сегменти. Бизнес клиентите може да отдават най-голямо значение на u , c и t . Индивидуалните клиенти с ниски доходи може да отдават по-голямо значение на c и по-малко на u и t . Освен това различните потребители дават различно значение на r . Следователно организацията на пчеларските стопанства от област Русе трябва да позиционира дадено предложение в зависимост от прогнозните коефициенти, изчислени за даден целеви клиент. За да може тя да създава подходящи предложения, определените от нея целеви пазари трябва да се състоят от клиенти, ръководени от едни и същи коефициенти на значимост.

Когато клиент посети пчелин на организацията u изразява материалните допълнителни ползи за клиента като хранителна стойност на пчелният продукт (съдържание на въглехидрати, протеини, витамини, минерали и др.), здравословност (ниско съдържание на алергени), техническа годност за потребление (разфасовка, опаковка и др.); b представя гаранциите за качество, произход, статусни символи (въпросите за брандирането са засегнати в следващата глава) и др.; r изразява допълнителните ползи при директната покупка от пчелина като приятно преживяване, развлечение, отдих, апи-туризъм и други услуги; c са разходите, които клиентът ще направи за предлаганите пчелни продукти като цена, транспорт, комуникации и др.; t е времето, което клиентът ще отдели за тази покупка по неговата алтернативна цена и разходите за реализация на взаимоотношенията.

Създаване на пазарни предложения, които да съответстват на контекста на избора на клиента. При позиционирането на пазарното предложение трябва да се обърне внимание и на контекста на избора на клиента. Например клиентите на апи-туризъм се интересуват и от свързаните с него продукти – пчелни продукти, храни и напитки на тяхна база. За да разбере контекста на преживяванията на своите клиенти, организацията на пчеларските стопанства от област Русе трябва да раздели пазарните си предложения (Котлър, Джайн, Месинси, 2015; Любенов, 2016) на три вида:

- *предложения, които се продават самостоятелно и генерират положителна нетна настояща стойност и стойност на взаимоотношенията.* Организацията на пчеларските стопанства от област Русе, трябва да определи тези продукти и услуги - пчелен мед, прашец, пчелно млечице, апи-туризъм и др., които са печеливши.
- *предложения, които сами по себе си не носят нетна настояща стойност, но спомагат за насърчаването и укрепването на някои от взаимоотношенията, които създават стойност.* Тези предложения играят ролята на продукти примамки, които се продават на загуба. Организацията на пчеларите от област Русе може да предлага безплатни мостри на своите пчелни продукти, да организира дегустации в най-добрите органични стопанства и др. Потребителите, които се възползват от тях, вероятно ще продължат да бъдат клиенти, което ще възвърне инвестицията в тях;
- *предложения, които обикновено са предмет на еднократна сделка и не гарантират никаква стойност на взаимоотношенията.* Като примери за такива

взаимоотношения можем да посочим търговията с пчелни суровини на организирани и неорганизиран пазари.

Ролята на посочените по-горе предложения може да се промени с времето. Някой нов клиент, привлечен от безплатните мостри и дегустации на пчелни продукти или от отстъпките за апи-туризъм, може да не стане постоянен клиент, и организацията да не реализира печалба от тези примамки. Затова трябва да се обърне внимание на жизнения цикъл на целевите клиенти, тъй като различните етапи от него обхващат различни техни контекстуални преживявания и изискват различни пазарни предложения.

За да изгради по-дълготрайни взаимоотношения с клиентите, организацията на пчеларите от област Русе трябва да прилага не само сегментация според стойността, нуждите и др., но и според лоялността -вж. предходната глава. Докато сегментацията по стойност, нужди и др., позволява да се планират видовете и обемите на продуктите, то използването на лоялността като критерии за сегментиране има за цел да постигне устойчива рентабилност в дългосрочен план, на база лоялни клиенти. Последните имат отношение и към моделите за прогнозиране на отлива на клиенти, за да се предвидят потребителите, които си струва да бъдат задържани, чрез предлагане на определени „безплатни“ пчелни продукти и услуги или по-ниски цени.

Изграждане на дълготрайни връзки с целевите клиенти

Последната задача при съгласуването на пазарните предложения с контекста на избора на потребителите е да се изградят по-удовлетворяващи и дълготрайни взаимоотношения с ценните клиенти. За тази цел организацията на пчеларите от област Русе трябва да инвестира в подобряване на пазарните си проучвания.

Провеждане на пазарни проучвания. Взаимоотношенията с клиентите не може да бъдат управлявани без системи за пазарна информация, които събират данни за потребителските навици при пазаруване, демографски данни, психографски данни и фирмени контакти. Организацията на пчеларите от област Русе трябва да изгради клиентски бази данни относно потребителските навици и предпочитаните видове и количества пчелни продукти. Те ще съкратят периода от получаването на информацията до превръщането ѝ в пазарни предложения. Информацията за клиентите повишава тяхната удовлетвореност и увеличава дългосрочната им стойност, респективно и продажбите на пчелни продукти и др. услуги.

Достигане до важни изводи на базата на информацията за клиентите. Организацията на пчеларите от област Русе трябва да гледа на информацията за отделните си клиенти като на стратегически актив за поддържане на своето конкурентно предимство. Тя трябва да използва техники за складиране и извличане на данни, които ще и позволят да разбере по-добре поведението, новите нужди и навици на своите индивидуални и бизнес клиенти. Днес интернет предоставя богата информация, но изисква софтуер, хардуер и умения за бързо обработване на големи масиви от данни, които са важни за планирането на продажбите на организацията по клиенти.

Организацията на пчеларите от област Русе трябва да определи коя информация за клиентите си трябва да съхрани или да събира. Най-важната информация, която трябва да проследява, е тази за покупките и запитванията на клиентите, която показва техните нужди и предпочитания. По възможност организацията трябва да събира и демографски данни за възраст, образование и доходи. Системата ѝ за събиране на пазарна информация трябва да

ползва множество източници за транзакции, потребителско поведение, директни запитвания и др. Данните трябва да се обобщават, съхраняват и анализират за планиране на продажбите и обслужване на клиентите.

Успешното извличане на данните налага организацията на пчеларските стопанства от област Русе да разполага със солидни статистически техники, които умело да прилага. Тя трябва да има съвременни системи за информационен анализ на данните и експертни системи. Първите предлагат мощни аналитични и статистически техники за обработване на данните, а вторите използват различни подходи за вземане на решения относно задържането на клиентите. Получените данни могат да се използват за оценка на ценообразуването, рекламата или дистрибуционните канали. Те имат важна роля и за идентифициране на информацията, касаеща ключовите фактори за формиране на лоялни потребители.

Организацията на пчеларските стопанства от област Русе трябва да предвиди подходящи управленски практики за изграждането на потребителски бази данни. Необходимо е внедряването на специализирана информационна система, в която достъпа до данните да е лесен за служителите, но с различни нива на достъпа и чрез парола за различните ръководни длъжности. Служителите трябва да се възприемат като работещи с пазарни данни, т.е. със стратегическо значение, което изисква специализирано обучение и квалификация. Служителите на организацията имат определящо значение и за постигнатото качество при обслужване на клиентите, както и за създаването на лоялни потребители.

2. УПРАВЛЕНИЕ НА ВЪТРЕШНИТЕ РЕСУРСИ

В рамките на взаимоотношенията с клиентите и извън тях, организацията на пчеларите от област Русе трябва също така да подобри управлението на вътрешните си ресурси. То има за цел да намали работния капитал, да съкрати продължителността на работните процеси и да подобри цялостната работа чрез по-добро управление на човешките, финансовите и материалните ресурси. Организацията се нуждае от единна платформа, която да интегрира различните технологии чрез система за управление на вътрешните ресурси на организацията и на веригата за управление на стойността. Използвайки софтуер за управление на вътрешните ресурси, организацията може да отчита финансовото влияние на дадена продажба, движението на продуктите през складовете, транспортирането и др.

ERP (Enterprise Resource Planning) има за цел да представи в интегриран вид цялата информация за организацията - счетоводство, разчети с клиенти и доставчици, записи на поръчки, системи за фактуриране, продажби, маркетинг, материали, снабдяване, управление на продуктовата информация, управление на производствените операции и др. Чрез нея значително се подобрява управлението на веригата на стойността, което позволява на организацията да информира клиентите си за статуса на изпълнение на техните поръчки и за очаквания срок на доставка. Важно допълнение към ERP за всяка организация е наличието на клиентски ориентирана система от типа CRM (Customer Relationship Management), която да осигури връзка с клиентите (Любенов, 2020), които са част от нея.

Целта на CRM е да осигури база данни от клиенти, които могат да бъдат използвани за увеличаване на продажбите, задържане и подобряване на отношенията с клиентите. CRM

е фокусирана върху клиентите, а ERP е насочена върху подобряване и оптимизиране ефективността на вътрешните бизнес процеси. ERP и CRM системите се припокриват в някои области и могат да бъдат напълно различни в други, но и двете системи имат важна роля за увеличаване на продажбите, подобряване на ефективността и общата рентабилност. Успешното внедряване и на двете системи изисква ясно дефиниране на целите на организацията. CRM и ERP системите са скъпи и затова не са практични за малки пчеларски организации, но на практика само с тях може да се постигне добро управление на веригата на стойността.

Персоналното обслужване на клиентите е трудно, дори немислимо, без интегрирана CRM система, която може да бъде самостоятелно приложение или специален модул в рамките на ERP. CRM помага при насочването и идентифицирането на потенциалните клиенти, както и наблюдение и измерване на множество мрежови кампании, включително електронна поща, проучвания, социални медии, телефон, факс, чат и др. Позволява интерактивна комуникация с еднородни групи потребители, измерване на кликания, ъпдейти, промоции и приходи. CRM позволява организиране и създаване на дейности в уеб пространството за развитие на взаимоотношенията с клиентите. Тази система от една страна е предназначена да удовлетвори и задържи клиентите, а от друга страна служи за оптимизиране дейността на организацията.

Чрез CRM се съхраняват и използват натрупаните знания за решаване на задачи в областта на планирането, бюджетирането, провеждането на рекламни кампании и анализ на тяхната ефективност. В резултат на направените анализи може да се прогнозира потребителското поведение, както и да се диференцира по възрастови групи и социално положение, и да се предложат конкретни пчелни и др. продукти за различните категории потребители. С нарастване на количеството данни в Интернет, нараства и нуждата от анализ на тези данни, поради което CRM стават все по-важни и с мобилни приложения. CRM системите позволяват тотално управление на приходите от предлаганите пчелни и др. продукти и услуги. Те трябва да бъдат интегрирани с ERP.

ERP е многофункционална информационна система, задвижвана от интегриран набор програмни модули, които поддържат основните вътрешни работни процеси на една организация. Чрез нея може в реално време да бъдат проследявани основни работни процеси като производство, доставки и управление на наличностите. ERP системите следят ресурсите, с които се оперира (налични парични средства, суровини и капацитет за производство), и изпълнение на поетите задължения като поръчки от клиенти, искания за доставки, плащания на заплати и др. ERP улеснява информационния поток между различните функции вътре в организацията и управлява връзките с партньорите. Тя е жизненоважен инструмент за управление, защото интегрира разнообразни процеси, информация и системи, позволявайки безпроблемно осъществяване на транзакции.

Съвременните ERP системи най-често са уеб-базиран софтуер, който предоставя на служители, партньори, доставчици, клиенти и др., достъп до актуална информация в реално време. Те са високо интегрирани по отношение на хардуер, приложения, мрежи и т.н., обхващайки все повече функции и роли, включващи отношения с инвеститори, стандартизиране на дейности, решения и др. Една ERP система най-често включва модули като управление на финансите и счетоводството, управление на човешките ресурси, управление на производството, управление на веригата за доставки, управление на

проектите и др. ERP системите са жизнено важни за повишаване на конкурентоспособността на организацията, тъй като спомагат за подобряване на качеството на пчелните продукти, постигане на по-добра производителност и оптимизиране на приходите и разходите.

3. УПРАВЛЕНИЕ НА БИЗНЕС ПАРТНЬОРСТВОТА

Организацията на пчеларските стопанства от област Русе трябва да изгради мрежа за сътрудничество със своите бизнес партньори. Тази мрежа може да се състои от следните шест (Deise, Nowikow, King and Wright, 2000) участници:

- *партньори доставящи стратегически услуги*, за осигуряване на външни бизнес процеси. Организацията може да наеме специалисти в сферата на стратегическите услуги, за да ѝ разработят собствена марка, сайт и др. правно защитени продукти. Тя може да ги наеме и като външни изпълнители за извършване на научноизследователска и развойна дейност по определени проекти.
- *партньори доставящи нестратегически услуги*, за основни административни и други второстепенни бизнес функции на организацията, като счетоводство, финанси, управление на човешките ресурси, непряко снабдяване, транспорт и др.
- *доставчици на добавена стойност* доставящи проектирани или конфигурирани елементи, които отговарят на конкретните изисквания на организацията. Това са участници в каналите на реализация - преработватели и търговци. Те обикновено осигуряват ранно консултиране във връзка с изискванията за проектиране, разработка, преработка и опаковка на пчелни и др. продукти.
- *доставчици на суровини и средства за производство* доставящи фуражи, пчели майки, ветеринарно-медицински препарати, кошери, пчелни рамки и инвентар - центрофуги, вани и др. Организацията може да ги поръча от тях централизирано, което позволява реализиране на значителни икономии от мащаба.
- *доставчици на услуги, свързани с мрежови операции*, осигуряващи сигурна и високоскоростна инфраструктура, формираща мрежи за сътрудничество, чрез изчислителна техника и мрежови хардуер. Те предоставят връзки, стандарти и интерфейс, които обединяват партньорите в мрежа, и се грижат за сигурността на мрежовата свързаност на оторизираните потребители.
- *доставчици на приложения* предоставящи и управляващи пакетирани софтуерни приложения от централизиран център за данни. Те обхващат различни видове софтуер с конкретно приложение в организацията.

Организацията на пчеларите от област Русе трябва да изгради мрежа от надеждни бизнес партньори, с които да споделя инвестициите и задълженията. Тя може да работи със своите бизнес партньори посредством интернет базирана система за управление, която позволява създаване на стойност, чрез обединяване на ресурси, умения и знания, които преди това са използвани самостоятелно. Следствие на това организацията може да се съсредоточи върху по-тесен кръг от основни умения и дейности, като остави производствените дейности и др. функции на своите партньори. Тази мрежа трябва да се основава на партньорски практики като обмен на информация, високи нива на сътрудничество и взаимно доверие.

Колкото по-тесни стават отношенията между партньорите, толкова по-взаимно зависими са те от информационните потоци. Тази взаимозависимост променя съществено конкурентната среда - конкуренцията между производителите се превръща в конкуренция между мрежите за сътрудничество, което подтиква търговците и др. също да заздравяват отношенията с партньорите си. Организацията на пчеларите от област Русе може да прилага стратегията за изпълнение на потребителски поръчки, като разчита на координирано производство и доставка на заявените пчелни продукти, чрез обмен на информацията в мрежата за сътрудничество. Това позволява да се повиши ефективността на цялата верига на доставки на пчелни продукти, което спестява на организацията и клиентите значително време и разходи.

Взаимоотношенията между участниците в мрежата за сътрудничество на организацията на пчеларските стопанства от област Русе могат да се обособят в три основни вида (Deise, Nowikow, King and Wright, 2000): стоково базирани, стратегически и пазарно ориентирани взаимоотношения.

- *стоково базираните взаимоотношения* са между организацията и нейните доставчици на първични продукти, използвани като оперативни ресурси или като основни производствени суровини, т.е. пчеларските стопанства. Последните ще отговарят за управлението на стоковите запаси чрез система за управлението им. Организацията ще обменя с тях своите прогнози за търсенето им, както и логистична и др. информация за текущите наличности от запаси. Тази информация ще помага на стопанствата да преценят кога да попълнят намалелите стокови запаси и да подадат известие за доставка. В резултат на това системата за управление на стоковите запаси на пчеларските стопанства ще разкрие възможности за намаляване на производственият цикъл и разходите, вкл. и подобряване на доставките.

- *стратегическите взаимоотношения* са партньорски взаимоотношения с др. организации, които доставят несуровини за производствения процес и процеса на доставка. Това са партньори, които предоставят развойни, финансови, преработвателни, търговски и др. услуги, както и държавни и местни институции и неправителствени организации, които предлагат нормативна, пазарна и др. информация и услуги на организацията.

- *пазарно ориентираните взаимоотношения* са тези, при които отделните пчеларски стопанства и предприятия от други отрасли - индустрии, услуги и т.н., работят съвместно или се сдружават, за да доставят пакет от продукти или услуги. Тези взаимоотношения вече бяха разгледани в предходните точки на настоящата глава.

Свързването на организацията с нейните стратегически доставчици посредством системи за управление на стоковите запаси на пчеларските стопанства, системи за съвместно планиране, прогнозиране, снабдяване и др., става чрез интернет. При разработването на пчелни и др. продукти стопанствата, развойните звена и др., използват интернет, за да осъществят едновременно проектиране, необходимо за извършването на съвместно планиране. Интернет може да се използва и за договаряне на дългосрочните ценови споразумения и стандартните поръчки между партньорите. Той позволява чрез уеб-базирани приложения, които съвместяват множество функции в организацията на пчеларите от област Русе, да се планират ресурсите, управлява веригата за доставки, взаимоотношенията с клиентите и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на проведеното изследване за инфраструктурата на взаимоотношенията в организация от сектор пчеларство на област Русе, могат да се направят следните изводи:

- по-ефективното и по-ефикасното управление на взаимоотношенията с клиентите и съдружниците, налага изграждане на инфраструктура чрез три системи - управление на взаимоотношенията с клиентите, управление на вътрешните ресурси и управление на бизнес партньорствата.
- необходимо е изграждането на интернет базирана платформа, която да осъществи и интегрира редица дейности, свързани с управлението на взаимоотношенията с индивидуални и бизнес клиенти, управлението на вътрешните ресурси и управлението на бизнес партньорствата.
- управлението на взаимоотношенията с клиентите от целевите пазари, трябва да се фокусира върху тяхното удовлетворяване в най-пълна и превъзходна степен, тъй като именно тази степен има определящо значение за формирането на лоялни клиенти, които имат най-голяма дългосрочна стойност и рентабилност.
- управлението на вътрешните ресурси налага внедряването на CRM и ERP системи, които гарантират постигне на конкурентоспособност, чрез висока степен на интеграция на бизнес процесите между отделните партньори в организацията и веригата на създаване на стойност.
- управлението на бизнес партньорствата налага изграждането на интернет базирана система за обединяване на ресурси, умения и знания, които преди това са използвани самостоятелно. Тази мрежа трябва да се основава на партньорски практики като обмен на информация, високи нива на сътрудничество и взаимно доверие.
- изграждането на мрежова инфраструктура на една организация в регионалното пчеларство стимулира хоризонталните и вертикалните взаимоотношения в много сектори. Тя позволява прилагане на различни стратегии - по заявка на потребителите, чрез обмен на информацията и координирано производство, доставки и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Котлър Ф. Д. Джайн. С. Месинси. 2003. Еволюция на маркетинга. в. Търново.
2. Котлър Ф. Д. Джайн. С. Месинси. 2015. Маркетингови ходове. Нов подход към възможностите за печалба, растеж и обновяване. София. ISBN 978-619-152-689-5.
3. Любенов Л. 2016. Агромаркетинг. Второ издание, Русе.
4. Любенов Л. 2018. Клъстерът – средство за конкурентоспособност на пчеларството от област Русе, Предизвикателства пред индустриалният растеж в България, Юбилейна научно-приложна конференция, Равда, ISBN 978-619-7009-12-5.
5. Любенов Л. 2020. Потребителски онлайн канали за биологични пчелни продукти сп. Бизнес икономика, Свищов, кн. 1, ISSN 0861-6604.
6. Хоугард С., М. Биере. 2009. Стратегически маркетинг на взаимоотношенията. София. ISBN 978-954-28-0467-3
7. Deise M., C. Nowikow, P. King and A. Wright. 2000. Executive's Guide to E-Business from tactics to strategy. ISBN-13: 978-0471376392.

8. Hughes A. 2000. Strategic Database Marketing, 2d ed., New York: McGraw-Hill.
9. Lyubenov L. 2020. FOR MARKETING BOARD OF BEEKEEPING FROM RUSE REGION. PROCEEDINGS OF UNIVERSITY OF RUSE - 2020, volume 59, book 5.1, ISSN 1311-3321.
10. Rust R., V. Zeithaml and K. Lemon. 2000. Driving Customer Equity: How Customer Lifetime Value Is Reshaping Corporate Strategy, New York: The Free Press.

ОТ ПУСТИНЯ КЪМ ОАЗИС В ОМАГЬОСАНИЯ КРЪГ НА КАДРИ – БИЗНЕС И ОБРАЗОВАНИЕ В ОБЛАСТ СИЛИСТРА (2018 – 2028)

Момчил Неков

доктор

momchil.nekov@gmail.com

Резюме: Целта на изследването е да намери пресечната точка на синхронизация между трите основни субекта на местно равнище – кадри в трудоспособна възраст (16 – 45г.) – образование – бизнес. Да се диагностицира правилно нагласите и противоречията между тези страни, да се покажат субективните внушения и на една обективна база да се начертае план за развитие на област Силистра в контекста на новата европейска програма за умения и от какви кадри ще има нужда Силистренската икономика в периода 2018 – 2028 г.

Ключови думи: умения, квалификация, Силистра, нагласи на младите, образование, бизнес

JEL: I20

FROM A DESERT TO AN OASIS IN THE ENCHANTED CIRCLE OF VALUABLE MEMBERS – BUSINESS AND EDUCATION IN SILISTRA AND THE AREA (2018 – 2028)

Momchil Nekov

Ph.D.

momchil.nekov@gmail.com

Abstract: The study aims to find the convergence between the three main subjects at the local level - manpower (16 – 45 years) - education - business. To correctly diagnose the attitudes and contradictions between these parties, to show the subjective thoughts and on an objective basis to draw a plan for the development of Silistra district in the context of New Skills Agenda for Europe and what manpower the Silistra economy will need in 2018 – 2028.

Key words: skills, qualifications, Silistra, attitudes of young people, education, business

JEL: I20

ВЪВЕДЕНИЕ

Изследването е в логиката на общоевропейския процес за синхронизиране между бизнес и образование. Синхронизиране, взаимно подпомагане и стимулиране между двете сфери на обществото и съвременната държава – за да се постига по-добро съответствие между реалната и перспективната структура на пазара на труда, от една страна и от друга – професионалната подготовка, личностен капацитет и добра мотивираност у трудоспособното население, специално сред младото трудоспособно население (16 – 45 години).

Изследването е съгласно дефинициите, основните качества, критериите за тях, основните трудови умения и мерките за тяхното осигуряване в новата Европейска програма за умения, от 2017 г., на Европарламента.

Конкретно, акцент в тази програма е ре-индустриализацията. При това не каква да е ре-индустриализация, а съвременна и технологична, с висока придадена стойност и иновативна, с високообразовани и с производителна квалификация работници и служители, специалисти и мениджъри (Нова европейска програма за умения 2017/2002(INI)).

1. БИЗНЕС И ОБРАЗОВАНИЕ В ОБЛАСТ СИЛИСТРА (РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ) 2018 – 2028 г.

Образованието е компетенция на държавите членки и ролята на Европейския съюз в тази сфера е силно лимитираната. Европейският съюз може да очертава тенденции и дава препоръки, но държавите са тези, които носят отговорност за прокарването на реформи и политики. Затова не можем, а и смятам, че не трябва да разчитаме само изцяло на прогнозиране на европейско ниво. Трябва да си правим прогнозирането ние. В противен случай, инвестициите в образованието се правят на сляпо, а никой няма интерес от това. Имаме нужда от бързи и адекватни мерки, ако не искаме след 10 години нашите деца да са по-слабо конкурентоспособни от своите връстници в другите европейски страни. На база на това убеждение беше направено първото по рода си такова изследване на български терен в област Силистра (2020a).

Средносрочната перспектива до 2020 г. за регионите в Европа поставя Северен централен район и Област Силистра сред най-силно уязвимите региони в европейски план по редица показатели. Географското разположение, заедно с демографските и климатичните промени и засилената конкуренция за привличане на инвестиции, поставят област Силистра в особено неблагоприятна ситуация.

Силистренска област е изправена пред редица предизвикателства: като започнем от високите нива на безработица и високия риск от бедност и социално изключване и стигнем до липсата на кадри за местните предприятия и отлива на специалисти към други европейски държави. В общи линии, проблемите не са по различни от тези в национален план. Разликата обаче е в интензитета. Местната динамика на тези процеси изпреварва националната. Вземайки предвид тези показатели, изборът за проучване беше естествено насочен към Област Силистра и Северен централен район (2020b).

Изготвянето на база данни с уменията и професиите, които ще се търсят в рамките на следващите десет години следва да позволи на бизнеса, на образователните институции и на местното население да бъдат по-добре информирани и подготвени за постоянно променящите се нужди на пазара на труда. Това ще позволи на местните бизнес и индустрия да разполагат с добре подготвени и квалифицирани кадри, които да владеят уменията на 21 век. Местните образователни структури ще могат по-добре да адаптират своите програми в унисон с търсенето на пазара на труда. От една страна, това би могло да позволи на населението в активна възраст да намира по-лесно препитание в региона на Силистра благодарение на адаптираната професионална подготовка. От друга страна, младите хора и родителите ще могат да имат по-реалистични очаквания за възможностите за професионално развитие при избор на учебно заведение и специалност. Не случайно споменавам родителите, защото точно те са тези, които в по-голямата част от случаите правят избор за

това какво ще учат техните деца, а не самите деца. Често зад тези избори стоят предубеждения, или следване на някакви моди, нереалистични представи за престиж и реализация... но затова ще стане въпрос малко по-късно (2018).

Не на последно място, прогнозирането на търсените умения в рамките на региона и отделните области, следва да улесни диалога между бизнеса и образованието на местно ниво. Често говорим за необходимостта от взаимодействие между бизнеса и образованието и обикновено има единодушие по въпроса, че такова трябва да има и от двете страни. На практика, обаче, ситуацията се оказва доста по-различна (2020с).

От една страна имаме работодателите, които се оплакват, че образователната система им изпраща неподготвени кадри с липса на практическа подготовка и те тепърва трябва да обучават своите служители. Същевременно, обаче, предоставянето на обучение на служителите на работното място е по-скоро мираж. От друга страна имаме училищата и университетите, където все още няма ясна визия по въпроса за това кои специалности да са с тясна специализация за конкретни производства и кои да дават една широка и фундаментална подготовка, за да могат после младите да се ориентират към различни сектори (2020d).

От трета страна, важна част от пълзела се оказват и нагласите на самите млади хора. Оказва се, че една голяма част от тях вярват, че получаването на университетска диплома автоматично гарантира добра работа. В днешната българска реалност е лесно да се сдобиеш с диплома, но не можеш така лесно да се сдобиеш с квалификация и умения – едното не гарантира автоматично другото. Очакванията са едно, а реалностите – друго.

След като очертахме основната картина, нека да навлезем в дълбочина на социологическото проучване, което ще даде храна за размисъл, за да начертаяме стратегическия път за състоянието и бъдещите нужди от умения и кадри в област Силистра за периода 2018 – 2028.

Като се говори, че училището и образованието следва да се адаптират към бизнеса и неговите прагматични потребности, то не бива да става дума за всеки бизнес (2018). Важен текст като препоръка кой и защо има основание да иска да формира обучителния процес. Среща на ниво триъгълник (млади кадри – училище – бизнес) за подготовка за бъдещите професии.

Училището и образованието следва да се адаптират към нуждите и претенциите на бизнеса, но само към съвременен и високотехнологичен бизнес, само към препоръките на модерно мислещи работодатели. Но не и към работодатели с представи от преди десетилетия, не с бизнесмени, които печелят пари от примитивни дейности с примитивна организация, както и с феодални обноси към наетите от тях работници и служители.

Примитивният днешен бизнес не бива да задава „модата“ в образованието, и да го смъква назад до своето равнище. Обратно, единствено модерният и напредничав бизнес има основанията да изисква от образованието. Има моралното и деловото право да предлага специалности и методики за обучение, както и да съдейства при стимулирането на младите да се ангажират дългосрочно с дадена професия, с перспективни фирми, с възможности за лично израстване чрез труда и професията.

Акцент в Европейската програма за умения се поставя върху ре-индустриализацията, осъществявана с високообразовани и с производителна квалификация работници, служители, специалисти и мениджъри.

Ето за това става дума. Не всеки бизнес днес в България би могъл да помогне на училището и университета да се модернизират и да са в крак с развитието. И в този смисъл – съвсем не всеки бизнес е желан партньор на образователните институции, а само:

- законосъобразният и социализираният;
- напредничавият и модернизиращият се;
- високотехнологичният и интелектуализираният;
- бизнесът с мащабно и перспективно мислене;
- с образовани и иновативни млади хора.

Следващата оценка се отнася до пряката връзка между образование и трудови изисквания. Гледната точка на работодателите хич не е ласкава спрямо училището и университета. Става дума за пряката връзка между образование и трудови изисквания. Тук може да отделим повече внимание, тъй като касае запознаване на двете страни с предизвикателствата на възпитание, обучение и професионална подготовка на младите за тяхното кариерно развитие. Окуражаващо би било, ако местната власт създаде платформа, която да стимулира регулярни срещи между и в съответните институции – училища, бизнес – за да могат двете страни да се запознаят със спецификите и трудностите и в образователните учреждения и в бизнес структурите. Насърчаването на изнасянето на лекции от страна на работодатели още в прогимназиален етап и мотивиране на учащите подходящи за успешно интегриране във фирмите. В същото време се изгражда лоялност у младия човек, като вижда, че бива „професионално ухажван“. Това ще доведе до подкрепа на самочувствието у младия че бива търсен. С това ще намалее несигурността в утрешния ден и тласкането на миграция от страна на родители и близък кръг.

В този смисъл едва 5% от работодателите казват, че идващите при тях млади работници и служители са добре подготвени и са готови за производителна и качествена работа. Срещу тях стои 28% категоричен негативизъм – идващите млади не са подготвени добре, дори не са подготвени за елементарни неща, и дообучаването им във фирмите започва още от основни и елементарни знания и умения.

По средата е нормалната и благоприятната оценка, че идващите млади имат общо взето добра базова подготовка и във фирмите се дообучават само за специфичните там неща, техника, организация, норми. Това са 2/3 от оценките на работодатели. Мисля, че не е малко и дава оптимизъм, че една ефективна връзка между образование и работодатели все пак има. Тя трябва да бъде надграждана и доразвивана. Нихилистите не са прави да отричат това и да призовават да се тръгва от нулата, ако искаме да има едно пълноценно общество с проспериращи личности на местно равнище.

От данните прави впечатление, че при 27% от фирмите се прогнозира, че технологиите и производствата се променят съществено и ще имат нужда от нови специалисти с нови професии и квалифицираност.

Аналогичен е делът на фирмите, които са си направили ясна кадрова прогноза – но само за близките предстоящи 2 – 3 години. По-надалеч, например, за след 5 – 7 години са в състояние на определят едва 8% (2018). Основен феномен за българските фирми, особено на местно равнище е късогледството и невъзможността да се предвиди, каквко предстои в средносрочно бъдеще. Тази скъсена перспектива, с която работят фирмите в област Силистра, е част от икономическата криза в страната и е травматичен израз на бизнес

несигурността. Това е и основен извод. Определящ стълб на статията. Разминаване на циклите на работа.

Всичко това само по себе си е проблем за бизнеса и работодателите, неопределеност и несигурност, липса на яснота как да инвестират в хора и квалификация. Точно това силно връзва инициативата на работодателите и ги демотивира да търсят училища и университети, за да им предлагат конкретни специалности и специализации. Просто между двете сфери циклите на работа се разминават – в повечето случаи при бизнеса става дума само за няколко години яснота напред, докато училището и университета предполага очакван практически ефект едва след 5 – 7 – 10 години (2020e).

И тук е моментът да видим и оптимизма в изследването. Виждаме, че 53% от младите определят своите доходи като „средни“, и още 7% над тях като „високи“. Дори да приемем, че хората в района са по-скромни в претенциите си и имат донякъде снижен общ критерий, тази висока самооценка прави впечатление и изненадва. При висшистите тя е дори 71%. Това са едни оптимистични изходни нагласи, които мотивират още повече да се търси диалог в триъгълника кадри – бизнес – училища. При правилен анализ на съществуващите показатели и изпълнение на добрите практики, които биха се очертали от изследването – това би довело до разширяване на терена на фирми оазиси. В по-средносрочен етап и промяна на миогледа за област Силистра за изоставащ регион, ако правилно се съчетаят талант и умения на местния човешки ресурс и добре функционираща инфраструктура „образование – бизнес“ с целенасочено усвояване на европейски и национални средства и инвестиционни капитали.

При висшистите 19% се оценяват в ниската категория на доходи.

Това е всеки пети. Това е неизползван ресурс от бизнеса. При ниски възнаграждения тези хора няма как да работят мотивирано и производително.

Огледално, пропадналите и пропадащи към лошо материално положение при висшистите са едва 13%, при средно техническо е 33%, рязко нараства при средно гимназиално – до 48%, а при нискообразованите е катастрофално – 66%.

Тук ясно се откроява зависимост между образование и доходи. Училището има не само масов и тежък проблем с оставащите с ниско образование, но и работодателите имат спешен проблем с тази гражданска маса, която не подава към тях годна работна сила, нито е мотивирана да се подготвя и да полага лично усилие. Връзка образование – доходи. Тук катализатор на тези процеси би била общината като платформа, която да използва тоягата и моркова, за да изкара тази гражданска маса от този омагьосан кръг.

Обобщено, бедата е за 29% от младите в района. Не са всички, както говорят нихилистите. Но и съвсем не са малко – 1/3 от младите, които са проблемните единици в областта – неактивния граждански полюс. Той тежи на цялата икономика в района и е основния източник на общия фон на нихилизъм и отчаяност.

Тук ясно се очертава потребността от ранно професионално ориентиране на областно ниво спрямо стратегията на национално, областно и общинско равнище. При адекватна стратегическа рамка и ясни показатели, какви са основните приоритети и показатели на общините в региона, предвидимостта ще тласка все повече резултатност и просперитет (2020f).

Тук бие камбаната за изостряне на вниманието към три комбиниращи се неща. Младите висшисти, както и повечето среднисти, ясно разграничават диплома от знание, и после от

квалификация. В близо половината случаи дипломата и знанията при висшистите не дорастват до реална квалифицираност и надеждни умения за производителна реализация (2018):

- Проблемът е в полето на училището и университета

Изграждането на гъвкави модели за взаимодействие между бизнеса и образованието, съобразени с потребностите на регионалната и местна икономика, но с хоризонт, зададен от местния бизнес за поне 7 – 10 години.

- Проблемът е в полето на самите млади работници и специалисти. Тук всеки млад трябва да спре да роптае и да участва активно в обществен и икономически процес в областта. Да търси всякакви форми на стаж, чиракуване, онлайн самоубечения и курсове и квалификации. Само по този начин те ще бъдат адекватни на пазара на труда. Квалификация и производителен капацитет, не се подаряват – те се вземат и изработват от самите млади;

- Проблемът е в полето и на работодателите. Очакването им, че те наготово ще получат добри и завършени работници, което няма как да се случи в съвременния динамичен и все по дигитален свят. При сегашното състояние на консервативна образователна система, те сами трябва да осъзнаят необходимостта от специализирана квалификация в днешната кризисна икономическа ситуация (2020g).

Училището – след семейството и телевизора – очевидно тук също не си е свършило възпитателната и социализиращата работа. И проблемът се прехвърля още веднъж към работодателите. А те пък съвсем нямат нагласа на възпитатели. Искат си готови работници и служители: не само можещи, но и лоялни; не само знаещи и можещи, но и колективистични; не само професионално подготвени, но и работливо всеотдайни.

Тук разминаването между очаквания и реалност още повече се увеличава. И после едните се оплакват, че няма годни хора, които да наемат на работа. А другите се оплакват, че работодателите нямали били „човешко отношение“, като се карат за нарушена дисциплина, за неспазени инструкции, за пасивно стоене пред проблемите, за липса на екипност и колегиалност, и др. под. (2018). Пасаж, който говори за разломните линии между различните играчи в триъгълника, породен от дефицита на диалог вътре в него. Допълнително това изгражда здрави жалони, че всеки е самодостатъчен „за себе си“ и всеки трябва да се спасява поединично (2020h).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Можем да обобщим, че това днес е фундаментален ценностен и морален проблем пред и на местната общност за създаване на локален оазис. И в този смисъл е време да не се говори само за образование, само за синхронизирането му с бизнеса. Време е да се говори за възпитание и образование. Първо за възпитаване у младите на личностни добродетели, едва на второ място за тяхната професионална подготовка и квалификация, и чак на трето място за комплексните стимули от страна на работодателите в конкретната фирмена ситуация и работна среда.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Доклад: Нова европейска програма за умения 2017/2002(INI).
2. Социологическо проучване за състоянието и бъдещите нужди от умения и кадри в област Силистра, за период 2018-2028. (2018). Трудов статус, реализация и перспективи. Умения, квалификация и мотивация, 2018 г.
3. Общински план за развитие на Община Силистра за периода 2014 – 2020г., (2020a).
4. План за развитие на Община Тутракан за периода 2014 – 2020 г., (2020b).
5. Общински план за развитие на Община Дулово за периода 2014 – 2020 г. (2020c).
6. Общински план за развитие на Община Ситово за периода 2014 – 2020г., (2020d).
7. Общински план за развитие на Община Главиница за периода 2014 – 2020 г., (2020e).
8. Общински план за развитие на Община Кайнарджа за периода 2014 – 2020 г., (2020f).
9. Общински план за развитие на Община Алфатар за периода 2014 – 2020 г., (2020g).
10. Областна стратегия за развитие на област Силистра 2014 – 2020 г., (2020h).

LA TRADUCTION DES REALIA OTTOMANES DANS LE ROMAN HISTORIQUE BULGARE LE PRINCE ERRANT DE VÉRA MOUTAFTCHIEVA

Antoaneta Atanasova

PhD, chercheuse indépendante
antoanetatanasova@gmail.com

Résumé: Cet article traite les problèmes de traduction des realia ottomanes dans le roman *Le prince errant de Véra Moutaftchiéva*. Ce sont des mots qui désignent des personnages, des événements historiques, des éléments culturels (y compris des objets de la vie quotidienne et les turcismes), politiques et sociaux qui sont spécifiques pour l'Empire ottoman qui existait de 1299 à 1923 (soit 624 ans). Cet article propose une analyse des stratégies appliquées par le traducteur Claude Guilhot pour traduire en français les realia ottomanes extraites du roman. Est-ce que ces stratégies sont réussies en vue du texte et quel est l'effet produit sur le public français ? Cet article offre des aperçus possibles à ces questions.

Mots-clés: realia, référents culturels, éléments culturels, culture-specific items, culturèmes, cultural references, turcismes

JEL: I20

THE TRANSLATION OF OTTOMAN REALIA IN THE BULGARIAN NOVEL THE DJEM AFFAIR BY VERA MOUTAFTCHIEVA

Antoaneta Atanasova

PhD, independent scholar
antoanetatanasova@gmail.com

Abstract: This article researches the translations of Ottoman realia largely used in the novel by Vera Moutaftchiéva – *The Djem Affair*. These are figures, historical events, cultural, political and social elements which find their origin in the Ottoman empire (which was on the map from 1299 to 1923 or for 624 years). This article takes a deeper look into the strategies used in the French translation of these realia in Claude Guilhot's version of the novel. Do these strategies give a just picture of the text? Is the desired effect achieved in the French audience? The following article is looking for the answers.

Keywords: realia, cultural referents, cultural elements, culture-specific items, culturemes, cultural references, turcisms

JEL: I20

INTRODUCTION

Publié pour la première fois en 1967, le roman *Случаят Джем* de Véra Moutaftchiéva a connu plusieurs éditions en Bulgarie et a été traduit en plus de 20 langues. Il est paru en français en 1988, publié par les prestigieuses éditions Stock. Le traducteur était Claude Guilhot, professeur de lycée de la commune Bourgneuf, dans le Limousin. Le lecteur averti du roman sait que cette

ville était étroitement liée au destin de Djem sultan qui y était maintenu en résidence forcée entre 1486 et 1488 dans La Tour Zizim, édifiée par les Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem pour accueillir le prince ottoman. La Tour Zizim reste un des monuments historiques populaires dans la région. Véra Moutaftchiéva, elle-même, explique dans l'épilogue de la huitième édition bulgare du roman que les contacts du traducteur avec le patrimoine matériel et les légendes locales concernant cette histoire ont joué un rôle essentiel dans la décision de Guilhot de traduire le roman en français. Moutaftchiéva y confesse encore qu'elle était sceptique quant à la réception du roman par les éditeurs français. Heureusement, le roman trouve son éditeur et il lui reste seulement à gagner le cœur du public français (Мутафчиева, 1999).

Est-il possible qu'un texte comme le roman de Moutaftchiéva, plein des références orientales, touche le lecteur occidental ? Un coup d'œil sur l'histoire de la littérature peut nous aider à comprendre les stratégies de traduction des *realia* ottomanes dans le roman et la possibilité d'acceptation de l'*orientalité* par le public français (Vrinat-Nikolov, 2006). Premièrement, au moment où le livre est paru en 1988, le public français était déjà sensibilisé aux livres ayant pour sujet l'Empire Ottoman. Certaines des œuvres créées par le mouvement *Turquerie* dans l'art et la culture européens du XVIe au XVIIIe siècle restent assez bien connues à l'époque contemporaine (Ben Mansour, 2012). Des romans représentant la réalité ottomane sont toujours à la mode et la France a même distribué des prix à plusieurs auteurs qui ont travaillé sur ce sujet. Deuxièmement, jusqu'au moment de la parution du roman en français il y a eu déjà plusieurs traductions d'auteurs bulgares qui avaient recréé la réalité ottomane dans leurs œuvres. Je peux mentionner ici comme exemple les deux traductions du roman *Sous le joug* de Ivan Vazov : la première faite par Stoïan Tsonev, Sonia Pentcheva et Violeta Tsonova en 1957 (Club bibliophile de France) ; et la deuxième, par Nadia Christophorov et Roger Bernard en 1976 (Presses orientalistes de France). (Vrinat-Nikolov, 2006) Ces traductions respectent assez bien la réalité ottomane en gardant autant de *realia* que possible.

Les deux dernières constatations mènent aux déductions suivantes. D'une part, un public sensibilisé à une réalité étrangère peut accepter plus facilement dans un texte traduit des mots étrangers (emprunts directs ou calques) qui décrivent cette réalité. Il est donc fort probable que le lecteur français ne se sentira pas dérangé par les *realia* dans le texte. D'autre part, la traduction de Claude Guilhot trouve sa place parmi les œuvres bulgares qui représentent une très petite patrie des œuvres littéraires traduites qui paraissent en France. D'après moi, cela doit créer des attentes dans le cercle étroit des bulgaristes. Bien que le roman ait eu un véritable succès en Bulgarie et ailleurs, à travers des traductions, les spécialistes français n'en parlaient pas beaucoup. Peu d'analyses littéraires sur le roman sont parus dont le plus récent date de 2001. (Vrinat-Nikolov, 2001, 185-195). Quant à la problématique de la traduction des *realia* ottomanes dans la littérature bulgare, elle est mise en examen d'abord par Marie Vrinat-Nikolov dans son article intitulé "Retraduire Vazov : traduire "l'orientalité" du texte":

"Dans le cas de *Sous le Joug*, cet étranger est double, puisque le roman dépeint la Bulgarie du temps où elle n'était qu'une province ottomane et où ses habitants, dans les villes du moins, étaient le plus souvent bilingues, voire trilingues (maîtrisant bulgare, grec et turc). "D'où une forte "ottomanisation" du récit à plusieurs niveaux: niveau linguistique (expressions turques dans le texte, expressions turques approximative parce que fortement bulgarisées) et culturel (*realia* au sens large du terme)" (Vrinat-Nikolov, 2006, 35-37)

La traductrice confesse que pour la traduction du roman *Sous le Joug* elle avait choisi

comme stratégie de garder autant que possible les *realia* ottomanes, voire d'adopter l'orthographe du turc moderne. Je trouve cette stratégie bonne parce qu'une langue s'enrichit aussi à travers la littérature traduite et les *realia*. Plusieurs *realia* ottomanes ont influencé la langue française. Même aujourd'hui on utilise des mots ottomans dans la vie quotidienne. Au cours d'une même journée on peut prendre du *yogourt* pour petit-déjeuner ; acheter un journal au *kiosque* ; prendre son *café* allongée sur le *divan* et aller voir l'opéra de Mozart *L'Enlèvement au sérail* (Leclercq, 2012). Parmi les *realia* politiques et sociales de l'Empire ottoman il y a aussi des mots très bien intégrés dans la langue française. Tels sont les mots *janissaire*, *pacha*, *cadi* etc. A la différence des *realia* mentionnées précédemment ceux-ci ne sont pas utilisés quotidiennement mais paraissent très souvent dans des textes sur la Turquie ou les Balkans concernant l'époque ottomane. La stratégie de traduction des *realia* ottomanes déjà intégrées dans la langue française semble prédestinée : c'est l'emprunt. Les vraies difficultés arrivent avec les *realia* que le public français ne connaît pas. En ce qui concerne la traduction du roman *Le prince errant*, Guilhot ne s'est pas donné l'objectif d'enrichir la langue française et pour cela il a choisi l'adaptation comme stratégie dans une très grande partie des cas. En même temps, je trouve qu'il comprenait l'importance de garder au moins une partie de l'étrangeté du texte et pour cela les emprunts et calques sont aussi assez bien représentés dans la traduction. D'autres stratégies sont utilisées dans très peu de cas.

Pour le moment, il m'est difficile à dire lequel des trois éléments: traducteur, éditeur ou public était le plus important pour le choix des procédures de traduction des *realia* ottomanes dans le roman *Le prince errant*. D'après moi les connaissances culturelles de Claude Guilhot, comme d'ailleurs celles du public français en 1988, rendent possible l'acceptation de l'*orientalité* dans le texte du roman de Moutaftchiéva.

Or, dans mon étude je ne propose pas d'expliquer pourquoi le traducteur prend telle ou telle décision mais seulement de classer ces décisions et d'expliquer l'effet qu'elles produisent. Le texte est divisé en trois chapitres dont les deux premiers sont théorétiques et le troisième analytique.

Dans la première partie, j'essayerai de proposer une définition des *realia* en systématisant les avis de quelques théoriciens de la traduction. Dans la deuxième, seront mis en discussion les différents moyens de traduire les *realia* d'après la traductologie contemporaine. Quant à la troisième, j'essayerai d'analyser les *realia* ottomanes dans le roman de Moutaftchiéva. J'envisage d'en faire une catégorisation selon les types de *realia* repérées et les stratégies de leur traduction.

1. DÉFINITIONS DES REALIA

La théorie de la traduction accorde aux *realia* une moindre importance par rapport aux stratégies de traduction. La raison en est que la signification de ce terme pose moins de problèmes que la traduction des mots qu'il couvre.

Dans ce premier chapitre je vais proposer d'abord une définition de ce terme. Ensuite, je vais essayer de trouver dans quelle mesure les *realia* sont "intraduisibles". Et finalement, je vais essayer de définir moi-même les *realia* ottomanes à la base des définitions proposées au début du chapitre.

1.1. Définir les realia

L'article sur les realia, publié sur le site de l'Encyclopédie libre, mentionne comme des auteurs de la première recherche approfondie des realia les bulgares Vlahov et Florin (Realia (translation), n.d.). Les deux auteurs proposent la définition suivante du terme:

“Les mots (et les expressions composées) du langage populaire représentent des dénominations d'objets, de concepts, de phénomènes typiques d'un endroit géographique donné, de la vie matérielle ou des particularités historiques-sociales de certains peuples, nations, pays, tribus, qui pour cette raison illustrent une couleur nationale, locale ou historique; ces mots n'ont pas d'équivalents exacts dans d'autres langages.” (Ossimo, n.d.)

Certains théoriciens de la traduction sont d'accord avec l'idée de l'intraduisibilité des realia, exprimée dans cette définition, et d'autres non. Je vais analyser cet aspect dans la deuxième partie de ce chapitre.

Une version simplifiée de la première partie de cette définition est proposée par le Larousse:

“Realia : nom féminin (latin médiéval realia, les choses réelles). Unité lexicale qui désigne une réalité particulière à telle ou telle culture.” (Dictionnaire de français, n.d.)

Je vais utiliser cette définition pour expliquer des realia ottomanes dans la troisième partie de ce chapitre. Or, il existe d'autres termes pour désigner le même phénomène. Ces mots peuvent être appelés realia mais aussi référents culturels, éléments culturels, culture-specific items, culturèmes, cultural references, etc. Dans tous les cas, les termes et les définitions sont liés avec la culture source. Les éléments culturels dans un texte approchent le lecteur à la culture étrangère. D'autre part, les realia peuvent être comparées aux artefacts qu'on découvre lors des fouilles archéologiques. Les artefacts sont des objets porteurs d'information sur des cultures peu connues. D'après moi les realia sont des choses aussi concrètes et spécifiques que les artefacts. Et parfois il est autant difficile à les trouver dans un texte qu'à trouver des artefacts sur un chantier de fouilles. Mais à la différence des artefacts, le lecteur doit comprendre les realia seulement en lisant le texte traduit. Normalement, il n'a pas de possibilité de se plonger dans la situation réelle ni de voir n'importe quel matériel visuel. Les realia dans un texte restent des mots qui désignent des objets de la culture matérielle qui doivent être traduits de manière que le lecteur puisse comprendre cette culture matérielle qui restera étrangère pour lui-même après avoir lu le texte. Voilà pourquoi il est très important que le traducteur connaisse non seulement les définitions des realia mais aussi les stratégies de leur traduction qui seront analysés dans le deuxième chapitre de l'étude.

1.2. L'intraduisibilité des realia

D'après moi aucune culture ne crée des signifiants pour des signifiés inexistants. Voilà pourquoi la culture française n'a jamais créé un mot pour *janissaire* mais emprunte ce mot de l'ottoman dès le début des contacts interculturels entre les deux peuples. Mais il ne faut pas se lancer dans des affirmations extrêmes. Il y a des mots ottomans auxquels on peut facilement trouver des équivalents en français. Par exemple le *kapudan paşa* peut être traduit comme *amiral* et *şehzade* comme *prince*. Mais dans certains cas le traducteur peut décider de garder les termes *kapudan paşa* et *şehzade* pour insister sur l'étrangeté du texte.

Les vrais problèmes arrivent avec les mots qui n'ont pas leurs équivalents en français. Il est difficile que le *sultan* devienne *roi* ou le *mollah* – *prêtre*. Par exemple le *tugra* que Guilhot traduit tantôt par *son nom* ou le *paraphe*, tantôt par *signée par Djem* ou *l'inscription* est un terme sans équivalent en autres langues. Son origine est liée à la tradition selon laquelle l'islam interdit la

représentation artistique des êtres vivants, et tout particulièrement celle de son prophète (Vernay-Nouri, n.d.). Le mot français le plus proche est *monogramme* mais dans ce cas je trouve mieux de garder *tugra* parce que cela donne une nuance inexprimable par le mot *monogramme*.

Est-ce que ces exemples peuvent montrer l'intraduisibilité des *realia* ? L'intraduisibilité est souvent citée comme l'une des caractéristiques des référents culturels. Parfois les chercheurs l'appellent *non-traductibilité* (Lecuit et al., 2011) ou bien *poche de résistance à la traduction des langues-culture* (Vrinat-Nikolov, 2008, 73-84). Pour cette raison certains traducteurs ou chercheurs préfèrent parler plutôt de *transmission* ou d'*interprétation des realia* que de *traduction*.

Il y a des traductologues modernes qui cherchent à échapper à l'idée de l'intraduisibilité. Le traductologue et traducteur M. Wiggerts des Pays-Bas par exemple donne une définition selon laquelle les „*realia* sont les phénomènes et leurs appellations qui sont propres à une certaine culture et qui posent un problème lors de la traduction vers une autre culture car ce phénomène et/ou son appellation n'existe pas ou n'a pas le même sens ou la même connotation dans la culture cible au moment de la traduction.“ (Sassen, 2006, 15).

Bien que cette définition tient compte des “problèmes lors de la traduction“, elle n'exclue pas la possibilité de traduire les *realia* dans la langue cible. Cet exemple montre bien que certains spécialistes ne considèrent pas l'*intraduisibilité* comme l'une des caractéristiques indispensables des *realia*.

La position des chercheurs Emeline Lecuit, Denis Maurel et Duško Vitas est encore plus claire:

“Nous présentons notre hypothèse, selon laquelle la thèse très répandue de la non-traductibilité des noms propres peut être contredite.” (Lecuit et al., 2011)

Ces chercheurs défendent la position que même les noms propres, normalement les plus résistants à la traduction, peuvent être traduits. Cette question est mise en examen aussi par la théoricienne bulgare Ginka Bakyrджиева. En parlant de traduction des noms propres de la langue bulgare en langue tchèque elle donne les exemples suivants :

Хайнрих IV – Јиндоич IV, Франц Ђосиф – František Josef, Констанц – Kostnice, Генуа – Јанов, Виена – Видеò, Венеция – Венáтку. (Бакърджиева, 2000)

Quant aux *realia* ottomanes, les traductions les plus célèbres sont les surnoms des sultans : *Selim Yavuz* – *Selim Le Terrible*, *Bayazid Yıldırım* – *Bayazid Le Foudre*. Peu connues mais intéressantes sont les traductions des noms des villes faites par les voyageurs européens dans l'empire du sultan entre le XVIe et le XVIIe siècles. Par exemple, les deux marchés près de Constantinople (aujourd'hui quartiers de l'Istanbul) : *Büyükkçekmece* et *Küçükçekmece* sont devenus *Ponte grande* et *Ponte piccolo* (Цветкова, 1975, 456). Voire, Ivan Vazov utilise dans son roman *Sous le joug* le calque *Бяла черква* du nom turc de la ville Sopot – *Akçe kilise*.

En bref, l'intraduisibilité des *realia* est considérée par certains chercheurs comme un aspect des référents culturels très important. Mais elle est peu valable d'après autres selon lesquels les différentes stratégies de traduire les *realia*, qui seront mis en examen dans le chapitre suivant, donnent la possibilité de surmonter l'intraduisibilité.

1.3. Définir les *realia* ottomanes

Avant de définir les *realia* ottomanes, je trouve convenable d'expliquer ce que représente *la langue ottomane*, un terme que je vais utiliser plusieurs fois sur les pages suivantes du présent étude. Il n'existe pas une définition plus simple et claire que celle de Nikolas Vatin:

“Contrairement à ce que veut une légende trop répandue en Turquie, l'ottoman n'est en aucune façon une langue différente du turc de Turquie: certes, l'usage de l'alphabet arabe et

d'abondants emprunts aux vocabulaires arabe et persan en rendent l'accès un peu déroutant (...)” (Vatin, 1996).

La langue ottomane est composée de trois éléments principaux : la langue turque, l'arabe et le persan, mais elle est aussi très influencée par le grec et les langues slaves. Il est donc possible que certaines realia ottomanes ont pour l'origine l'une de ces langues. Par exemple, on peut parler d'*Istanbul* comme d'un élément culturel de l'Empire ottoman parce que le nom byzantin de cette ville était Constantinople, mais son nom ottoman est aussi d'origine grec: *εἰς τὴν Πόλιν*, signifiant *vers la Ville*.

Voilà pourquoi, pour analyser les realia ottomanes il ne faut pas nécessairement chercher des mots d'origine turque mais considérer les influences des peuples différents sur la réalité ottomane. Véra Moutaftchiéva qui était ottomaniste et connaissait très bien la réalité ottomane a développé dans le roman *Le prince errant* l'idée de l'influence de l'arabe et du persan sur l'ottoman:

“La poésie ottomane en était encore à ses premiers pas. Nous nous nourrissons de la poésie persane, cette source éternelle de sagesse et de libre pensée, ce modèle d'élégance.” (Moutaftchiéva, 1988, 35)

Ainsi, les mots d'origine différente bien adoptés dans la langue turque sont devenus des realia ottomanes. Pour cette raison la classification des realia dans le roman de Moutaftchiéva, proposée dans le chapitre trois, abonde de termes étrangers.

Il est important de préciser que le roman en question n'est pas un roman turec mais bulgare. L'histoire des Bulgares durant l'époque de la domination ottomane est un sujet largement développé dans la littérature bulgare. Les œuvres sur ce sujet, y compris le roman *Le prince errant*, contiennent beaucoup de *turcismes* qui peuvent être considérés comme des éléments culturels et en tant que tels posent des problèmes de traduction. D'après moi, les mots d'origine turque bulgarisés, comme *гюрюлтия* – *gürültü*, *кандърдисвам* – *kandırma* etc., sont des realia ottomanes par excellence.

Pour pouvoir analyser les realia ottomanes du roman *Le prince errant* il est nécessaire d'en trouver une définition qui rend compte aussi des spécificités de la réalité du peuple bulgare durant la période ottomane. Voilà pourquoi, comme les bulgares faisaient partie de l'empire du sultan, et le langage était l'un des éléments de la culture de ce peuple durant l'époque en question, je vais classer les *turcismes* en catégorie distincte.

D'après moi, les realia ottomanes sont des mots qui désignent des personnages, des événements historiques, des éléments culturels (y compris des objets de la vie quotidienne et les *turcismes*), politiques et sociaux qui sont spécifiques pour l'Empire ottoman qui existait de 1299 à 1923 (soit 624 ans).

Pour conclure, je dirais que les realia ottomanes sont peu étudiées par la traductologie. Ils représentent un problème ouvert à la discussion. Dans tous les cas les realia doivent désigner les éléments susdits. Une classification détaillée en sera proposée dans le chapitre suivant.

2. CLASSIFICATION ET STRATÉGIES DE TRADUCTION DES REALIA

Ce chapitre, dont les deux parties examinent les types de realia et les procédés de leur traduction, présente un aperçu général des classifications existantes dans la littérature. Les exemples donnés sont des realia populaires qui ont pour l'origine des cultures différentes, mais qui sont aussi bien adaptées dans presque toutes les cultures cibles. La plupart des realia ottomanes ne sont pas si populaires et c'est à cause de cela qu'ils posent plus de problèmes de traduction. La classification des realia ottomanes dans le roman *Le prince errant* sera proposée dans le chapitre trois.

2.1. Classification des realia

La classification suivante contient quatre catégories : noms propres, realia géographiques, realia ethnographiques et realia politiques et sociales.

2.1.1. Noms propres

Les noms propres peuvent décidément être considérés comme des realia. La question de leur traduction provoque des débats parmi les traductologues modernes. Certaines études récentes ont soulevé une discussion à propos de l'idée *classique* que les noms propres doivent être *rigoureusement respectés* en proposant soit de traduire exceptionnellement les noms propres soit de les considérer comme *une unité de traduction à part entière* (Lecuit et al., 2011).

D'après moi, dans le cas du roman *Le prince errant* il est inutile de se poser la question si les noms des personnages ottomans doivent subir quelque transformation. En effet, le traducteur doit considérer les différents alphabets du bulgare, de l'ottoman et du français mais comme la plupart des personnages du roman sont des figures historiques dont les noms ont déjà des équivalents en français, ils sont transmis selon l'orthographe française. Par exemple, *Мехмед паша* – *Mehmet Pacha*, *Джем султан* – *Djem sultan*, *Зейнеб хатун* – *Zeineb Hatoun*, поетът *Саади* – le poète *Saadi*.

2.1.2. Realia géographiques

Les realia géographiques peuvent être subdivisées de la manière suivante:

- géographie physique et objets météorologiques (steppe, prairie, fjord, mistral, tornade, tsunami);
- noms d'objets géographiques liés aux activités des hommes (polder, digue, canal, barrage);
- dénominations d'espèces endémiques (kiwi, koala, yéti, séquoia) (Ossimo, n.d.).

Des référents de cette catégorie ne sont pas très employés dans le roman. En fait, ce type des mots peuvent poser des problèmes dans des textes décrivant la réalité ottomane parce que certaines realia géographiques portent de différents noms dans la tradition ottomane. Par exemple *Ak deniz* آق دڭيز ou la Mer Méditerranée qui se traduit littéralement comme *La Mer Blanche* peut être confondue avec la Mer Égée ou *Бяло море* en bulgare.

2.1.3. Realia ethnographiques

Les realia ethnographiques comportent les catégories suivantes :

- vie quotidienne (spaghetti, cidre, trattoria, sauna, bistrot, kimono, igloo, wigwam) ;
- travail (brigadier, fermier, kolkhoze, latifundium) ;
- art et culture (blues, balalaïka, no (théâtre), commedia dell'arte, harlequin, ikebana, bard, dervish, pagode, synagogue);
- mesures et monnaies (arshin, pied, mille, yard, hectare, acre, quarter; ruble, dollar, kopek, lira, dinar, talent) (Ossimo, n.d.).

Les realia ethnographiques sont les realia les plus importants quant à la littérature bulgare représentant la réalité ottomane. La vie quotidienne des Bulgares sous la domination ottomane se caractérisait par l'emploi de beaucoup de realia d'origine ottomane. Dans ce groupe j'ai mis les *turcismes*

comme l'un des éléments représentatifs de la réalité bulgare dans le cadre de l'Empire ottoman.

Ici je peux classer, par exemple, des mots comme les mois du calendrier musulman (Hicri). Dans le roman *Le prince errant* est utilisé le troisième mois de ce calendrier: *Реби-юл евел* – *Rebi'ul ewwel* (اللول ربيع). Certaines realia ethnographiques ont subi une adaptation ou substitution dans la traduction. Par exemple, le recueil des œuvres d'un poète persan – *divan* (ديوان) est traduit comme *poème* dans le roman. D'après moi c'était une bonne décision qui aide à éviter la répétition du mot *divan* dans ses différentes désignations.

2.1.4. Realia politiques et sociales

Les realia politiques et sociales peuvent être classées comme il suit:

- agences administratives régionales (région, province, département, canton, bidonville; arrondissement, promenade, stargalo, largo, prospekt);
- organismes et offices (agora, forum; assemblée, дума, sénat, chambre, congrès, junta, municipalité, ispolkom, Chambre Haute, chancelier, khan, czar, shah, doge, pharaon, sheriff, vizir, ataman, ayatollah, satrap, mayor);
- vie sociale et politique (Peronist, Tupamaros, Tory, Carbonari, Slavophiles, lobby);
- realia militaires (légion, cohorte, phalange, horde; arquebuse, P38, carabina, katyusha; général, marshal, commando, guérilla, Feldwebel, dragon, parachutiste) (Ossimo, n.d.).

Comme le système politique des ottomans est très différent des systèmes politiques européens dans la langue ottomane existent des termes très spécifiques qui nomment des phénomènes inexistantes en Europe. De tels mots sont, par exemple, *еничар* – *janissaire* (يکيچري), *кадия* – *cadi* (قاضى), *дефтердар* – *defterdar* (دفتردار) etc. Plusieurs de ces termes sont d'origine arabe ou persane parce que l'Empire ottoman était un pays musulman qui était très influencé par les systèmes politiques des arabes et des perses.

2.2. Stratégies de traduction des realia

D'après moi, le choix de stratégies ne doit pas abîmer ni le sens, ni l'étrangeté du texte. Il ne faut pas avoir pour l'objectif la traduction seulement des mots mais devrait respecter la culture source qui a créé ses expressions pendant des siècles pour exprimer des choses inexistantes dans la culture cible. Quelles sont les stratégies qu'un traducteur peut utiliser pour traduire mes realia ? Ce sont l'emprunt, le calque la définition, l'adaptation, la substitution, l'omission, l'addition et la modulation qui seront expliquées ci-dessous.

2.2.1. L'Emprunt

L'emprunt, appelé parfois *transplantation culturelle*, est la reprise complète ou approximative du signifiant. Le plus souvent, il s'agit d'un lexème de la langue source (Schreiber, 2007, 185-194).

L'œuvre original peut subir des adaptations (orthographique, morphologique, phonétique). Par exemple le turc *yeniçeri* (armée nouvelle) peut devenir *janissaire*. Certains mots et expressions peuvent être translittérés dans le cas de deux langues d'alphabet différent (Gambier, 2008, 192): *yeniçeri* – *еничару* – *janissaires*.

2.2.2. Le Calque

Le calque consiste dans la traduction mot à mot d'un syntagme ou d'un mot composé (Schreiber, 2007). Par exemple *La Sublime Porte* ou *Висока порта* sont des calques du gouvernement ottoman *Bab-ı âli* (باب عالي). Parfois il y a un certain degré de naturalisation (Gambier, 2008). Par exemple, on traduit en bulgare le nom de l'avenue des *Champs-Élysées* par *Елисейските поля* comme le lieu de repos des héros chez Homère.

2.2.3. La Définition

Dans la traduction du roman de Moutaftchiéva Guilhot utilise trois types de définitions: notes du traducteur; définitions dans le texte remplaçant le mot de l'original et définitions dans le texte plus le mot emprunté du texte source. Les notes du traducteur sont un problème largement examiné dans les œuvres des traductologues. Guilhot utilise seulement quatre définitions de ce type, en expliquant *agha*, *padichah*, *defterdar* et *alaibey*. Tous ces quatre mots sont des *realia* politiques.

Les deux autres types de définitions, utilisés par Guilhot, sont appelés *explications* par le théoricien M. Schreiber. D'après lui, le procédé de l'*explicitation* transforme une information implicite du texte source en une information explicite dans le texte cible. Ce procédé est utilisé couramment pour compenser des différences entre les connaissances présumées des lecteurs cible et des lecteurs source (Schreiber, 2007).

Les exemples de deux types de définitions dans le texte sont : *къошк* – *une résidence d'été* (ici le mot *къошк* est supprimé dans la traduction) et *балтаджии* – *baltadjis* – *soldats de la garde* (où le mot est emprunté dans le texte cible suivi par la définition).

2.2.4. L'Adaptation

On peut parler d'adaptation quand il y a un remplacement d'un phénomène de la culture source par un phénomène comparable de la culture cible. Cette stratégie est très utilisée dans la traduction du roman *Le prince errant*. Elle est bonne dans certains cas quand l'adaptation proposée ne gêne pas le sens. La stratégie d'adaptation est utilisée dans les cas suivants: *правоверни* – *musulmans* et *саз* – *luth*.

2.2.5. La Substitution

La substitution consiste à remplacer les *realia* du texte source par des équivalents de la cible qui généralisent le terme. Cette stratégie est très employée pour traduire les proverbes. Parfois, dans les langues différentes il y a des proverbes qui expriment le même sens avec des mots différents:

“One should not cluck over eggs that have not yet been laid.”

“Il ne faut pas vendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué.”

„Не слагай тигана, докато рибата е в морето.“

Guilhot utilise cette stratégie pour traduire des mots comme *муска* dont la substitution est *talisman*, *аранинът* – *le nègre* et *фередже* – *vêtement*.

2.2.6. L'omission et l'addition

Normalement, la bonne traduction exclut toute omission par rapport à l'original. Mais l'omission existe comme stratégie de traduction et elle est utilisée dans des cas où le référent est peu important pour le texte. L'utilisation de ce procédé ne doit pas évoquer le changement du sens du texte. L'omission dans le roman *Le prince errant* est une vraie perte:

„Нито ни прехраниха, нито преназобиха конете ни — всичко в двора на Амасия беше сиромашко. Разстъпвахме се по *калдъръм* и чакахме нашия кехая, а той се забави доста.“ (Мутафчиева, 1992, 12)

“Nous ne reçûmes pas plus de nourriture que nos chevaux ne reçurent pas d'avoine – tout dans le palais d'Amasya respirait la pauvreté. Notre intendant fut long à ressortir.” (Moutaftchiéva, 1988, 26)

L'omission du mot *калдъръм* dans la traduction efface une connotation importante: *se dégoûter les jambes, faire quelques pas sur le pavage*.

A la différence de l'omission, l'addition peut faire la *realia* plus claires. Par exemple,

муфтията est expliqué par l'addition : *le grand mufti*.

2.2.7. La Modulation

A la différence de l'adaptation qui garde le sens des *realia* en changeant seulement la mode d'expression, la modulation change totalement le sens des mots utilisés dans le texte source. Dans des cas comme le mot *мензил* signifiant *unité de longueur dans le système ottoman égale à 20 km* mais traduit par *relais de poste* et *кафене* traduit par *taverne* on peut parler de *transformations sémantiques* (changement de perspective et généralisation) qui font partie du procédé de traduction appelé *modulation*.

En bref, les *realia* peuvent être classifiées selon leur type ou selon les stratégies de leur traduction. Loin d'être faciles à traduire, les *realia* représentent un défi pour chaque traducteur qui veut rester fidèle à la culture source et en même temps observer les règles de sa propre langue. Les *realia* ottomanes dans le roman *Le prince errant* qui posent beaucoup de difficultés de traduction qui seront analysées dans le chapitre suivant.

3. LA TRADUCTION DES REALIA OTTOMANES DANS LE ROMAN LE PRINCE ERRANT

En parlant des *realia* ottomanes dans un roman bulgare il faut toujours considérer la différence entre les alphabets bulgare, ottoman et français. Cette différence donne des versions dans les transcriptions des mots ottomans en bulgare et en français. Par exemple, *Османска империя* / *Empire ottoman* est le nom du pays qui vient du nom du fondateur de la dynastie ottomane Osman Gezi. En fait, la version bulgare est plus proche de la version turque moderne mais les deux versions, bulgare et française, respectent bien la prononciation [θ] de la lettre ottomane ث (se) qui se voit même dans la transcription de la même lettre dans les mots *ottoman* et *Osman* en français.

Cette différence est très importante dans les cas où le traducteur a employé l'emprunt comme procédé de traduction des *realia*. Dans ce chapitre je vais montrer quelles sont les *realia* ottomanes dans le roman de Moutaftchiéva et quelles stratégies de traduction sont choisies par Guilhot.

3.1. Types de *realia* dans le roman

3.1.1. Noms propres

Comme le roman *Le prince errant* est un roman historique, la plupart des noms propres y appartiennent aux personnages historiques dont les transcriptions en français sont déjà établies. Normalement, la dernière lettre des noms turcs en français est "T": par exemple, *Mehmet*. Quant au bulgare c'est la lettre "D": *Мехмед*. En ottoman cette lettre n'est pas constante et donc les deux transcriptions, française et bulgare, sont correctes par rapport à l'original. Je ne vois aucun problème dans la transmission des noms propres. En fait, il y a un seul exemple plus spécifique. C'est le nom du poète représentant du soufisme: *Джеляледдин Руми* – *Djalâl al-Dîn Rûmî* (رلومی الدین جل).

La translittération bulgare est plus proche de la prononciation persane tandis que la version française est proche de l'écrit. Il faut tenir compte des lettres lunaires et solaires qui sont spécifiques pour l'arabe et le persan et ont aussi une importance dans l'ottoman:

Les lettres solaires se prononcent en double, comme par exemple avec le mot „soleil“, شمس (chams), au lieu de prononcer الشمس (el-chams), on prononce ech-chams, car la lettre ش (chin), est une lettre solaire. Les lettres lunaires, se prononcent sans les doubler. Par exemple avec le mot „lune“, قمر (qamar — lune), on prononce القمر, el-qamar, parce que la lettre ق (qaf) est une lettre

lunaire.” Sur ce principe le nom du poète Rûmî s’écrit en arabe et en persan Djalâl al-Dîn Rûmî mais se prononce Djelâleddin Rûmî parce que la lettre “د” (dal) est une lettre solaire.

„Дано бог ме поживи до деня, в който върху престола на Осман, зет на първия ни поет, *Джеляледин Руми*, седне друг един поет: Джем султан!“ (Мутафчиева, 1992)

“Puisse Allah me garder en vie jusqu’au jour où le trône d’Osman, gendre de notre premier poète, *Djalâl al-Dîn al’Rûmî*, reviendra à un autre poète: Djem Sultan!” (Moutaftchiéva, 1988, 36)

Dans cet exemple il y a une petite erreur dans la transcription française : l’article défini de l’arabe est répété deux fois par Guilhot. La version française approuvée est *Djalâl al-Dîn Rûmî* et non pas la version proposée dans *Le prince errant: Djalâl al-Dîn al’Rûmî*. Il y a aussi des modifications dans la transcription des noms de *Bajazet* et *Soliman* qui sont *Bajazed* et *Suleiman* dans le roman. Des exemples de noms propres ottomans sont donnés dans le tableau suivant:

Tableau 1: Des noms propres ottomans trouvés dans le roman

Dans <i>Случаят Джем</i>	Dans <i>Le prince errant</i>	En turc modern	En turc- ottoman	Définition en français	Stratégie
Джем	Djem	Cem	جم	Le plus jeune frère du sultan Bayezid II.	emprunt
Мехмед	Mehmet	Mehmed	محمد	Le septième sultan ottoman de 1444 à 1446 et de 1451 à 1481.	emprunt
Баязид	Bajazed (Bajazet)	Bayezid, Beyazit	بايزيد	Le huitième sultan ottoman, de 1481 à 1512.	emprunt
Джелялед дин Руми	Djalâl al- Dîn al’Rûmî	Celâleddîn -î Rûmî	جلال الدين رلومي	Poète représentant du soufisme.	emprunt
Сюлейман	Suleiman (Soliman)	Süleyman	سليمان	Le dixième sultan de la dynastie ottomane de 1520 à sa mort en 1566	emprunt
Завоевателят	Conquérant	Fatih	الفتح	Le surnom du 7 ^e sultan ottoman.	calque

3.1.2. Realia géographiques

La transmission des realia géographiques est parmi les décisions les plus réussies du traducteur Guilhot qui a gardé les realia telles quelles malgré l’existence de mots différents en français. Tel est le cas du nom de l’ancienne capitale ottomane Bursa. Dans le roman est utilisée une version désuète, *Брыса*, qui est dérivée du nom grec de la ville de Προύσσα. Claude Guilhot a retenu la version Brousse (p. 45 et sq.) pour garder l’impression archaïque que ce nom provoquait. Il a décidé aussi de changer l’orthographe du territoire des Karamanides – *Caramanie* en remplaçant la lettre “C” par “K”. Dans le roman, cette région est appelée *Karamanie* (p. 45 et sq.).

Sa décision pour la *Roumélie* et les *Rouméliotes* semble aussi intéressante. Les deux mots sont adoptés par la langue française. La Roumélie signifie *la terre des Romains*: ce sont les territoires européens de l’Empire ottoman. Quant aux *Rouméliotes*, emprunté dans le français, je trouve que Guilhot répète une erreur faite par Moutaftchiéva parce que ce mot désigne les habitants de confession orthodoxe dans l’Empire ottoman (grecs, bulgares et serbes) et non pas les féodaux

du prince comme dans le roman.

„Ние не можем да лишим височайшия ни брат от онова, което е заел — от *Румелия*“ (Мутафчиева, 1992, 25)

“Nous ne pouvons priver notre royal frère de la *Roumélie* qu’il a conquise.” (Moutaftchiéva, 1988, 44)“

„Какво ще бъде, ако и *румелиотите* отведнъж решат, че властта на Баязид не е така черна?“ (Мутафчиева, 1992)

“Qu’advientra-t-il si les *Rouméliotes* s’avisent que le pouvoir de Bayazid ne leur est pas si néfaste?” (Moutaftchiéva, 1988, 80)

3.1.3. Realia ethnographiques

Certaines realia ethnographiques dans le roman sont transmises en français par l’emprunt. Par exemple, le mois *Rebi’ul ewvel* est gardé tel quel à la différence des autres mots exprimant des unités de mesure comme *зрощ* ou *аршин* qui sont adaptés à la norme française : *as* et *bresses*. Ce groupe comprend aussi des éléments de l’architecture ottomane : *minarets*, *sérail* et quelques titres

Parmi les mots turcs qui sont empruntés en bulgare avec des significations différentes je peux mentionner *къошк* qui a plusieurs définitions en bulgare dont la principale est : *partie surélevée à la véranda des vieilles maisons bulgares où les femmes travaillaient et les hommes recevaient des invités*. Dans le roman ce mot est utilisé dans sa troisième signification qui est pareille à sa signification turque: *petite maison d’été*.

„Тя живееше заедно с майка му, сръбската княгиня, в един *къошк* извън Коня и отглеждаше второто дете на Джем.“ (Мутафчиева, 1992, 17)

“Elle vivait avec sa belle-mère, la princesse serbe, dans *une résidence d’été* près de Konya, où elle élevait le deuxième fils de Djem.” (Moutaftchiéva, 1988, 33)

Tableau 2: Les realia ethnographiques ottomanes trouvées dans le roman

Dans <i>Случаят Джем</i>	Dans <i>Le prince errant</i>	En turc modern	En turc-ottoman	Définition en français	Stratégie
минарета	minarets	minare	منارة	Minaret	emprunt
Реби-юл евел	Rebi'ul ewvel	Rebi'ul ewvel	ربيع اللول	Le mois de Rabî'a al Awal est le troisième mois du calendrier musulman (Hicri).	emprunt
хатун	hatoun	hatun	خاتون	Dame, femme.	emprunt
ефендимис	efendimis	efendimiz	افنديميز	Seigneur, maître, patron. Titre qu'on donne aux gens lettrés n'ayant pas de titre de bey ou de pacha; titre des princes impériaux de la dynastie ottomane.	emprunt
сарай	sérail	saray	سرائي	Palais; Cour.	emprunt
дервиш	derviches	derviş	درلويش	Pauvre, Moine musulman; derviche.	emprunt
къошк	Résidence d'été	köşk	كوشك	Petite maison d'été dans un vignoble ou dans un jardin	définitio
правоверни	Musulmans	selâmette olan	الولن سلمت	Ceux qui sont exemptés d'erreurs et de défauts.	adaptation
саз	luth	saz	ساز	Instrument de musique;	adaptation

чул	couverture	çul	چول	Couverture de laine pour couvrir le cheval ou un autre animal.	adaptation
арнаути	albanais	arnavut	ارنالود ارنود	Albanais	adaptation
мангал	brasero	mangal	مانغال	Réchaud dans lequel on met du charbon bien enflammé pour échauffer la chambre; brasero.	adaptation
пехливани	lutteur	pehlivan	پهلوان	Athlète; lutteur; héro.	adaptation
пехливанлък	lutte	pehlivanlık	پهلوانلق	Profession du lutteur; lutte; bravoure.	adaptation
грош	as	Guruş / kuruş	غرلوش غورلوش قرلوش	Piastre; monnaie de quarante paras.	adaptation
яшмак	voile	yaşmak	ياشمق ياشمق	Voile de mousseline ou de gaze qui couvre le visage des femmes turques.	adaptation
аршин	bresses	arşın	آرشين ارشون	Bras. Aune turque.	adaptation
еснаф	corporation	esnaf	اصناف	Artisan.	adaptation
шаирин	poète	şair	شاعر	Poète, chanteur public. Musicien qui joue en chantant dans un café ou un établissement public.	adaptation
лимани	estuaire	liman	ليمان	Port.	adaptation
ахчийници	gargottes	ahçı	اشجي	Magasin des plats à emporter.	adaptation
варакосана та	dorée	varaklı	لورقلو لورقلي	Doré,e; argenté,e avec des feuilles d'or, d'argent.	adaptation
сърмен	brodée d'or	sırma	صيرمه صرمه	Fil d'or ou d'argent; frange.	adaptation
устабакърд жия	maître dinandier	ustabakarcı	الوستا باقرجي الوسته باقرجي استا باقرجي	Chaudronnier ou dinandier.	calque
муска	talisman	muska	(.vulg) موسقه نسخه	Copie, exemplaire, amulette; phylactère	substitution
арапинът	nègre	arap	عرب	Qui a une peau noire.	substitution
фередже	vêtement	ferace / fereci	فراجه	Un voile intégral comme la burqa afghane.	substitution

миндера	lit divan banquettes	minder	مندر	Matelas ou paillason épais qu'on étend sur un sofa. Sofa, petit matelas sur lequel on s'assied. Pouf.	substitution
кюрк	manteau	kürk	كورك	Vêtement pareil à la pelisse.	substitution
селямлъка	appartement	selâmlık	سلمق	Partie de la maison réservée aux hommes.	substitution
чалма	turban	çalma	چالما	Dans l'Empire ottoman le turban est porté seulement par les sultans.	substitution
диван	poème	divan	ديوان	Recueil de poèmes d'un poète en langue arabe ou persan.	substitution
калдъръм	-	kaldırım	قالديرم	Rue pavé	omission
Топкапу	palais de Topkapı	Topkapı	طوب قپو طوب قاپو توپ قپو توب قاپو	La résidence principale du sultan ottoman.	adition
мензил	relais de poste	menzil	منزل	Unité de longueur dans le système ottoman égale à 20 km.	modulation
френк	franc	franc – frank frenk – européen	فرانق فرنك	franc – frank frenk – européen	modulation
кафене	taverne	kahvehane	قهو مخانه	Cafétéria.	modulation
Бабаитин	lutteur	babayıgit	بابايگيت	Age virgil; bravoure; vaillance; bravacherie.	modulation

3.1.4. Référents culturels

Les référents culturels sont pris tels quels sans explications additives. Il y a peu de problèmes dans la transmission de ces realia. Seul le mot *gazeli* qui est le genre littéraire persan du XIIIe et XIVe siècle adopté par autre peuples d'Asie. Il se présente sous forme d'un poème d'amour (le terme *ghazal* peut se traduire par parole *amoureuse*). Dans le texte traduit par Guilhot ce mot paresse dans une transcription qui est le mot français pour un animal d'Afrique: *gazelle*. La transcription approuvée en français pour le genre littéraire persan est *ghazal* ou *gazel* ?

„Още не зная какво ще нея по площади и пристанища — дали ще ми стигнат песните за *Лайла и Маджнун*, оспорваните *газели* на Хафиз, *Шахнамето*-така безкрайно богато, че може да запълни работните дни на един певец до края на живота му (...)“ (Мутафчиева, 1992, 243)

“Je ne sais pas ce que je chanterai sur les places et dans les ports. Aurai-je assez de chansons

pour *Laïla et Madjnoun*, des gazelles contestées de Hafiz, du *Shah-name* dont l'infinie richesse peut remplir les jours de travail d'un chanteur jusqu'à la fin de ses jours?" (Moutaftchiéva, 1988, 369)

Tableau 3. Des exemples des référents à la culture ottomane

Dans <i>Случаят Джем</i>	Dans <i>Le prince errant</i>	En turc modern	En turc- ottoman	Définition en français	Stratégie
Лайла и Маджнун	Laïla et Madjnoun	Leylâ ile Mecnun	مجنون لیلی .ar لیلی لو .pers مجنون	Histoire d'amour populaire d'origine arabe	emprunt
Шахнамет о	Shah Name	Şehname	شاهنامه	Livre des rois, écrit aux alentours de l'an 1000 par Ferdowsi.	emprunt
газели	gazelles	Gazel	غزال ایرانی	Genre littéraire florissant en Perse e au XIII siècle et e XIV siècle	emprunt

3.1.5. Realia politiques et sociales

La classification des realia ottomanes dans le roman *Le prince errant* montre que la plupart des realia politiques et sociales sont traduites par la stratégie de l'emprunt. La raison est le manque d'équivalentes dans le système politique occidental, mais aussi le fait qu'une partie de ces realia est déjà intégrée dans la langue française. Il y a très peu de modifications dans le sens de ces realia. Par exemple, les titres des fonctionnaires ottomans sont utilisés dans certains des cas comme des noms propres :

„Показания на великия везир *Нишанджи* Мехмед паша за случилото се между 3 и 5 май 1481 година.“ (Мутафчиева, 1992, 2)

“Dépositions du grand vizir *Nichandji* Mehmet Pacha sur les événements survenus entre le 3 et le 5 mai 1481” (Moutaftchiéva, 1988, 11)

Tableau 4. Des realia politiques et sociales dans le roman

Dans <i>Случаят Джем</i>	Dans <i>Le prince errant</i>	En turc modern	En turc- ottoman	Définition en français	Stratégie
нишанджия	nichandji	nişancı	نشانچی	Chef du bureau où l'on trace le chiffre du Sultan à la Sublime Porte.	emprunt
султан	sultan	sultan	سلطان	Souverain, monarque, empereur.	emprunt

паша	pacha	paşa	پاشا	Titre donné à des dignitaires civils ayant l'un des quatre grades suivants : vizir, rou,-éli-beilerbeii, miri-mirân et mir-ul-uméra.	emprunt
спахии	spahi	sipahi	سپاهي	Homme militaire. Cavalier possesseur d'un fief.	emprunt
балтаджии	baltadjis	baltacı	بالطه جي	Anciens gardes du harem impérial qui portaient des haches.	emprunt et définition (explication)
балтаджиб ашия	commandant des soldats de la garde / chef des baltadjis	baltacıbaşı	بالطه جيباشي	Chef des gardes du harem impérial qui portait des haches.	adaptation et substitution
моллите	mollah	arb. mevla	مل	Grand cadi; étudiant en théologie.	emprunt
аги	aghas	ağa	آغا	Seigneur, maître, patron. Gardien, gouverneur. Domestique d'un grand personnage.	définition (N.-d.-T.) et emprunt
еничар	janissaire	yeniçeri	يکيچري	Ancienne armée turque créée lors de la formation de l'empire et abolie pour être remplacée par l'armée régulière par le Sultan Mahmoud II.	emprunt
кадии	cadis	kadı / kazi	قاضي	Juge de la loi musulmane.	emprunt
падишах	padischah	padişah	پادشاه پادشه	Monarque, empereur, souverain.	emprunt et définition (N.-d.-T.)
медресе	médersa	medrese	مدرسه	École, collège; séminaire.	emprunt

дефтердар	defterdar	defterdar	دفتردار	Receveur-général; recette générale. Charge du directeur général des finances d'une province.	emprunt et définition (N.-d.-T.)
алайбей	alaïbey / chef	alaybeyi	آليكي	Colonel de gendarmerie.	emprunt, définition (N.- d.-T.) et substitution
челеби	tchelebi	çelebi	چليبي	Seigneur, maître. Gentilhomme; personne bien élevée.	emprunt
емир	émir	emir	امير	Chef, commandant, prince.	emprunt
дивидар	dividar	dividar	ديويدار	Le grand vizir.	emprunt
рая	rayas	raya	رايا	Troupeaux, Sujets, tributaires. Sujet non musulman d'un état musulman.	emprunt
велик везир	grand vizir	vizir-i azam	لوزير اعظم	Grand dignitaire civil ayant un grande équivalent à celui de maréchal.	calque
диванхане	la salle de Divan	divanhane	ديوانخانه	La salle du conseil supérieur du sultan.	calque
Високата порта	Sublime Porte	Bab-ı âli	باب عالي	Synonyme du gouvernement du sultan de l'Empire ottoman.	calque
вакъф	possession de clergé	vakf	لوقف	Donation aux institutions publics dans le droit islamique.	définition (explication)
спахийски надели	terres, qu'il distribua à ses spahis	sipahiyane	سپاهيانہ	Les terres qui appartiennent aux militaires de la cavalerie ottomane.	définition (explication)
шехзаде	prince	şehzade	شہزادہ	Prince royal.	adaptation
пешкирдар ят	Le valet du sultan	peşkirdar	پشکیر پشکیر جي پشکیردار	Celui qui s'occupe des nappes et draps de Sultan.	adaptation
санджак	région	sancak	سانچاق سنچاق	Étendard; drapeau. Subdivision d'une province (d'un vilayet). Le sancak est subdivisé à son tour en districts (cazas).	adaptation

оланите	serviteurs	oğlan	الوعلى	Garçon; jeune homme; enfant; jeune domestique.	adaptation
валията	gouverneur	vali	لوالى	Le gouverneur général.	adaptation
тугра	son nom / le paraphe / signée par Djem / l'inscription	tuğra	طغرا	Chiffre ou monogramme comprenant le nom et le titre du souverain; chiffre impérial.	adaptation
пеш	basques	peş	پش	Pan. Arrière-garde.	adaptation
оджак оджаци	feu / cheminées	ocak	الوجاق الوجق	Cheminée, foyer, âtre. Forges.	adaptation
орди	détachements	ordu	الوردلو	Armée, détachements.	adaptation
бейлербей	gouverneur	beylerbey	بكلربكى	Titre qu'on donnait autrefois aux gouverneurs généraux de Roumélie et d'Anatolie; garde civil conférant le titre de pacha et correspondant à celui de oula-senfi-evvel.	adaptation
кехаята	intendant	kehya / kethüda	كهيا	Lieutenant du Grand Vizir. Ordinairement les Kiajas des Grands Vizirs sont faits vizirs, si cela n'arrive pas c'est une espèce de disgrâce pour eux.	adaptation
капуджии	gardes	kapıcı	قابوچى	Ce titre désigne le maître de la Porte. C'est le premier officier du sérail du Grand Seigneur. Il a la surintendance de tous les pages du sultan.	adaptation
пейкове	gardes du corps	peyk	پيك پيكار	Messenger; valet ; serviteur qui porte les nouvelles	substitution (généralisation)
тайфа	groupe	taife	طائفه	Équipage d'un vaisseau.	substitution
конак	palais	konak	قوناق قوكاق	Résidence; hôtel privé.	substitution

юруци	soldats nomades / bergers sauvages	yürük	يورلوق	Ils sont une sorte de Milice et sont employés à l'artillerie, à raccommorder les chemins et à conduire les munitions de bouche à l'armée.	substitution
садразам	grand vizir	sadri a'zam	صدر اعظم	Grand dignitaire civil ayant un grande équivalent à celui de maréchal.	substitution
тълмач	truchemen t	dilmaç turdjumān	مترجما	Un sort d'interprète.	substitution
акънджии	hommes	akıncı	آقنچى	Troupes irrégulières qui effectuaient des raids.	substituti
муфтията	grand mufti	müfti	مفتي	Il est est un religieux musulman sunnite qui est un interprète de la loi musulmane ; il a l'autorité d'émettre des avis juridiques, appelés fatwas.	adition
кафез	cage	kafes	قفص	Appartement dans le harem où les princes sont élevés jusqu'au mort du sultan.	modulation

3.1.6. Turcismes

Les *turcismes* sont des mots de l'origine turque qui sont bulgarisés. L'utilisation de ce type de mots par les auteurs évoque la réalité ottomane pour les bulgares. Certaines de ces *realia* sont déjà adoptées dans le français comme les cas de *кърмъзено* - *cramoisie* et *бакишии* - *bakchich* qu'on peut trouver dans les dictionnaires de la langue française.

A l'exception de ces deux exemples, les turcismes sont traduits dans ce roman par l'adaptation. C'est une bonne décision pour les mots comme *байраци*, *гюрултия* et *кандърдисвам* (*drapeaux*, *tumulte*, *chercher à convaincre*) parce que ce sont des mots dont les équivalents existent en français.

Tableau 5. Des turcismes

Dans Случаят Джем	Dans <i>Le prince errant</i>	En turc modern	En turc- ottoman	Définition en français	Stratégie
кърмъзено то	cramoisie	kırmızı	قرمزي	Rouge, cramoisi,e; écarlate.	emprunt
бакшиш	bakchich	bahşış	بخشش	Argent que l'on donne à quelqu'un afin de le remercier de ses services ou de les acheter. Pot- de-vin. Pourboire.	emprunt
байраци	drapeaux	bayrak	بيراق بيرق بايراق	Courroie à la hampe d'une hallerbarde.	adaptation
салкъм	accacias	salkım	صاڪم صالقيم صلقم	Grappe.	adaptation
ахмак	idiot / bête	ahmak	احمق	Un idiot.	adaptation
пинтия	avare	pinti	پينتي پنتي	Avare.	adaptation
скелята	embarcadè re estacade	iskele	اسكله	Port.	adaptation
гюрултия	tumulte	gürültü	گورلتي گورلدلو	Bruit.	adaptation
синджир	chaîne	zincir	زنجير	Chaîne; fers.	adaptation
масраф	dépenses	masraf	مصرف	Dépenses.	adaptation
машалла	bravo	maşallah	ماشاءالله	Ce que Dieu veut. Comme c'est beau!	adaptation
фишеци	pétards	fişek	فيسك	Cartouche; fusée, feu d'artifice.	adaptation
завалия	malheureux	zavallı	زواللي	Pauvre ; malheureux, euse.	adaptation
кандърдис вам	Chercher à convaincre	kandırmak	قاندرمىق	Persuader, circonvenir.	adaptation
махала	quartier	mahalle	محله	Quartier, partie, arrondissement d'une ville.	adaptation
хазна	Trésor	hazine	خزينه	Trésor, Caisse d'un département.	adaptation
Сакън!	Mais pas du tout!	Sakın!	صاќين	Attention!	adaptation

3.2. Quelques remarques sur les stratégies de traduction des realia, employées dans le roman

Les deux stratégies de traduction que Guilhot utilise le plus dans *Le prince errant* sont l'emprunt et l'adaptation. L'analyse des realia traduites par ces procédés montre d'abord que les emprunts dans le roman sont dans leur majorité des mots déjà adoptés par le français comme par exemple *sultan*, *janissaire*, *pacha*, etc. et ensuite, les mots qui n'ont pas des équivalents français sont traduits par des mots qui ont la même fonction, autrement dit ils sont adaptés. D'après moi, le

grand nombre d'adaptations ne signifie pas que le traducteur a cherché à effacer l'*orientalité* du texte. De plus, Guilhot remplace parfois un mot ottoman par un autre d'origine orientale comme par exemple le remplacement du mot *тълмач* d'origine turque par le mot français d'origine arabe *truchement*. Grâce cette décision le texte reste compréhensible pour le public français tout en gardant son goût étranger.

Parfois l'adaptation n'est pas gênante comme dans le cas *шехзаде*, traduit par *prince*. Mais dans d'autres cas le sens est modifié : par exemple, *конак*, qui est un bâtiment plutôt administratif, est traduit par *palais*. En fait, c'est seulement pour les mots *конак* et *Тугра* que je proposerais l'utilisation d'une autre stratégie de traduction. Très peu d'exemples, comme le remplacement de *правоверни* avec *musulmans*, montrent une francisation délibérée du texte. Finalement, il faut reconnaître la contribution de Guilhot pour la traduction des mots inexistants en français comme *кехаята* traduit par l'adaptation comme *l'intendant* qui est un équivalent correct, ainsi que *nichandji* et *baltadji* qui sont des emprunts directs de *нишанджия* et *балтаджия*.

Après les deux stratégies susdites, une autre stratégie importante est la définition. Les types de définitions utilisées dans le roman sont expliquées dans le chapitre deux du présent étude. Bien que je considère la définition comme un bon procédé de traduction des *realia*, je dois ouvrir une parenthèse pour expliquer qu'il y a des cas où la définition donnée par Guilhot change leur sens. Tel est le cas du mot *вакъф*, connu dans la littérature historique francophone comme *wakf* :

„Точно техните санджаци имаха най-много *вакъфска* земя до законите на баща ми.“ (Мутафчиева, 1992)

“C'est dans leur régions que le *clergé* avait le plus de *possessions* avant les loi de mon père.” (Moutaftchiéva, 1988, 79)

En fait, les *wakfs* ne sont pas des *possessions du clergé*. Ils restent en possession des *spahis* mais seuls les revenus de ces territoires sont utilisés pour le maintien des mosquées.

Le calque est une stratégie de traduction rarement utilisée par Guilhot. J'ai trouvé dans le roman seulement cinq *realia* ottomanes calquées dans la traduction : *диванхане* – *salle du Divan*, *устабакърджия* – *maître dinandier*, *велик везир* – *grand vizir*, *Завоевателят* – *Le Conquérant* et *Високата порта* – *La Sublime Porte*. Je trouve que dans ces cas d'utilisation de calques, il s'agit d'expressions qui existent en français.

„Писмата написах в *диванхането* сам. Никога не бях писал нещо тъй дълго, за тая работа си имаме писци.“ (Мутафчиева, 1992)

“J'écrivis les lettres dans *le salle du Divan*, seul. Je n'avais jamais rien écrit d'aussi long. C'était l'affaire des scribes.” (Moutaftchiéva, 1988, 79)

Parmi les exemples donnés les mots *диванхане* et *устабакърджия* sont des emprunts directs du turc en bulgare et des calques du bulgare en français. Les trois autres *realia* *Велик везир*, *Завоевателят* et *Високата порта* sont aussi bien des calques en bulgare qu'en français.

Pour décrire bien la stratégie de la modulation, peu utilisée dans le roman *Le prince errant* mais quand même importante pour la compréhension du texte, je peux donner quelques exemples. Guilhot traduit la *realia* *кафез* (قفص – *kafes*), qui signifie l'appartement dans le harem où les princes sont élevés jusqu'à la mort du sultan, par le mot *cage* qui crée l'image d'une prison. Je trouve que cet exemple, comme d'ailleurs l'équivalent du mot *мензил* (منزل – *menzil*), analysé dans le chapitre deux, sont des modulations importantes qui changent radicalement le sens du texte. Cela peut être mieux expliqué avec l'exemple suivant:

„Беше *франк*, в това поне съм сигурен, въпреки премяната му на левантинец.“
(Мутафчиева, 1992)

“C'était un *Franc*, de cela au moins je suis sûr, malgré son déguisement de Levantin.”
(Moutaftchiéva, 1988, 371)

„Вървах между тях и се питах защо на Джем е потрябвал тъкмо *френка*.“
(Мутафчиева, 1992)

“Tout en marchant parmi eux, je me demandais pourquoi Djem pouvait avoir besoin du *Frank*.” (Moutaftchiéva, 1988, 83)

Dans l'ottoman *френк* (فرنك – *frenk*) signifie *européen* tandis que *франк* (فرانق – *franc*) a la même signification qu'en français. Le problème ici c'est que les deux mots sont utilisés dans le roman mais sont traduits de la même manière par Guilhot. Cette modulation appauvrit le texte parce que l'une de ces significations est effacée.

La stratégie de la substitution est peu mais très bien utilisée pour la traduction de certaines *realia* ottomanes. Par exemple, en traduisant par *passé chez les Turcs* le mot *потурчен* qui signifie beaucoup de choses pour les bulgares mais rien pour les français, Guilhot échappe à de longues et inutiles explications.

„Не вярвам Ордена много да се зарадва на един избягал *потурчен* рицар.“
(Мутафчиева, 1992, 53)

“Je ne crois pas que l'ordre se réjouisse de retour d'un chevalier *passé chez les Turcs* et renégat.” (Moutaftchiéva, 1988, 88)

Un autre exemple de substitution dans le roman est la traduction de *диван* par *poème*. Guilhot évite ainsi la répétition du mot *divan* qu'il utilise pour le Conseil du sultan et pour le mot *миндер* (matelas ou paillason épais qu'on étend sur un sofa / sofa, petit matelas sur lequel on s'assied) :

„— Саади — каза, — не чувам нищо от твоя нов *диван*.“ (Случаят Джем, с. 23)

“Saadi, dit-il, je n'ai rien entendu de ton nouveau *poème*.” (Le prince errant, p. 41)

Finalement, les stratégies de l'omission et de l'addition sont très peu utilisées. Le mot *калъръм*, qui a été omis dans le texte, est un exemple de mot ottoman d'origine grecque (καλός δρόμος) qui se réfère à la réalité ottomane. Dans les cas de l'addition le traducteur utilise cette stratégie pour garder la *realia* en l'expliquant : *Tonkany – le palais de Topkapi*.

Pour conclure, je dirais que l'analyse des *realia* ottomanes dans le roman de Véra Moutaftchiéva *Le prince errant* peut contribuer à mieux connaître la littérature, mais aussi à mieux traduire dans le futur les œuvres ayants pour sujet l'Empire ottoman. Je dirais aussi que ce sujet intéresse non-seulement les traducteurs littéraires mais aussi les historiens français qui travaillent sur les problèmes du passé turc.

CONCLUSION

Le destin du personnage principal du roman de Véra Moutaftchiéva est d'être un prince errant entre les cours royales de l'Europe. Pour son déplacement physique de l'Orient à l'Occident, Djem trouve un Frenk (Européen selon la tradition ottomane) pour jouer l'intermédiaire. Ce Frenk connaissait aussi bien la culture des ottomans que la culture des chevaliers de l'ordre des Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem. D'après moi, quand on traduit un texte comme celui du roman *Le prince errant* dont les éléments culturels sont une partie très importante, on doit

connaître aussi bien la culture source que la culture cible parce que le traducteur joue le même rôle pour le texte que le *Frenk* jouait pour Djem : intermédiaire entre deux cultures.

Les problèmes de la traduction d'une réalité étrangère sont parmi les plus importants dans la traductologie. Je trouve que respecter les *realia* en les gardant telles quelles est une stratégie suffisante dans la majorité des cas. Si nécessaire des notes du traducteur peuvent être utilisées pour expliquer des *realia* plus spécifiques mais l'existence d'autres procédés de traduction ne doit pas être négligée. Leur application doit être décidée selon le cas concret de chaque *realia*.

La liste des *realia* ottomanes dans le roman *Le prince errant* est longue parce que c'est un roman historique. Parmi tous les référents culturels les plus difficiles à traduire sont les *turcismes* qui sont empruntés par notre langue durant l'époque de la domination ottomane. Les *turcismes* sont des éléments culturels spécifiques *par excellence* et sont utilisés par l'auteur pour insister sur la réalité de l'époque. Il n'est pas étonnant que presque tous les *turcismes* dans le roman soient traduits par la stratégie de l'adaptation. Les *turcismes* rappellent aux peuples des Balkans leur passé ottoman. Ces mots ne diraient donc rien au lecteur français même après une explication parce qu'ils sont importants seulement pour les peuples qui faisaient partie de l'Empire du sultan et évoquent des sentiments que le lecteur occidental ne comprendra pas. En fait, les contacts culturels des européens avec les ottomans étaient à un autre niveau que ceux des peuples indigènes. D'autre part, presque tous les *realia* politiques et sociales dans le roman sont laissées telles quelles. Cela veut dire que le traducteur a respecté la réalité ottomane dans une large mesure. Mis à part les *realia*, le ton du texte rappelle les documents édités par les offices ottomans. Les personnages du roman sont présentés avec leurs titres. Ils font leurs dépositions comme devant le cadi. Et tout cela contribue à recréer la réalité ottomane dans le roman. D'après moi, le traducteur a su garder le ton du texte. J'envisage de continuer ma recherche sur le sujet de traduction des *realia* ottomanes dans le roman *Le prince errant*. Ce roman est très populaire en Turquie et où il y a plusieurs traductions et éditions. D'après moi une comparaison entre les deux traductions, française et turque, est non seulement possible mais aussi très intéressante parce que dans le texte turc il y a des *realia* ottomanes qui sont adaptés comme par exemple *нейкът* dans le texte bulgare et *garde du corps* dans le texte français est devenu *kapikulu* dans la traduction turque. En même temps, les *realia* européennes dans la version turque ont gardées les suffixes slaves : *Sen Yoan Jerusalimski*. Mais c'était seulement une remarque sur mes futurs projets. Pour remettre l'accent sur la traduction française du roman *Le prince errant*, il faut admettre que non seulement le sens du roman est gardé dans la traduction mais la culture ottomane est également respectée. J'ai posé l'accent sur la traduction des *realia* ottomanes parce que c'est un problème moins étudié en France mais qui a sa pertinence à cause de l'intérêt pour l'Empire Ottoman pendant les dernières années. Le fait que cet empire est le sujet de plusieurs romans d'auteurs célèbres, certains du rang d'Orhan Pamuk, lauréat du Prix Nobel, montre l'importance de connaître mieux les *realia* ottomanes.

BIBLIOGRAPHIE:

2. Речник на чуждите думи в българския език. (1982). София, БАН.
3. Академичен турско-български речник. (2009). София, Рива.
4. Дринов, М. (2009). *Персийско-български речник*. София.
5. Недков, Б. (1966). *Османотурска дипломатика и палеография*. София: Наука и изкуство.

6. Цветкова, Б. (1975). *Френски пътеписи за Балканите, 16-18 век*. София, Наука и изкуство.
7. Мутафчиева, в. (1992). *Случаят Джем*. София, Христо Ботев.
8. Мутафчиева, в. (1999). Послеслов, без който би могло. In *Случаят Джем*. София, Стоянка Банкова.
9. Бакърджиева, г. (2000). *Специфика при предването на собствени имена от/на български и чешки език. (доклад от научна конференция във Великотърновски университет, 2000 г.)*. Georgi Gardev. Retrieved септември 18, 2013, from <http://georgesg.info/belb/personal/bakyrджиева/sobimena.pdf>.
10. Саръиванова, И. (2013). *Сложни думи в османския език*. София, Авангард Прима.
11. Ben Mansour, S. (2012, 04 20). *Turquie : quand le raffinement ottoman séduisait l'Europe*. *Zaman France*. <http://www.zamanfrance.fr/article/turquie-quand-le-raffinement-ottoman-s-%C3%A9ducation-l%E2%80%99europe>.
12. *Dictionnaire de français*. (n.d.). Larousse. <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais>.
13. *Френско-български речник / Dictionnaire français-bulgare*. (2008). София, Наука и изкуство.
14. Gambier, Y. (2008, 2). „Traduire l'autre“ Une sub-version. *Ela. Études de linguistique appliquée*, (150), 177-194. <http://www.cairn.info/revue-ela-2008-2-page-177.htm>.
15. Leclercq, J. (2012, 01 30). *Note linguistique (français-anglais) sur des termes turques*. Le mot juste en anglais. Retrieved 08 07, 2013, from <https://www.le-mot-juste-en-anglais.com/2012/01/note-linguistique-.html>.
16. Leconte, A. (2007-2008). *Dans quelle mesure la traduction littéraire relève-t-elle de la traduction culturelle ou linguistique ?* Université de Provence, Département de Français Langue Etrangère, Institut de la Francophonie.
17. Lecuit, E., Maurel, D., & Vitas, D. (2011). „La traduction des noms propres : une étude en corpus „. *Corpus*, (10), 201-218. <https://doi.org/10.4000/corpus.2086>.
18. Moutafchieva, V. (1988). *Le Prince errant. Traduit du bulgare par Claude Guilhot*. Paris, Stock.
19. Mutaфчиева, V. (2002). *Cem sultan*. İstanbul, Örgün Yayınevi.
20. Ossimo, B. (n.d.). Quelle est la signification de : „Realia“? *Cours de traduction*. http://courses.logos.it/pls/dictionary/linguistic_resources.cap_3_33?lang=fr.
21. *Ottoman Turkish Keyboard Online*. (n.d.). Lexilogos. https://www.lexilogos.com/keyboard/ottoman_turkish.htm.
22. *Realia (translation)*. (n.d.). Wikipedia. Retrieved August 08, 2013, from http://en.wikipedia.org/wiki/Realia_%28translation%29.
23. Sassen, H. (2006). *L'affrontement de trois cultures. Les realia dans la traduction en néerlandais de L'Ecrivain de Yasmina Khadra*. Université d'Utrecht, Faculté de Lettres, Département de langue et culture françaises.
24. Schreiber, M. (2007). Transfert culturel et procédés de traduction : l'exemple des realia. In *De la traduction et des transferts culturels* (pp. 185-194). Paris, L'Harmattan.
25. *A Turkish and English Lexicon. Shewing in English the Significations of the Turkish Terms by Sir James W. Redhouse*. (2011). İstanbul, Çağrı Yayınları.

26. Vatin, N. (1996). *Etudes turques et ottomanes. Documents de travail*. Paris, Institut d'études turques, Université de Paris III.
27. Vernay-Nouri, A. (n.d.). *La question de l'image en Islam*. Bibliothèque Nationale De France. Retrieved September 19, 2013, from <http://expositions.bnf.fr/islam/arret/01.htm>.
28. Vrinat-Nikolov, M. (2001). L'Affaire Džem et Moi, Anne Comnène de Vera Mutaščieva : de l'Histoire-héros à l'Histoire-prétexte. In *Revue des études slaves* (Vol. 73, pp. 185-195). http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/slave_0080-2557_2001_num_73_1_6707.
29. Vrinat-Nikolov, M. (2003). „Le Traducteur cleptomane de Kosztolanyi Dezső ou de l'inconscient du traducteur... et du public „, actes du colloque franco-hongrois sur la traduction, Frontières et passages, qui s'est tenu a Paris, INALCO, 25-27 octobre 2001. In *Thomas Szende et Györgyi Máté, Frontières et passages* (pp. 339-348). Peter Lang.
30. Vrinat-Nikolov, M. (2006). „Retraduire Vazov : traduire „l'orientalité“ du texte „, *Translittérature*, (31), 35-37.
31. Vrinat-Nikolov, M. (2007-2008). „L'image du „Turc“ dans la prose bulgare des XIXe et XXe siècles : Thème et variations sur un mythe identitaire balkanique „, In *L'Image de la période ottomane dans les littératures balkaniques* (Vol. 36-37, pp. 273-293). Paris, Les Cahiers balkaniques, INALCO.
32. Vrinat-Nikolov, M. (2008). (N. d T.) or (N. d T.)“? Ou sur la question de l'interculturel en traduction et de „la tâche du traducteur“. *Aspects sociologiques et anthropologiques de la traduction „, Les Nouveaux cahiers franco-polonais*, (7), 73-84.

ДУХОВНИ ВОДАЧИ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ ЛИЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА АКАД. МИХАИЛ АРНАУДОВ

Силва Василева

Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе
deputy@libruse.bg

Резюме: Статията представя част от съхраняваните в Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе документи от колекция „Лична библиотека на акад. Михаил Арnaudov“. Изключително място сред тях заемат запазените ръкописи на монографиите на Михаил Арnaudov за Софроний Врачански и Любен Каравелов.

Проследен е процесът по създаване на монографиите, в това число използваните източници, езиковите промени и обществени отношения.

Ключови думи: акад. Михаил Арnaudov, Софроний Врачански, Любен Каравелов, ръкописи, българска литература, автографи, послания

JEL: I20

BULGARIAN'S NATION SPIRITUAL LEADERS THE PERSONAL LIBRARY OF ACAD. MIHAIL ARNAUDOV

Silva Vasileva

Regional Library Lyuben Karavelov – Ruse, Bulgaria
deputy@libruse.bg

Abstract: The article presents some of the documents preserved in the Regional Library "Lyuben Karavelov" – Ruse documents part of the collection "Personal Library of Acad. Mikhail Arnaudov". The preserved manuscripts of the monographs about Sofroniy Vrachanski and Lyuben Karavelov occupy an extremely important place among them.

The process of creating the monographs, including the used sources, the language changes and public relations, was followed.

Key words: Acad. Mihail Arnaudov, Sofronij Vrachanski, Lyuben Karavelov, manuscripts, Bulgarian literature, autographs, messages

JEL: I20

ВЪВЕДЕНИЕ

Създадена през 1888 година от членове на просветно дружество „Дунав“, основаването на Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе е логически завършек на общонационалното възраждане, част от духовния възход и легитимирането ни пред света след Освобождението през 1878 г. Духовно и културно средище, това, което я прави различна от всички други духовни културни институции, са нейните колекции. Истински стожери на

времето те оформят неповторимия облик на русенската културна институция, като част от това богато културно наследство е личната библиотека на акад. Михаил Арнаудов.

Частично предоставена през 1973 година по повод 95-годишнината на учения и допълнена през 2016 година с дарение на негови родственици, днес сбирката респектира изследователите с разнообразието от автори, проблеми и теми, свързани с възхода на националната ни културна и литературна мисъл. Богатата съкровищница пази множество документи, събирани през дългогодишната научна дейност на изследователя, и свързани с български и чужди творци. С много отдаденост, последователност и ентузиазъм академик Михаил Арнаудов работи в областта на Българското възраждане. В предмет на своите научни интереси той превръща делото на редица крупни възрожденски дейци, събира многоброен и разностранен фактически материал, анализира и обобщава, спомагайки в много голяма степен за изясняване на сложната картина на нашето културно и политическо възраждане (Георгиева, 2008). Издава над 50 монографии за Неофит Бозвели, Васил Априлов, Братя Миладинови, Георги Раковски, Любен Каравелов, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански и други. Освен тях академик Михаил Арнаудов посвещава на Българското възраждане и редица по-малки студии, а също така и статии и научни съобщения.

Преди години проф. Елена Георгиева нарече личната библиотека на акад. Арнаудов *библиотека – личност* (Георгиева, 2002). Колекцията носи множество препратки както към дейността на учения – както към неговите идеи, търсения и стремежи, така и към своеобразния пантеон от образи, „родени“ в резултат на неговите изследвания и научни разработки. Богатата съкровищница пази множество документи, събирани през дългогодишната научна дейност на изследователя, и свързани с български и чужди творци. Почти няма писател или общественик от началото на 20. век, та чак до последните дни на Михаил Арнаудов през 1978 г., който да не е подарил екземпляр от своя книга на академика. Сред тях се отличават имената на патриарха на българската литература Иван Вазов, брат му Борис Вазов, Пенчо Славейков, Пейо К. Яворов, Елин Пелин, Гео Милев, Стилиян Чилингиров, Дора Габе, Атанас Далчев, Магда Петканова, Константин Петканов, Добри Немиров, Радой Ралин и мн. др. Изключително богат е и тематичният обхват на колекцията. История, политика, литературознание, етнология, религия, философия са само част от областите, в които акад. Арнаудов последователно и задълбочено е събирал през годините публикации на наши и чужди автори. В колекцията се пазят над 600 биографии на личности от различни епохи и страни, повече от 300 са критичните студии и мемоарите (Георгиева, 1997м Русев, 1998). Удивителна е последователността, с която ученият е събирал и изследвал даден автор или тема. В рамките екип от библиотеката изследване върху съхраняваното *от* и *за* Любен Каравелов в колекцията установихме, че само за написването на монографията за видния копривщенец акад. Арнаудов е изследвал над 50 издания, по страниците на които може да се проследи работата на учения с текста, разчитането на факти, корекциите, които е правел върху собствените си трудове.

Цялата колекция наброява над 8 000 библиотечни документа. В нея са запазени и повече от 20 ръкописа и ръкописни бележки, сред които „Отговори на въпроси от интервю по случай 100 години от създаване на Русенския революционен комитет“, „Неизвестни стихотворения на Иван Вазов“, „Старобългарски език и Новобългарски език“ и др. Всички те са написани с характерния ситен калиграфски, но трудно разчитан от съвременниците,

почерк на академика. Особено място сред тях заемат два изключително ценни ръкописа – с биографиите на Софроний Врачански и на Любен Каравелов.

Ръкописът „Софроний Врачански“ е написан на отделни листи с размер 28 x 13 см. На лицевата страна е написано: „Ръкопис на Софроний Врачански“, а на задната – „Ръкопис на моя Софроний Врачански“. В десния горен ъгъл на началната страница Арнаудов е посочил началната дата на своя труд – 31.VIII.42. Върху написания от автора текст личат направени от него множество редакции, бележки, корекции, допълнения, стилистични и фактологични изменения на първоначалния вариант. Авторът работи върху текста директно, като номерираните от него страници са изпъстрени с множество хоризонтални и вертикални зачерквания. Например на с. 48 заглавието на VI глава „Разни други писмени трудове“ е зачеркнато и заменено със „Защита на новата просвета“. Има малки листи с допълнителни авторски бележки, които видно Арнаудов е добавил при редакциите, поради липса на място, с указания към коя страница се отнасят.

От книгите за Софроний Врачански, съхранявани в личната библиотека на Михаил Арнаудов, специално място заема неговото изследване за възрожденския просветител, чийто ръкопис представихме. Първото издание е от 1943 г. на Министерство на народното просвещение. Трудът за Софроний излиза под № 10 в Библиотека „Българска книга“. В колекцията на русенската регионална библиотека са запазени три екземпляра, като единият от тях, единственият с твърда подвързия, е със следното послание: „На Г-на Министъра на нар. просвещение проф. М. Арнаудов юлий 1941 София От библиотеката.“ и служебен печат: Библиотека „Българска книга“. Така авторът на книгата и министър на Министерство на просвещението е награден със собствената си книга.

Второто издание на Арнаудовия труд за Софроний Врачански е от 1947 година. В колекцията са запазени 7 екземпляра. В тях са запазени множество ръкописни бележки, допълнително добавени листа с уточняваща информация. Така напр. на гърба на корицата на единия екземпляр има залепени три допълнителни листа. Първият от тях ни насочва към изследването на Васил Киселков „Спомоществователите на Софроний Врачански“, публикувано през 1960 г. в сборника „Изследвания в чест на Марин Дринов“ – т.е. 13 години след отпечатването на второто издание. Това показва, че академикът продължава да работи по темата години след това. Освен стилистичните бележки ученият продължава да добавя и източници към книгописа в края на изданието, като последният е на Ст. Ангелов „Софроний Врачански и новите възрожденци“, публикувано в сборник „Научни трудове в чест на академик Михаил Арнаудов“ през 1970 година. Бележката съдържа освен библиографските данни на източника и кратка анотация на съдържанието. Това е само поредното доказателство за духа на Академика, който на 92 години е продължавал да изследва, да работи и да допълва своите трудове.

В по-голямата си част запазените в личната библиотека на акад. Михаил Арнаудов издания с творби **от** и **на** Софроний Врачански не са библиографска рядкост. Дори първата печатна книга, „Кириакодромион“, сиреч Неделник, може да бъде намерена и видяна в повечето стари български църкви, тъй като по нея са водени седмичните неделни служби. Ценното в случая е съвкупността на тези издания в личната библиотека на учен, изследвал не само личността на Софроний, а цялостния процес на българското Възраждане, кои източници е ползвал изследователят в процеса на своите проучвания, как е стигнал до заключенията в трудовете си. Притежание в личната библиотека на акад. Михаил Арнаудов

е първото издание на „Неделник“ от 1806 година. За първоначалната собственост на книгата можем да предпологае от бележките по вътрешната страна на предната корица, както и на много от страниците в корпуса на книгата. Една от тях се повтаря многократно и гласи: „При прочих книг и сия съществуе Ивана Димова. 1858“ – „При другите книги и тази е на Иван Димов“. Личността на Иван Димов не е установена, поне за сега, но от бележката можем да съдим, че е била част от сбирка, най-общо да го наречем, с други подобни негови книги. В изданието са запазени множество бележки, но те не са на академик Арnaudов. Бележките са на български език от преди книжовните реформи. Въпреки сантименталната и историческа стойност на книгата екземплярът е предоставен от наследниците на Арnaudов и днес се пази във фонда на библиотеката.

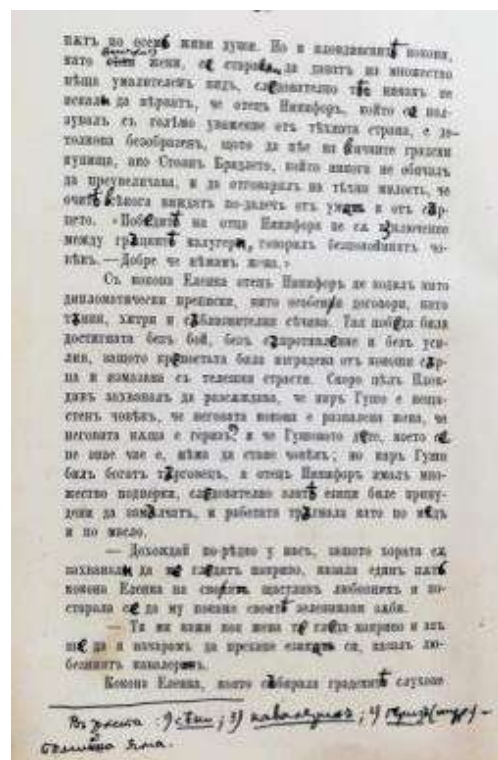
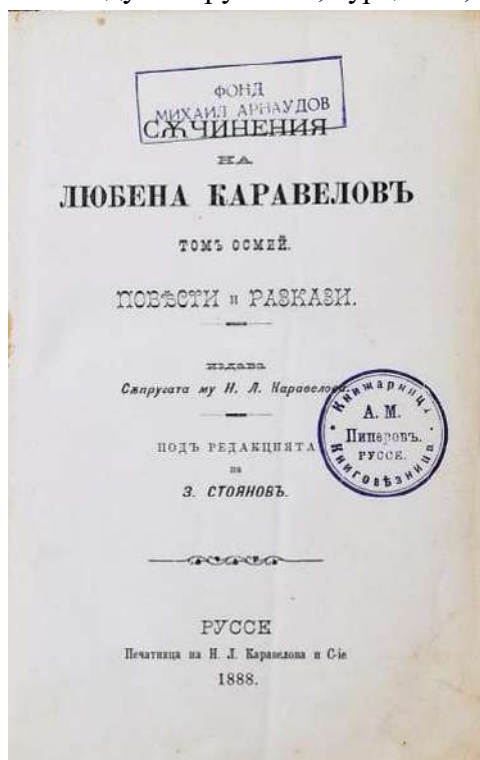
Особено интересно е оформен ръкописът „Любен Каравелов: Живот, дело, епоха“, създаден през периода 1950 – 1952 година. За своя труд акад. Арnaudов е използвал изключително фина хартия с размери 35 x 32 см, като всеки лист е прегънат на две тесни ленти. Този начин на „форматиране“ на листите е характерен за стенографията и щади ръката при дълго писане. На фона на това, че трудът е изключително обемен, специфичното оформление на страниците е логичен избор за писане от страна на учения. Текстовете са систематизирани в 7 свитъка. На всеки от тях Арnaudов е отбелязал броя на страниците (съответно 32, 63, 21, 91, 61, 36, 81). На първия лист академикът датира работата по книгата: „Начало 5.XI.1950. Ревизия и добавки 25.IV.1952 и 2.IX.1952. Край на ръкописа гл. I – XVI – 14.XI.52“. По цензурни причини обемната монография на видния възрожденец е отпечатана едва през 1964 г. Но до финализирането на този колосален труд изминават десетилетия, изпълнени със задълбочени и последователни изследвания, доказателства за които са запазените в личната библиотека на академика творби, препращащи ни към изследователския му интерес. По цензурни причини и конюнктурни съображения обемната монография „Любен Каравелов: Живот, дело, епоха“ е отпечатана едва през 1964 г. от Института за литература при БАН (Бонева, 2019). Но до финализирането на този колосален труд изминават десетилетия, изпълнени със задълбочени и последователни изследвания, доказателства за които са запазените в личната библиотека на академика творби, препращащи ни към изследователския му интерес към Любен Каравелов.

В предговора към първото издание ученият споделя следното: „Книгата ми е замислена като завършек на редицата големи монографии, които съм посветил на някои от героите на Българското възраждане.“ Запазеният в колекцията екземпляр е с подписа на Арnaudов на заглавната страница и уточняващи коментари. Второто издание на книгата от 1972 г. постъпи в Регионална библиотека „Любен Каравелов“ с последното дарение от Искра и Олга Арnaudови през 2016 година.

Днес ръкописите се съхраняват в специални капсули в безкислородна среда.

Дългогодишната изследователска дейност на академик Арnaudов е „запечатана“ върху страници на книги, периодични издания, отпечатъци и тематично събирани изрезки от български и чужди издания. Притежание на акад. Арnaudов са били и „Съчинения на Любен Каравелов“, 1886 – 1888. Томовете излизат под редакцията на Захарий Стоянов и са отпечатани в печатницата на „сжпругата“ на Каравелов – Наталия. Върху заглавната страница на т. 8 „Повести и разкази“ е запазен кръгъл печат с надпис „Книжарница. Книговъзница. А. М. Пиперовъ. Руссе.“, който ни подсказва за вероятния източник на придобиване на книгата.

Изключително интересни в запазения екземпляр са първите 21 страници, в които акад. Арнаудов старателно е коригирал настъпилите след Освобождението правописни промени, тъй като Захарий Стоянов е запазил оригиналния Каравелов правопис. Страниците изобилстват с подчертавания и бележки в полетата, превод на чуждици и остарели думи и корекции в контекста на съвременния правопис. Арнаудов е правел поправките първоначално с молив, а по-късно с писалка. Ученият е давал съвременния вариант на думата или свой превод над съответния израз, а в долния край на всяка страница под черта с пореден номер са отбелязани изразите в оригиналния си вид. Ето един пример – на стр. 3 със зелен молив Арнаудов е задраскал думата „подвжргаватъ“ и изрази „слѣдующиятъ рецептъ“, като над тях написва съответно: „подхвърлятъ“ и „следната рецепта“. Още по-точен е академикът в следващите страници, където освен промените на „доволно“ в „често“ и на „замѣчателна“ в „забележителна“, критикът пояснява произхода на съответната дума – русизъм, турцизъм, остаряла и т.н.

Един от най-интересните екземпляри в колекцията на Арнаудов е първото издание на пълните събрани съчинения на Любен Каравелов под редакцията на Александър Бурмов и Стойко Божков. Запазен е единствено първият том, а именно „Стихотворения“. Книгата е изключително ценна с посвещението на Александър Бурмов, което гласи: „I екз. – г. проф. М. Арнаудов – с благодарност и преданост. 25.XII.1941 Александър Бурмов“.

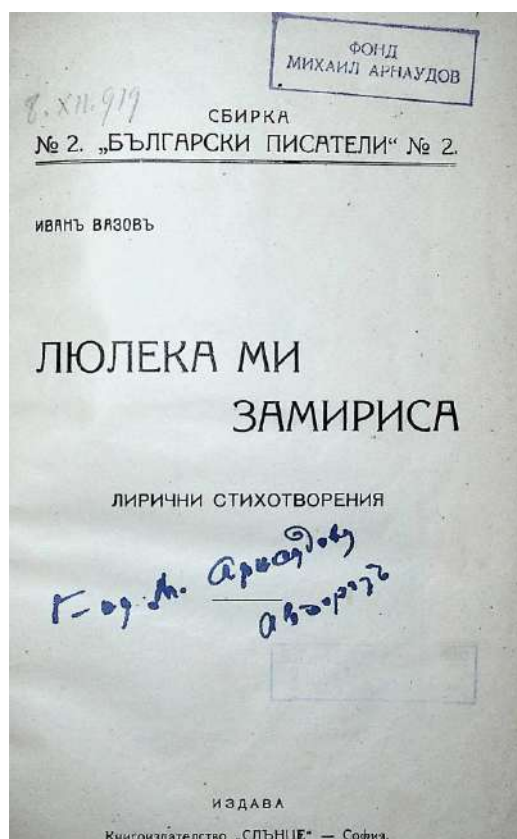
Запознатите с творчеството на Любен Каравелов веднага биха отбелязали несъответствието в датите. Първият том на „Съчинения на Любен Каравелов. Пълно събрание“ излиза през 1942 г., а посвещението носи датата „25.XII.194“. Предполагаме, че изданието е сигнална бройка (в посвещението е написано I екз.), която редакторите са подарили на академика в знак на признателност за „всеотдашната му подкрепа и живия му интерес към нашата работа“. Този негов принос е отбелязан обстойно и в предговора към

изданието. В книгата са запазени множество бележки и коментари от страна на Арнаудов върху творчеството на Каравелов.

Повестта „Мамино детенце“ изобилства с литературно-критични бележки в полетата. Интерес за нас представляват разсъжденията върху повестта, в които липсват необосновани хвалебствени слова. Напротив – на места М. Арнаудов критикува някои от използваните в творбата художествени изразни средства. Например в полето при портрета на чорбаджи Нено Арнаудов е написал „безвкусно описание“. Отбелязани са използваните от писателя художествени изразни средства, като „пролетна картина“, „портрет“, „разсъждение“ и др. До портрета на хаджи Неновица Арнаудов е написал „persiflage“ (добродушна шега, незлобен присмех).

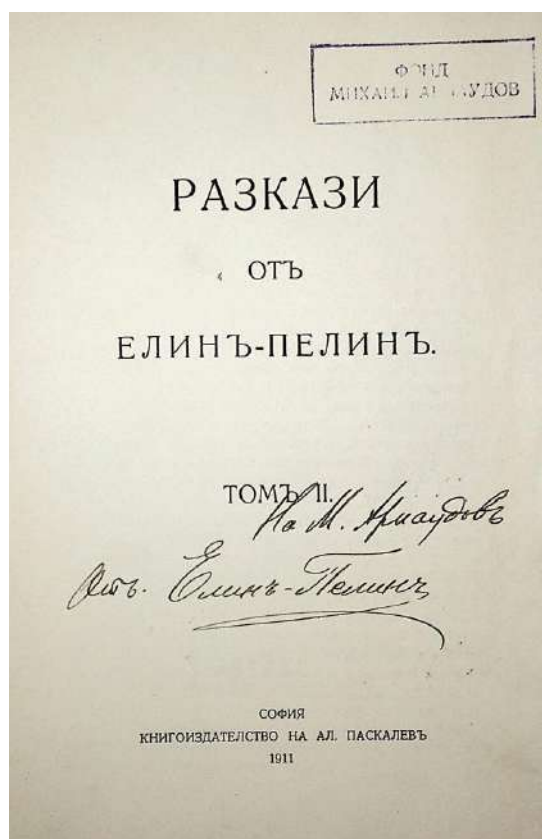
Голяма част от изданията в колекцията са подарявани от самите автори, доказателство за което са запазените автографи и дарствени слова. Този своеобразен архив разкрива научните интереси на Арнаудов и има важно научноизследователско значение за българската история и култура. Достъпни през онлайн каталога на библиотеката те могат да бъдат видени от всяка точка на света. Ето и някои от тях:

Иван Вазов

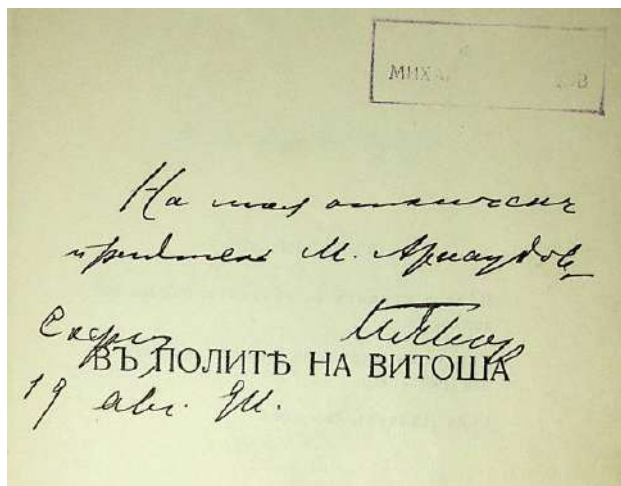
Г-ну М. Арнаудову Авторът

Елин Пелин

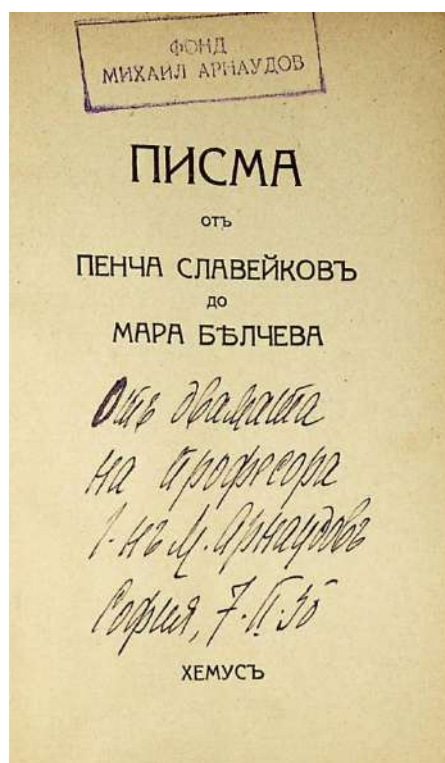
На М. Арнаудов от Елин Пелин
София 5/1 929 г.

Пейо Яворов

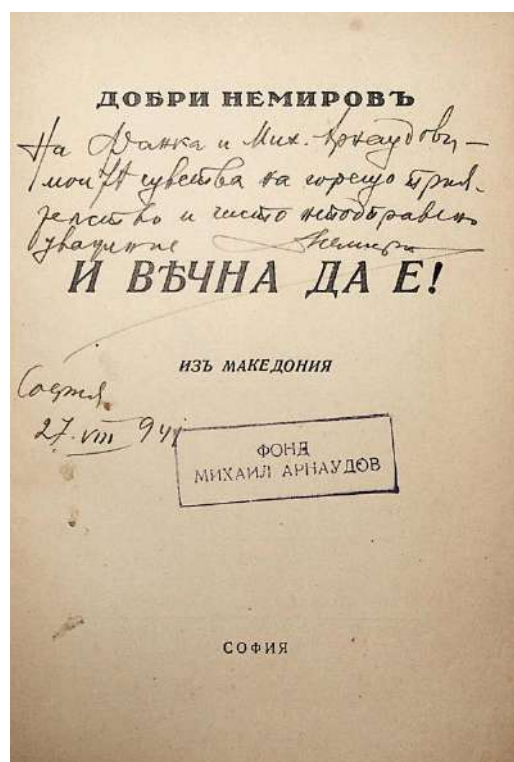
На моя отличен приятел М. Арнаудов
София 19 авг. 911. П. К. Яворов

Пенчо Славейков и Мара Белчева

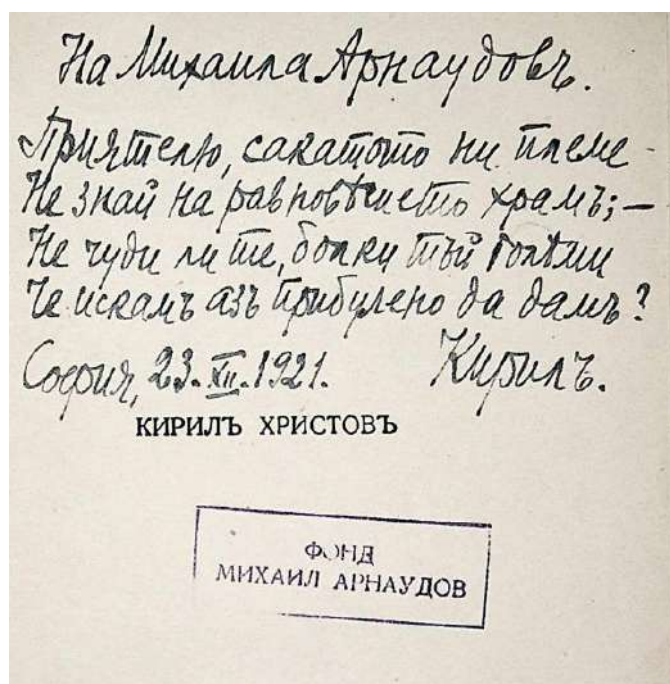
От двамата на професора
г-н М. Арнаудов
София, 7. II. 30

Добри Немиров

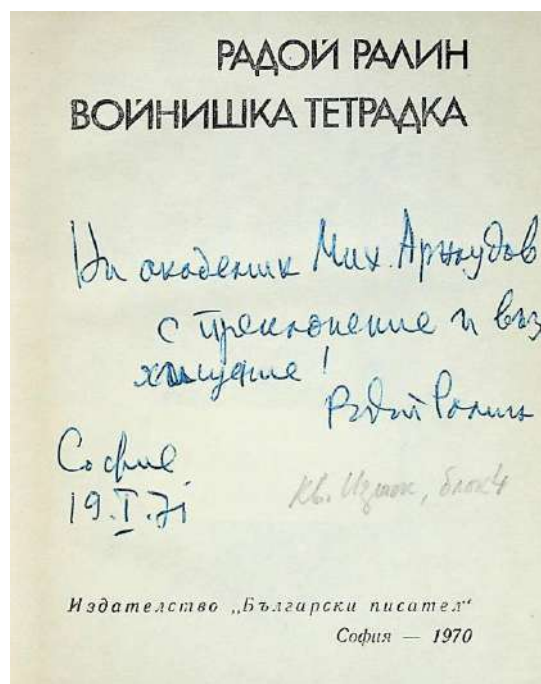

На Фанка и Мих. Арнаудови – моите
чувства на горещо приятелство и
чисто неподправено уважение.
Д. Немиров. София 27.VIII.941

Кирил Христов

Радой Ралин

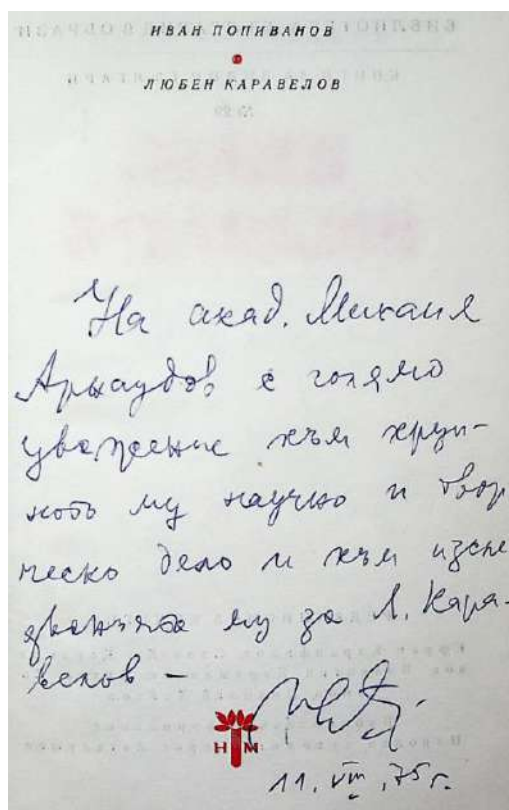
На Михаил Арнаудов
 Приятелю, сакатото ни племе
 Не знай на вновесието храм; -
 Не буди ли те, болки тъй големи
 Че искам аз прибулено да дам.
 София, 23. XII. 1921
 Кирил

На академик Михаил Арнаудов с
 преклонение и възхищение!
 Радой Ралин
 София 19. I. 71
 Кв. Изток, блок 4

Трудно може да се прецени кои са най-ценните експонати. Колекцията събира и сплита в едно късчета на литературната ни памет и в това е нейната безценност. Едни от най-затрогващите са посланията на неговите ученици и последователи. На заглавната страница на своето изследване „Любен Каравелов. Литературни позиции“ Цвета Унджиева е написала „На проф. М. Арнаудов с дълбоко уважение. 14. VI. 1968 г.“

С признателност е изпълнено и посвещението на Иван Попиванов в книгата му „Любен Каравелов“, където четем: „На акад. Михаил Арнаудов с голямо уважение към крупното му научно и творческо дело и към изследванията му за Л. Каравелов“. Подпис. 11.VIII.75 г.“

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С многобройните си изследвания в областта на Българското възраждане академик Михаил Арнаудов успява да осъществи една благородна амбиция – да сътвори научна епопея на „Незабравимите“, както сам казва – на ония, които са били духовни водачи на своя народ в една от най-трудните и най-величествени епохи от нашата история (Радев, 1996). Да съхраняваш колекция на личност, проучила духовния живот на българите през цяла една епоха и сама изпълнила с присъствието си повече от век, е привилегия и отговорност и задължение, с които екипът на русенската регионална библиотека последователно, целенасочено и трайно е ангажиран.

А това, с което Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе допринася за разширяване на достъпа до това книжовно културно-историческо наследство, е възможността всички ръкописи да са достъпни и да бъдат ползвани от всяка точка на света през каталога на библиотеката.

Днес повече от всякога трябва да си възвърнем способността да чуваме гласовете на духовните първенци на нацията ни. Гласът на Михаил Арнаудов е един от тях. Словото на пламенния родолюбец днес ни говори спокойно и ненатрапчиво, като сочат пътеките и Пътя към самите нас, с вяра в *предопределението на българския народ* и в *щастливата звезда на България!* Нека да се вслушаме в мъдрия глас на акад. Михаил Арнаудов – българин, русенец, европеец.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бонева, Вера. Арnaudовият Каравелов. – LiterNet. – Достъпно <https://litenet.bg/publish8/vboneva/arnaudoviat.htm>. – Видяно 19.08.2019
2. Георгиева, Елена. Личната библиотека на академик Михаил Арnaudов – принос към националното книжовно наследство. // Везни, г. XII, 2002, № 8-9, с. 37-58
3. Георгиева, Елена. Личната библиотека на академик Михаил Арnaudов – един бисер във фонда на РБ „Л. Каравелов“ – Русе // BIBLION : Регионален информационен бюлетин, 2008, № 2, с. 10-12
4. Георгиева, Елена и др. Личната библиотека на академик Михаил Арnaudов, притежание на Регионална библиотека „Л. Каравелов“ – Русе – част от националното книжовно богатство.- В: Алманах за историята на Русе : Т. 2. – Русе : Държ. Архив, 1997, с. 441-446
5. Енциклопедия на българската възрожденска литература. Отг. ред. Ив. Радев. - Велико Търново : Абагар, 1996. – 840 с.
6. Русев, Руси. Научният текст на Михаил Арnaudов . – Русе : Лени Ан., 1998.

КОНКУРЕНТНИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО И РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ПРОЕКТИ

Мирослав Ганчев

Доктор

m_ganchev@mail.bg

Резюме: Разгледани са различните фактори, които оказват въздействие върху конкурентния потенциал на предприятието и реализацията на инвестиционните проекти, а така също и върху финансовия потенциал.

Ключови думи: икономически потенциал, конкурентен потенциал, стратегия, финансов потенциал, фактори и др.

JEL: P00

THE COMPETITIVE POTENTIAL OF THE ENTERPRISE AND IMPLEMENTATION OF THE INVESTMENT PROJECTS

Miroslav Ganchev

Ph.D.

m_ganchev@mail.bg

Abstract: The various factors that affect the competitive potential of the enterprise and the implementation of investment projects, as well as the financial potential are considered.

Key words: economic potential, competitive potential, strategy, financial potential, factors, etc.

JEL: P00

ВЪВЕДЕНИЕ

Основният източник за получаването на печалба в условията на конкурентна среда в едно предприятие е производството и реализацията на продукция и услуги на нашия и чужд пазар, в основата на която лежи принципът на ограничеността на ресурсите и ефективното използване на необходимата съвкупност от ресурси.

1. КОНКУРЕНТЕН ПОТЕНЦИАЛ – СЪЩНОСТ, ФАКТОРИ, УПРАВЛЕНИЕ, ФИНАНСОВА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ

Понятието „конкурентен потенциал“ е претърпяло еволюция от просто определение до набор от различни негови съставни части (конкурентна сила, конкурентна способност и способности на икономически субект). По този начин потенциалът на предприятието включва набор от компоненти, които влияят върху определянето на конкурентния потенциал като цяло. Основната задача при установяването на нивото на конкурентния потенциал, е да се определят количествените и качествените състояния на всички негови

категории, както и проучването на мерките, които трябва да бъдат насочени към повишаване нивото на конкурентния потенциал на предприятието (2020).

Естеството на конкурентния потенциал не е статично, а динамично, тъй като, въпреки привързаността на съставните елементи на конкурентния потенциал към специфичните условия са причина за процеса на тяхното формиране и развитие, защото те са склонни да се променят. Следователно проучването на конкурентния потенциал в процеса на функциониране на даден пазарен субект е важен момент. Целият изследователски процес може да бъде представен в рамките на следните въпроси: оценка на действителното състояние на конкурентния потенциал и ефективността на неговото използване; анализ на структурата на конкурентния потенциал и степента на принос на всеки вид потенциал за формиране на конкурентни предимства и развитие на конкурентоспособността на предприятието; анализ на факторите, допринасящи за растежа на конкурентния потенциал или ограничаващи неговия растеж; идентифициране и използване на резервите за развитие на конкурентния потенциал; икономическа обосновка на приетите управленски решения, които осигуряват развитието на конкурентния потенциал и повишават ефективността на неговото използване (Савенкова, 2014).

Мнението на учените е, „...че съществен качествен и количествен ръст на стопанския субект е възможен само на основата на намиране на нови и много ефективни комбинации и използване на цялото многообразие от ресурси“ (Вальтер, 2005)

Съществуват три различни фактора, осигуряващи ръст на конкурентоспособността на бизнеса: вътрешни, външни и временни.

Към вътрешните фактори може да се отнесат следните: наличие на съвременна система за пласмент на продукцията, постоянно провеждане на научно-изследователски изследвания, които са насочени към усъвършенстване на производството и удовлетворяване на изискванията на потребителите за асортимент, качество и количество на продукцията, наличие на високо квалифициран персонал, наличие на качествена организационна структура.

Съгласно Савенкова „...Организационните компетенции не са достъпни за прякото възприятие на потребителя, не могат да се прехвърлят на пазара и следователно са напълно недостъпни защитни механизми от организационен произход и намират своя израз в резултатите от дейностите чрез ефективността на използването на ресурсите. В основата на организационните компетенции е възможността, които пазарният субект притежава, за да спечели и засили конкурентните позиции. За да разпознават нови бизнес възможности и да ги развиват в своята организация (чрез нейната перманентна трансформация), предприятията изискват специални видове възможности.“ (Савенкова, 2014). Това в съвременната научна литературата, е придобило наименованието: „Понятието за интелектуалния потенциал на компанията“. Съгласно група японски учени е необходимо да се надграждат силните страни на организацията или така наречените „невидими активи“, които се определят като нейни атрибути, които имат потенциал да създадат печалба, но не са отразени в баланса (Савенкова, 2014).

„В същото време резултатите от неправилния избор и построяване на организационната структура на управление, като правило, остават небалансираните интереси и отсъствието на ефективни механизми за взаимодействие на вътрешните елементи на стопанския субект помежду си и външната среда“ (Мерзлов, 2005а). За целта

се изследва нивото на конкурентоспособност на следните вътрешни фактори: обем на продажбите, комплексната работа с клиентите, създаването и поддържане на необходимата база- данни за потенциалните бъдещи и настоящите клиенти, увеличаване обмена на информация от и за клиентите, качествен преход към индивидуална работа с клиентите и др. В условията на конкуренция, нестабилна и отрицателна външна бизнес среда, предприятието се нуждае от стратегически ефективно развитие, във връзка с което е нужно и необходимо финансиране на процесите. Финансирането на определени производства и научни изследвания се явява инструмент за достигането на стратегическите цели на предприятието, осигуряване на конкурентоспособност, контрол и анализ на дейността му. „Управлението на себестойността трябва да включва комплекс от мероприятия, насочени към ефективно и рационално използване на всички фактори на производство“ (Мерзлов, 2016).

Към външните фактори се отнасят следните: връзка с доставчиците на суровини и материали и с ползвателите на стоките и услугите, позициониране на търговската марка на съществуващите пазари и експанзия на нови, възможност за привличане на външно финансиране на приемлива цена и финансова привлекателност на предприятието, контакти на висшето ръководство с утвърдени финансови институции, състоянието на инфраструктурата, където се намира предприятието и т.н. „Под временни фактори, осигуряващи ръст на конкурентоспособността на бизнеса, ние разбираме скоростта, с която стопанския субект е способен да създаде необходимите активи или да ги усъвършенства“ (Мерзлов, 2016). Посочената класификация намира приложение в големите предприятия и обединява в една стратегия трите фактора, което осигурява стабилна позиция и предимства на пазара.

„Маркетинговият потенциал не означава нищо повече от привеждане в съответствие на всички ресурси на компанията с изискванията и възможностите на пазара за печалба и конкурентен успех“ (Савенкова, 2014). Такава стратегия може да е: ориентирана към иновативни технологии, които са патентовани и регистрирани като интелектуална собственост за производството на конкурентна продукция и създаване на изследователски центрове за разработване и; организиране на структура за контрол, управление и организация на производство, която да реагира при проблеми; ориентиране към клиента с цел задоволяване на потребностите му, оптимизиране на бизнес-процесите на основата на използване на информационни технологии; наличие на висококвалифициран персонал и постоянната му подготовка и усъвършенстване, формиране на финансов потенциал или възможност да се привличат инвеститори и др.

Информационно-комуникационният потенциал е нивото на развитие на комуникацията в дадена структура и ефективността с нейното използване в работата с информацията на всички етапи от получаване, обработка, използване и т.н.

Освен посоченото към момента е нужно да имаме предвид субективните и обективни фактори, които в определен момент могат да окажат негативно влияние на конкурентоспособността. Като такива може да се споменат намаляване на производителността на труда в следствие на износване на оборудването, липсата на квалифициран персонал, липсата на инвестиции в производството, липсата на ефективна организационна структура, влошаване на финансовото състояние на предприятието и др. Субективните фактори са свързани със: снижаване на производителността труда в следствие наличието на трудности от различен характер, които забавят процесите и липсата на развита корпоративна култура на стопанския субект, която е непривлекателна и не мотивира работещите, липсата на

рентабилност и ефективност в резултат от извършените разходи, снижаване на производителността на труда в следствие на грешки в управленския апарат и избор на недалновидна и погрешна стратегия, снижаване скоростта на обръщаемост на оборотните средства в следствие на влошаване на макроикономическата обстановка в страната и повишаване на вътрешната задължнялост между предприятията и др.

Съгласно Савенкова: „...важно място в структурата на конкурентния потенциал заема потенциалът на управлението, който се определя от броя и дълбочината на принципите и научните подходи на управление, използвани от предприятието: компонентът „научна подкрепа на управлението“ (научни подходи към управлението, специфични принципи на управление на предприятието, методи и принципи за формиране на корпоративната култура на компанията, методи за управление: методи за анализ, прогнозиране, управление на персонала, управление на качеството, методи за организиране на процеси и др.), естеството на изпълнението на общи и специфични управленски функции, качеството на формиране на „дървото на целите“ на субекта, нивото на организационно структуриране на фирмата, качеството на информационната технологична подкрепа на процеса на управление“ (Савенкова, 2014).

Стратегията за повишаването на конкурентоспособността на стопанския субект трябва да осигури водещи позиции на пазара, представяне на комплекс от мероприятия за развитие, ликвидиране влиянието на негативните фактори от обективен и субективен характер.

Развитието на предприятието е непосредствено свързано с привличането на допълнително финансиране. „С други думи, това означава, че в повечето случаи наличния паричен поток е недостатъчен (или изисква значителни временни разходи, свързани с акумулирането на необходимия обем платежни средства), за да осигури по нататъшното му развитие в това число и на основата на реализацията на инвестиционни проекти“ (Benchmarking the Competitiveness of European Industry, 1996). Съгласно Закона за счетоводството в състава на привлечения капитал влизат заемите, кредитите, задълженията и финансиранятия (2021). „Кредитите се отпускат от банкови институции, които в настоящия момент са затегнали системата за отпускане на кредити, което е вследствие на световната икономическа криза. Задълженията са друг начин за привличане на капитал и неговото използване, защото всяко предприятие в даден момент от време дължи пари на банките, на бюджета, на фирмите доставчици, на персонала, които се явяват източник на финансиране. Те могат да са в законоустановения срок или да не бъдат, за което се дължат лихви“ (Ганчев, 2011).

Под финансова конкурентоспособност разбираме способността на стопанския субект да финансира своето устойчиво развитие и да осигури адекватна за дадената сфера приложение на инвестициите, увеличаване на рентабилността, увеличаване на стойността на бизнеса и съответно съхранение и развитие на конкурентоспособността.

Финансовият потенциал е част от икономическия потенциал и представлява възможността да се финансира развитието на предприятието и осигуряване с необходимите ресурси. „Под финансово-икономически потенциал като съставна част от икономическия потенциал ние разбираме съвкупността от финансови и инвестиционни възможности на стопанския субект, позволяващи му да осъществява ефективна оперативна и инвестиционна дейност, насочена към развитието на ключови фактори на конкурентоспособност“

(Мерзлов, 2016). Финансовата стабилност на предприятието се определя от съотношението между собствените и заемни средства.

Успешното реализиране на инвестиционните проекти и намерения оказват благотворно и огромно влияние за нарастването на икономическия и конкурентния потенциал, последният, от които е в пряка зависимост от финансовата конкурентоспособност и е причина за увеличаване на паричните потоци в предприятието. Върху финансовата устойчивост на предприятието оказва влияние съотношението между собствен и заеман капитал. За дейността на предприятието е жизненоважно да може ускорено да се въведат най-новите достижения в техниката и ефективно използване на ограничените му ресурси. Всичко това зависи от финансовите възможности и организация на производство. А възможностите за финансиране от самите собственици са ограничени и от печалбата на предприятието, или от привличане на допълнителни средства и увеличаване на капитала от собствениците. „Под оптимална капиталова структура се разбира онази структура, при която средната претеглена цена на капитала е минимална, а пазарната стойност на предприятието е максимална. Съществуват и класически правила за поддържане на определени съотношения и пропорция между имуществото на фирмата и неговия капитал.“ (Ганчев, 2011).

Използването на средства на самото предприятие не дава възможност за неговото развитие в бъдеще и води до намаляване на конкурентоспособността му и основната възможност остава външното финансиране с цел увеличаване мащаба на неговата текуща дейност с увеличаване на оборотния капитал и за качествено реализиране на инвестиционните проекти и намерения. „В практиката се използват и други форми на финансиране, а именно лизинг и факторинг. Широко се използва лизинга като начин на предоставяне на дългосрочни активи, които ползвателят заплаща за тях определена цена, в случая рента, която се договаря между лизингодателя и лизингополучателя, който е задължен да се грижи като добър владеец на активите. Лизингът позволява първоначалната инвестиция да е по-ниска, което облекчава финансово фирмите без да се правят големи инвестиции. Факторингът представлява форма на изкупуване на вземанията на даден клиент, гарантиране на рисковете и краткосрочно кредитиране. Както установихме, капиталът на фирмата има различни източници, което ни дава право да го третираме като ресурс като всички останали ресурси на фирмата и като всеки ресурс си има цена в зависимост от източниците, от които се получава.“ (Ганчев, 2011).

Понятието „bankability“ е често използвано понятие и в буквален превод е „да бъдеш пригоден банката да ти отпусне кредит“ или предприятието трябва да отделя внимание на своята финансова привлекателност. Основните инструменти за финансиране дейността на предприятието си остават класическите или техните комбинации, а именно кредитиране с ипотека или залог на дълготрайни активи, лизинг, продажба на акции или допълнително емитиране на борсата нови акции, облигации и др. Съществуват и класически правила за поддържане на определени съотношение и пропорция между имуществото на фирмата и неговия капитал. Най-често се използват статични правила за финансиране, а именно вертикални и хоризонтални. „...Ф.Хофмастер предлага на финансовите мениджъри т.нар. „златно правило“. Съгласно правилото краткотрайните активи на фирмата се покриват от собствения капитал и краткосрочни кредити, а дълготрайните активи от собствен капитал и дългосрочни кредити. Целта е ускорение на оборота на фирмената дейност и висока ликвидност, които са гаранция за положителни финансови резултати. Дълготрайните активи на предприятието са гаранция пред кредиторите за ипотекиране и залог при

кандидатстване за кредит в определен размер. Цената на собствения капитал се определя като отношение между чистата печалба на фирмата към величината на собствения капитал на фирмата в лева и като отношение между дивидента, който собствениците на капитала очакват да получат към пазарната цена /курс/ на една акция в лева“ (Ганчев, 2011). Съгласно Мерзлов „...за разработването на ефективна стратегия за повишаване на конкурентоспособността на финансово-инвестиционния потенциал на стопанския субект е свързан с отчитане на традиционните показатели за финансова устойчивост, рентабилност и ликвидност, а също и анализ на потенциала и динамика на формиране на инвестиционните ресурси е явно недостатъчна. Такава стратегия задължително се допълва с инструментите, насочени към повишаване на „bankability“ на стопанския субект. При определянето на приоритетните сфери на инвестиране, анализът на ефективността на използване на производствено-финансовите ресурси на стопанския субект е с цел понататъшно определяне на неговите инвестиционни потребности...“ (Мерзлов, 2016).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводът, който се налага от посоченото е, че конкурентният потенциал изисква интегриран подход към управлението на всички елементи в неговата структура, което води до постигане на синергиен ефект. В съвременните условия за съществуването и развитието на предприятието е необходимо да се вземат предвид всички вътрешни и външни фактори, ясно да се дефинира необходимостта от формиране структурата на конкурентния потенциал на предприятието и да се направи анализ на всички негови елементи. Трябва да се обърне особено внимание на търсенето и формирането на резерви за повишаване на финансовата конкурентоспособност като фактор за повишаване на общата конкурентоспособност. Под резерв следва да се разбира потенциалните възможности на предприятието да използва своя собствен капитал и неразпределената печалба. А под резерви за привличане на заеман капитал се разбира наличието на потенциалните възможности на предприятието да привлича кредити и лизинги и др. За нарастване на конкурентния потенциал съществено влияние оказва неговата финансова съставляваща, а именно финансовия потенциал.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. <https://lex.bg/laws/ldoc/2136697598>, (2021), 01/2021.
2. <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=38480>, (2020), 11/2020.
3. Савенкова, И. в. (2014). Конкурентен потенциал на предприятието от позицията на ресурсната концепция / И. в. Савенкова, М. И. Кулш. - Текст: директно // Млад учен. - 2014. - No 20 (79). - С. 404-409. - URL: <https://moluch.ru/archive/79/13890/> (дата на достъп: 29.11.2020 г.).
4. Ганчев, М. (2011). Цена на финансиране и нейното влияние върху икономическия потенциал на фирмите в областта на машиностроителния бранш. Научни трудове на Русенски университет, 2011, том.50, серия 5.1.
5. Вальтер, Ж. (2005). Конкурентоспособность: общий подход. М.: Российско-Европейский центр экономической политики, 2005.С.46-48.
6. Мерзлов, И.Ю. (2005а). Содержание процесса формирования механизма повышения конкурентоспособности продукции в условиях рыночного хозяйствования//

Госудалство и рынок: тр. VI Междунар.российско-китайского симпозиума (секция II). Екатеринбург, 2005. 75 с.

7. Мерзлов, И.Ю. (2016). Конкурентный потенциал хозяйствующих субъектов и управление им. Вестник Пермского университета. Экономика вып.,1(16), 2016.

8. Савенкова, И. в. (2014). Конкурентен потенциал на предприятието от позицията на ресурсната концепция / И. в. Савенкова, М. И. Кулш. - Текст: директно // Млад учен. - 2014. - No 20 (79). - С. 404-409. - URL: <https://moluch.ru/archive/79/13890/> (дата на достъп: 29.11.2020 г.).

9. Benchmarking the Competitiveness of European Industry, (1996). (COM (96)463 final)/ Commission of the European Communities.09.10.1996.Brussels, 1996. P.16-18.

ПОНЯТИЕТО ВЪТРЕШНОПАРТИЙНА ДЕМОКРАЦИЯ В ПЕРСПЕКТИВАТА НА СЪВРЕМЕННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ

Момчил Неков

доктор

momchil.nekov@gmail.com

Резюме: Настоящата статия дава описание на концепцията за вътрешнопартийна демокрация в перспективата на най-цитираните автори и източници в последните години и разкрива основните измерения, в които се анализира този термин в политическата наука. Посочени са основните характеристики или критерии, чрез които се изследва вътрешнопартийната демокрация. Направен е сравнителен прочит на основните дефиниции на изследваното понятие.

Ключови думи: вътрешнопартийна демокрация, политически науки, включване, участие, партийни членове

JEL: P00

THE CONCEPT OF INTRA-PARTY DEMOCRACY IN THE PERSPECTIVE OF MODERN RESEARCH ON POLITICAL PARTIES

Momchil Nekov

Ph.D.

momchil.nekov@gmail.com

Abstract: This article describes the concept of intra-party democracy in the perspective of the most cited authors and sources in recent years and reveals the dimensions that analyze this term in political science. The main characteristics or criteria by which the intra-party democracy is studied are indicated. A comparative reading of the basic definitions is made in the researched concept.

Key words: intra-party democracy, political sciences, inclusion, participation, party members

JEL: P00

ВЪВЕДЕНИЕ

Дефинирането на понятието „вътрешнопартийна демокрация“ обикновено става като се посочва общата идея – за такава най-често се цитира максимата на Дюверже: „централните действащи лица на представителната демокрация, а именно партиите, трябва в своята вътрешна система да са демократични“. За по-детайлно определение се използват специфичните характеристики или критерии, с които се конкретизира понятието вътрешнопартийна демокрация. Това видово различие на понятието най-често се извежда чрез даването на критерии за вътрешнопартийна демокрация, които да определят нивата на включването и участието на партийни членове в процеса на обсъждане и вземане на

решения. Различните автори дават различни критерии, които са обединени около два принципа, а именно се опитват да разкрият и посочат именно нивата на „участие“ и „включване“. В България за емпирични изследвания се използват критериите, разработени при Карасимеонов:

- права на партийните членове;
- правомощия на местните партийни организации;
- председателят/лидерът;
- отношения партия – парламентарна група;
- хоризонтални структури.

„Организационната структура“ е също така ключов критерий за разглеждането на вътрешнопартийна демокрация като позитивна практика. Тук следва да се посочи общо смисъла на идеята, да се посочат видовите характеристики или критерии, в които се разглежда понятието, следва да посочи и определен тип критики към вътрешнопартийна демокрация. Разглеждането на тези критики не намалява важността на изследвания обект, а напротив – дава по-голяма яснота за това, ако вътрешнопартийната демокрация бъде приета като нещо позитивно и като жизнено понятие.

Концепцията за вътрешнопартийната демокрация се появява заедно с консолидацията на масовите партии и се разгръща върху идеята, че централните действащи лица на представителната демокрация, а именно партиите, трябва в своята вътрешна система да са демократични. Разработването на идеята за вътрешнопартийна демокрация е, най-общо казано, изработване на добри механизми, които да способстват връзката между обикновените граждани и правителството и с това да допринесе за стабилността и легитимността на демокрациите, в рамките на които партиите се състезават за власт (Scarrow, 2005).

Вътрешнопартийна демокрация като понятие започва да се осмисля и да придобива значение по отношение на правата на партийните членове в представителната демокрация. Така, например, в дефиницията на Венецианската комисия (или *Европейска комисия за демокрация чрез право*) за вътрешнопартийна демокрация се посочва, че тя се проявява във вътрешнопартийни процедури, които засилват включването и участието на партийни членове в процеса на обсъждане и вземане на решения, разширявайки това участие към ключови дейности на партийното управление. Като такива са посочени: избор на партийен лидер, избиране на кандидати, определяне на политическите позиции на партията. Вътрешнопартийна демокрация позволява да се изпълняват очакванията на гражданите, че те ефективно определят кой ще бъде избран на публична длъжност. Като по този начин се повишава и доверието на хората към политическите партии. (Venice Commission, Strasbourg Съгласно Холандския Институт за Мултипартийна Демокрация „вътрешнопартийна демокрация“ е един от институционалните гаранتي за това, че политическите партии ще изпълнят ефективно това, което се очаква от тях в демокрацията.

От една перспектива вътрешнопартийната демокрация може да се разглежда заедно с общото тълкуване на понятието „демокрация“. Така, ако демокрацията се конституира от една страна от участие (обикновените граждани могат да участват във вземането на решения), от друга страна тя се разглежда като политически метод или определен тип институционална уредба за вземане на решения. (Cappellini, Annalisa, 2016) Функционирането на вътрешнопартийната демокрация се изразява преди всичко в правата и задълженията на членовете и партийните структури при определяне на партийната политика и избора на

партийните ръководства. От тази гледна точка вътрешнопартийната демокрация отразява определен баланс между демократичност и централизация, между свобода на действие на партийните членове и спазване на известна субординация.

Всички автори са на мнение, че не може да се даде точна дефиниция за вътрешнопартийната демокрация, а дефинирането ѝ е по-скоро описателно и засяга спецификата на партиите, както и на самия регион и контекст. (Mimpen, Jeroen.2007) Едни от най-цитираните изследователи на вътрешнопартийна демокрация, каквито са Уилям Крос и Ричард Катц, твърдят, че вътрешнопартийната демокрация следва да се разглежда като сложно понятие, което съдържа много спорни елементи в себе си, но е определено от характера и спецификата на вътрешнопартийната организация, като трябва да се отчита характеристиките на всяка партия. Крос и Катц посочват голямото значение, което има вътрешнопартийната демокрация, поради факта, че тя е необходимият компонент в общото ниво на демокрация. (William P. Cross, Richard S. Katz 2013)

Тази невъзможност за дефиниране всъщност се свързва не толкова с неяснотата на понятието, а изяснява позитивната сила на идеята и отваря перспективи за пътищата, по които вътрешнопартийната демокрация може да се изследва с акцент върху това, че има критики и конкретики, които трябва да се разбират.

Автори като Крос и Катц, Съюзън Скароу, Пол Д. Уеб, Томас Погунтке определят за ключови елементи при анализ на вътрешнопартийна демокрация ролята на включването или права на членовете в партията във вземането на решения, т.е. отговор на въпроса: „Как да се разшири кръга на вземане на партийни решения?“.

В изключващите партии решенията за селекция на кандидатите, за избирането на лидер и решенията за политическите послания се извършва от малко количество политически дейатели, партийният елит (еднолично от лидера, или от малка група лидери). В контраст на това, във включващите партии, голям брой партийни членове вземат решения, които определят централните въпроси на партията. Всички автори са съгласни с това, че „включването“ е най-важният аспект, който определя колко демократичен е вътрешнопартийният процес по вземането на решения. (Susan E. Scarrow, Paul D. Webb, and Poguntke, 2017) Това е и първият от петте критерия, които Георги Карасимеонов и Милен Любенов (Karasimeonov, Georgi, Lyubenov, Milen, 2007) предлагат за изследване на степента на вътрешнопартийната демокрация.

Скароу, Уеб и Погунтке разработват дефиницията за вътрешнопартийна демокрация с амплификация на понятието за „включване“, към което те субординират: партийното членство, централизацията, и отговорността. Те се разработват на същия принцип, а именно дали решенията и отговорността зависят от малко хора, партиен елит или лидери, или има условие за по-широко участие на членовете във вземането на решенията (централизация – децентрализация). Авторите изброяват много важни специфики, като специално отбелязват, че една строго централизирана партия може да има вътре широка вътрешнопартийна демокрация, докато една напълно децентрализирана партия, може да няма изградени условия за вътрешнопартийна демокрация.

Бенджамин фон дем Берге, Томас Погунтке, Питър Оберт и Диана Типей разглеждат въпроса за това, че ролята на политическите партии в демократичния процес следва да бъде описвана като се изяснят техните функции в политическата система. Механизмът, чрез който политическите партии реално изпълняват своите функции, зависи немалко от

вътрешнопартийната демокрация и нейния структуриращ ефект. Този структуриращ ефект се отнася към взаимоотношението между реториката на партийните устави и модела на вътрешнопартийна организация. (Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2013)

В енциклопедичния сборник, под редакцията на Крос и Катц (William P. Cross, посветен специално на вътрешнопартийната демокрация, темите за разработването на този въпрос са подбрани именно измежду елементите на вътрешнопартийната организация. Основните теми на статиите са: партийното членство и вътрешнопартийна демокрация; лидерската селекция и вътрешнопартийна демокрация; вътрешнопартийна демокрация и феминистката критика; партийното финансиране.

Анализът на вътрешнопартийна демокрация се разгръща като се взема предвид позитивния *процес*, който тя носи вътре в себе си (този процес, както ще се види, засяга дългосрочната стабилност на една партия и способността ѝ да изпълнява представителната си функция) или като се взема предвид резултата, който би донесло налагането на вътрешнодемократични правила по отношение на успеха на една партия на избори.

Идеята за позитивния процес на вътрешнопартийна демокрация се основава на предпоставката, че нарастването на вътрешнопартийната демокрация води до повече ефективност на партията и последващ, дългогодишен изборен успех, от една страна, и засилване на демократичната култура в широкото общество от друга (Scarrow, 2005). Важно е, обаче, дали акцентът е поставен върху процеса (свързан с членство и вътрешното съгласуване на партията) или ориентирани към резултатите (свързани с ефективността на партията). Поставянето на акцента върху резултата е още проблематичен поради липсата на достатъчно доказателства, че нарастващата вътрешна демокрация задължително води до по-добро изборно представяне и успех на политическите партии. Но както ще видим, ако се разгледат причините за вътрешнопартийни конфликти, както и повечето напрежения, които се посочват като възражения срещу вътрешнопартийната демокрация, то на тези причини и опасения отговорите се именно в разработване на правила и процеси, заради които изобщо възниква понятието вътрешнопартийна демокрация.

Ето защо, ако се вземе предвид значението на вътрешнопартийната демокрация по отношение на процеса в партията, както правят всички автори, тогава изследването се насочва към изясняването на критериите, а такива са не само компонентите, които засягат директно „правата и задълженията“, т. е. „включването“ и „участието“, а така също и критерият „организационна структура“ или вътрешнопартийна организация, който, макар и съдържателно да не се различава от дискусията за „правата и задълженията“, все пак поставя тези критерии в различни ракурси. Видът и принадлежността на дадена политическа партия оказват влияние върху тяхната вътрешнопартийна демокрация и върху критериите „права и задължения“, но същевременно и разглеждането на критериите за вътрешнопартийна демокрация дава възможност да се правят изводи относно „организационна структура“ на дадена партия, съответно „дали тя изпълнява очакванията на гражданите, че те ефективно определят кой ще бъде избран на публична длъжност“.

Най-общо критиките към прилагането на вътрешнопартийна демокрация се фокусират в това, че твърде много вътрешнопартийно демократизиране може да размива силата на вътрешното ръководство на партията и затруднява партията да спазва изборителните си обещания. Освен това създаването на вътрешнодемократични процедури могат да дадат възможности за партийни разделения и кризи, които биха могли да навредят

на стабилността на партията, както и на общата демократична стабилност. Така също включващите методи за подбор на кандидати могат в някои случаи да увеличат силата на малките елити. (Mimpen, Jeroen, 2017)

Казано с други думи, критиците смятат, че вътрешнопартийната демокрация не е нормативно нужна, защото вреди на способността на партиите да реагират на избирателите, да осигурят вътрешна дисциплина и по този начин да се включат ефективно в избирателната конкуренция. Например, *равенството между членовете* и симпатизантите рискува да подкопае ангажимента на отделните членове, т.е. тяхната емоционална принадлежност.

Също така високата степен на приобщаване (т.е. членовете с правомощия за вземане на решения) може да генерира високи нива на вътрешен конфликт, който на свой ред може да застраши единството и по този начин функционирането на една партия като организация, както например редица зелени партии. (Bolleyer, Nicole, 2015)

Най-често посочвани напрежения:

Първото напрежение е между организационното приобщаване – израз на равнопоставеността на всички граждани, които са свободни да идват и да си отиват, без организацията да налага ограничения върху тях, т.е. без ангажимент за членство в същата организация. По този начин се губи разлика между членове, симпатизанти и лидери, което води до отлив на членове.

Второто напрежение е между нивата на вътрешноорганизационно разнообразие или плурализъм – отразяващо равенството между членовете като индивиди, които имат право да формулират и да се грижат за своите предпочитания в рамките на организационното и партийно единство. Ако партията увеличи мащаба на приобщаването и сведе до минимум *селективността*, тя се заменя с проблема за култивиране на една сплотена основа за подкрепа. За разлика от определените от правните граници демокрация на държавно ниво е в много по-голяма степен независима от демокрацията в партията. С други думи привържениците, които не са ангажирани с партията и никога не са работили за нея, могат да се разхождат свободно, като се радват на същите права за вземане на решения като дългосрочните активисти. (Bolleyer, Nicole, 2015)

Един недоволен член на партията може да стане неактивен, а доброволните организации, като партиите, са изправени пред постоянната възможност за напускане на членове. Ограниченията за влизане и задълженията за членство (т.е. селективност) са важни, тъй като желанието да се изпълнят такива изисквания предполага, че постигането на членство е ценно за тези, които се присъединят. Такива ограничения функционират като „организационен филтър“ и по този начин водят до избор на лица, които ценят членството и по тази причина има по-голяма вероятност да бъдат ангажирани с партията.

Възможно е напрежение между вътрешнопартийното равенство, партийното единство и значението на местните структури. Едната посока е да се разпредели по равно правото за вземане на решения между членовете и така да се предотврати развитието на партийен елит, но това предполага възможност за множество вътрешни конфликти. Друг начин, по който може да се постигне равенство между членовете е защитата на правата им от намеса и санкции от страна на партийния елит. Но това крие опасност от вредни действия от страна на членовете. Затова повечето партии дават на елитите широки правомощия да санкционират поведението на членовете и организационните единици, за да предотвратят подобно

поведение. Но от друга страна липсата на такива санкции позволява на елитите да упражняват противоставен контрол отгоре-надолу.

Високите равнища на равнопоставеност между членовете се характеризират с електорат, включващ всички участници, при който всички членове участват във вземането на ключови решения, като подбор на кандидати, подбор на лидери и разработване на политики. Също така се характеризират с ограничения върху силата на партията да налага санкции на своите членове. От процедурна гледна точка това означава, че би трябвало националното партийно ръководство да няма възможност да изключва личности, групи и клонове без да има изрично оправдание и без да има процедура за обжалване, тоест без участието на членовете на партията. (Bolleyer, Nicole, 2015)

Казано обобщено, основните критики към вътрешнопартийната демокрация са в това, че тя може да предизвика вътрешнопартийни конфликти, да отслаби вътрешнопартийната организация и да намали значението на лидерите така, че една партия като краен резултат да не може да се представи добре на изборите. Тези опасения трябва да се приемат сериозно, но не бива да се следват от отказ от вътрешнопартийна демокрация, защото отказът от вътрешнопартийна демокрация води до вътрешнопартийна олигархия и до бюрократизиране.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Bolleyer, Nicole. (2015). Implementing Democratic Equality in Political Parties: Organisational Consequences in the Swedish and the German Pirate Parties, in: Scandinavian political studies, Volume 38, Issue 2, 2015.
2. Cappellini, Annalisa. (2016). Intra-Party Democracy and Leadership Election Methods – A Comparative Analysis of Political Parties in European Democracies, London, 2016.
3. William P. Cross, Richard S. Katz. (2013). The Challenges of Intra-Party Democracy, Oxford University Press, 2013.
4. Measuring Intra-Party Democracy: A Guide for the Content Analysis of Party Statutes with Examples from Hungary, Slovakia and Romania, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2013.
5. Mimpfen, Jeroen. (2017). Intra-Party Democracy and Its Discontents: Democratization in a Volatile Political Landscape. NIMD Publication, 2017.
6. Karasimeonov, Georgi. (2007). Reshaping the Broken Image of Political Parties, Internal Party Democracy in South Eastern Europe, Ed. G. Karasimeonov, Bulgarian School of Politics, Sofia 2007.
7. Lyubenov, M. co-author together with Politov. (2007). Al., Internal Party Democracy – a Means of Restoring Public Trust in Political Parties, in Reshaping the Broken Image of Political Parties. Internal Party Democracy in South Eastern Europe, Sofia 2007.
8. Susan E. Scarrow, Paul D. Webb, and Thomas Poguntke, Organizing Political Parties: Representation, Participation, and Power, Oxford University Press, 2017.
9. Measuring Intra-Party Democracy: A Guide for the Content Analysis of Party Statutes with Examples from Hungary, Slovakia and Romania, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2013.

НАСОКИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ДИЗАЙНА НА ЖИЛИЩНАТА СРЕДА ЗА ВЪЗРАСТНИ ХОРА

Ралица Ставрева-Панчева

Инженер, докторант

Лесотехнически университет, София, България

rgstavreva@gmail.com

Резюме: Застаряването на населението в глобален аспект е изключително актуална тенденция, която се развива бързо, повлияна главно от демографските промени, които поколенията изживяват. Те се свързват със спад на раждаемостта, устойчив растеж на продължителността на живота и високи стойности на коефициента на плодовитост непосредствено след Втората световна война, което е причина за увеличени брой хора на възраст между 57 и 75 години т.н. „baby boom“ поколение („Baby boom“ е термин, обозначаващ силно повишената раждаемост след края на Втората световна война в периода 1946 - 1964 г. „Baby boom“ поколението е известно още като следвоенно поколение). Тези демографски промени се изразяват в трайна тенденция на промяна на възрастовата структура на населението, водеща до увеличаване на относителния дял на възрастното население и цялостно застаряване на обществото. Заедно с настъпващите промени и увреждания в организма на възрастния човек, тази тревожна реалност налага преразглеждане на нуждите и специфичните изисквания на индивида във връзка с жилищната среда и устойчивото и развитие.

Настоящото изследване се фокусира върху анализ на някои специфични нужди на възрастните хора в контекста на създаване на здравословна среда, която да подкрепи и улесни живота им. Целта на изследването е извеждане и систематизиране на насоки за подобряване на дизайна и адаптиране на жилищната им среда, без при това да се претендира за изчерпателност.

За проучването е възприет метод на изследване базиран на анализ на факти, международни изследвания и статистическа информация.

Ключови думи: остаряване на място, възрастни хора, устойчиво развитие, интериорен дизайн, малко градско жилище.

JEL: I3 39

GUIDELINES FOR IMPROVING THE DESIGN OF THE HOUSING ENVIRONMENT FOR ADULTS

Ralitsa Stavreva-Pancheva

Engineer, PhD student

University of Forestry, Sofia, Bulgaria

rgstavreva@gmail.com

Abstract: The aging of the population in a global aspect is an extremely actual trend that is developing rapidly, influenced mainly by the demographic changes that generations are experiencing. They are associated with declining birth rates, steady growth in life expectancy and high fertility rates immediately after World War II, which is a reason for the increased number of people aged between 57 and 75 the so called “baby boom” generation (“Baby boom” is a term for the high birth rate after the end of World War II in the period 1946- 1964. The “baby boom” generation is also known as the post- war generation). These demographic changes are reflected in a lasting trend of changing the age structure of

the population, leading to an increase in the relative share of the elderly population as well as to an overall aging of the society. Together with the changes and impairments in the elderly person's organism, this disturbing reality requires a reconsideration of the needs and specific requirements of the individual in relation to the living environment and its sustainable development.

The present study focuses on an analysis of some specific needs of adults in the context of creating a healthy environment that supports and facilitates their lives. The aim of the study is to determine and systematize guidelines for improving the design and adaptation of their living environment, without claiming to be exhaustive.

A research method based on fact analysis, international researches and statistical data was adopted for the study.

Key words: *aging on place, adults, sustainable development, interior design, small urban dwelling.*

JEL: I3 39

ВЪВЕДЕНИЕ

По данни на Организацията на обединените нации (ООН) през 2019 г. в света е имало 703 млн. лица на 65 или повече години, като се очаква броят на възрастните хора да се удвои до 1.5 млрд. през 2050 г. В световен мащаб дялът на населението на възраст на 65 години или повече се е увеличил от 6% през 1990 г. до 9% през 2019 г. Прогнозира се, че този дял ще нарасне до 16% до 2050 г., така че всеки шести човек в света ще бъде на възраст 65 години или повече (2019). В този контекст и Световната здравна организация (СЗО) и ООН подчертават нуждата от предприемане на комплексни мерки за осигуряване на здравословна среда за остаряване на населението. Европейския парламент се фокусира върху възможността за активен и независим живот на възрастното население и по-специално широкообхватното му виждане за ролята и значението на „старееене на място“ (Американските центрове за контрол и превенция на заболяванията определят изрза „старееене на място“ като способност да живеем в собствения си дом и общност безопасно, независимо и комфортно, без значение от възрастта, дохода или нивото на способност), както и необходимостта от насърчаване на възрастните хора да живеят самостоятелно, възможно най-дълго в собствените си домове, подчертавайки значението на адаптирането на вътрешното им пространство и изграждането на здравословна среда, която може да им осигури устойчив начин на живот (Европейски парламент, 2016). С напредване на възрастта, обаче, човешкият организъм претърпява множество промени. Те са сложни и вариативни, но най-общо се свързват с постепенното натрупване на голямо разнообразие от увреждания, което води до намаляване на физиологичните резерви, повишен риск от различни заболявания и общ спад на капацитета на човека. Това могат да бъдат сензорни, мобилни или когнитивни увреждания, а понякога и комбинация от тях, което може да повлияе на функционирането, поведението, независимостта и в крайна сметка – на качеството на живот. Разбирането на такива увреждания е първата стъпка към създаването на здравословна среда, която поддържа нуждите на възрастните хора, позволявайки им свободно и уверено да използват своите способности в най-пълна степен във всички ежедневни дейности. В този смисъл силно се подчертава значението на целите на програмата за устойчиво развитие на ООН и по-конкретно цел №3: Да се осигури здравословен живот и насърчаване на благосъстоянието за всички на всички възрасти (2021) както и ролята на

глобална стратегия и план за действие за стареене и здраве на СЗО чрез концепцията за здравословно стареене, което се дефинира като процес на развитие и поддържане на функционалните способности, които позволяват благосъстоянието в по-напреднала възраст. Тези функционални способности се определят от вътрешния капацитет на индивида, съответните фактори на околната средата и взаимодействието между тях. Екологичните фактори включват политики, социални системи и услуги, жилища, градска среда и др. (2017). Следователно осигуряването на предпоставки за възможно най-добро здраве в по-напреднала възраст е от решаващо значение ако искаме да постигнем устойчиво развитие.

Ето защо когато става дума за ефективно подобряване и адаптиране на жилищната среда за възрастни хора, следва да се оцени факта че дизайнът ѝ трябва да обхваща редица физически и когнитивни способности, да насърчава безопасността и функционалността чрез простота, гъвкавост и лекота и да благоприятства цялостното здраве и благосъстоянието на обитателя. С други думи дизайнът на жилищната среда следва да бъде съобразен със спецификата на индивида, отчитайки съпътстващите го промени в процеса на стареенето, които най-често засягат зрението, слуха и подвижността му. Важно е да се отбележи, че освен биологичните промени, стареенето е свързано и с други преходи в живота като пенсиониране, преместване в по-подходящо жилище и др. Немалко са изследванията по темата, които определят за важни предпочитанията на възрастните хора да живеят независимо в собствен дом като се приоритизират по-малки по размер жилища, по-лесни за управление, енергийно ефективни и в близост до ключови градски удобства (Mulliner, Riley, Maliene, 2020). При разработването на отговор на общественото здраве към стареенето е важно не само да се вземат предвид подходите, които облекчават загубите, свързани с по-напредналата възраст, но и тези, които могат да засилят възстановяването, адаптацията и психо-социалния растеж (2020a). За да могат да бъдат изведени ефективни насоки за дизайн във връзка с подобряване на жилищната среда на възрастните хора следва да се анализират някои изменения в организма, които човешкият индивид претърпява с напредване на възрастта, като се има предвид, че не съществува единна дефиниция за възрастен човек. Според някои изследвания хората на възраст 18 – 44 години се определят като възрастни, тези на 45 – 64 години – средна възраст, а тези над 65 години са на възраст. Следователно за целите на тази статия се фокусираме върху физическите и функционални промени, които настъпват с течение на времето, а не върху хронологичната възраст. При това силно се подчертава факта, че стареенето не е болест, а естествен непрекъснат процес (2003).

1. Някои промени, които настъпват в човешкия организъм с напредване на възрастта

С напредване на възрастта зрението на човек се влошава, в резултат на което се намаляват възможностите на възрастните хора за възприемане на цветове, затруднява се толерирането на отблясъци и се забавя способността на възрастното око да се адаптира към различни нива на светлина. Възприемането на цветовете намалява, особено във виолетово-синьо-зелената част от спектъра. По-лесно се разграничават ярки нюанси на цвета в жълтата до червената част на спектъра. Освен това зрителното поле се стеснява, така че периферното зрение намалява. Зрителното поле в рамките на което е възможно да се идентифицират и различават визуални цели, свързани с дадена задача без компенсаторни движения на очите и главата е известно като полезно зрително поле. Съществуват

значителни доказателства, че полезното зрително поле е ограничено при възрастните хора. В този смисъл следва те да компенсират това чрез повишена бдителност и чрез сканиране на околната среда с повече обмисляне. Що се отнася до възприемането на светлината, важно е да се отбележи, че за 75 годишен човек е нужна два пъти повече светлина спрямо нормалните стандарти за осветеност, а за да вижда задоволително са необходими почти четири пъти повече светлина спрямо нуждата на 20 годишен човек. В същото време 70% от хората на възраст над 70 години са с увреден слух. Те често изпитват специфични трудности – намалена способност за чуване на високочестотен звук, свръхчувствителност към ниски честоти и нарушена способност за филтриране на нежелания звук. Шестдесет процента от хората на възраст 55 или повече години имат слухов дефицит, а хората над 70 годишна възраст са склонни да имат двойно увреждане- някаква степен на загуба на зрение и слух. Проучване по темата посочва 13% разпространение на двойно увреждане при хора на възраст 70 – 74 години, 27% при тези на възраст 80 – 84 години и 40% при тези на възраст 85 или повече години като по този начин намаляват възможностите за независим живот. Ако мозъка правилно получава и организира получената чрез ушите информация човек може да регистрира опасност, да изпитва удоволствие от музика и звуци и да комуникира и съществува адекватно. Хората с увреден слух се нуждаят от спокойна обстановка с допълнително внимание към акустиката в жилищната среда и намаляване на шумовото замърсяване. Освен това много възрастни хора изпитват затруднения с регулирането на циркадния си ритъм. Тези проблеми могат да бъдат отстранени чрез излагане на светлина особено сутрин. Дневна светлина в комбинация с тъмни и тихи условия през нощта е от изключителна полза. По отношение на интериорната среда силно се препоръчва позициониране на календари и аналогови часовници и уреди за да могат възрастните хора да се ориентират. В допълнение на горното благоприятния ефект на дневната светлина и слънчевите лъчи върху мускулно скелетните промени, които човек изживява в процеса на стареене са явни. Във времето обхватът на движението на тялото и гъвкавостта му намаляват, мускулната сила е ограничена, а рефлексите значително по-бавни. Статичният баланс и динамичната координация са компрометирани. Следователно е важно да се обърне внимание на особеностите на физическата среда, които биха възпрепятствали хората с по-ниска гъвкавост и координация или тези, които имат нарушено сензорно или когнитивно функциониране. И не на последно място въздействието на възрастта върху паметта, вниманието, способността да се поддържа фокус върху определен стимул е очевидно. Някои изследвания показват, че нивото на мозъчна активност, свързано с постигането на дадена цел, не се променя с възрастта, това което намалява е способността да се игнорира конкурентната сензорна информация, несвързана с целта. В резултат на това честите, макар и кратки промени във вниманието забавят скоростта на възрастния човек да обработва съответната информация. Ето защо е важно форматът на презентацията изобщо в живота на възрастния човек да бъде опростен и интуитивен, за да сведе до минимум възможността за погрешно тълкуване и да отговори на ефектите от нормалния процес на стареене, които включват сензорно, мобилни и когнитивни дефицити (Farage, et al. 2012).

2. НАСОКИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ДИЗАЙНА И АДАПТИРАНЕ НА ЖИЛИЩНАТА СРЕДА ЗА ВЪЗРАСТНИ ХОРА

Тези насоки са предназначени към адаптиране на интериорната жилищна среда на възрастните хора, отчитайки променящите се обстоятелства свързани с тях и стремежът към подобряване начина им на живот и осигурявайки им възможност да „стареят на място“ безпроблемно и независимо възможно най-дълго.

2.1. Осветление – в резултат на увреденото възрастно око ведно с придружаващите влошени когнитивни и сензорни функции при възрастните хората се препоръчва добре обмислено изкуствено осветление и предоставяне на максимално количество дневна светлина в интериорната среда. Светлинните източници трябва да се подбират и позиционират прецизно, така че да се избягват отблясъци и тъмни сенки. Доброто осветление в сградите и помещенията регулира циркадния ритъм, подобрява съня и ориентацията, спомага за идентифициране на пространства и форми и помага да се поддържа баланс на системите и функциите на тялото. Ниската и лоша осветеност може да увеличи тревожността, да ограничи мобилността, да повиши нивата на възбуда и да доведе до дезориентация и инциденти при движение. Важно е да се акцентира върху равномерността в нивата на осветеност в и между отделните пространства.

2.2. Цвят и контраст – чрез използването на подходящ цвят и контраст значително може да се улесни животът на възрастните хора като възможностите им за ориентация и идентифициране на различни помещения и ключови елементи се подобряват. Препоръчително е да се използва силен контраст когато искаме да насочим вниманието към нещо важно. Санитарните помещения, например, се намират по-лесно ако вратите им контрастират на стените. Цветна и контрастна тоалетна седалка както и използване на контрасти където е необходимо в баня и тоалетна, помагат при ориентирането и позиционирането. Стълбите в някои случаи могат да са по-безопасни ако се маркира с контрастна лента или релефна текстура началото им. Акцентиране върху отчетлив и контрастен на стената парапет би улеснил движението и ориентацията на възрастния. Контрастни под и стени визуализират къде свършва пода и започва стената. Ако мебелите контрастират на пода и стените също ще са по-видими. Контрастните ръбове на шкафове в кухнята ще са по-възприемчиви и преодолими, съответно ще предпазят от наранявания. Ако липсва контраст обектите не могат лесно да се видят и разграничат. Той е от жизненоважно значение за разбирането на околната среда, характеристиките и елементите на сградата и интериорното пространство както и за подчертаване на опасностите. Въпреки че чрез цвят и контраст може значително да се подобри жилищната среда на възрастните хора е важно да се има предвид, че неподходящите контрасти и цветове могат да се възприемат като бариера и опасност от някои хора, допринасяйки за чувство на несигурност и нестабилност. Ето защо е от изключителна важност адаптирането на жилищната среда да бъде обмислено и съобразено със специфичните нужди и разбиране на индивида.

2.3. Подова настилка – препоръчва се подовата настилка в домовете на възрастните хора да бъде в еднакъв между помещенията тон, тъй като промените в тона и силните контрасти могат да бъдат интерпретирани погрешно. Шарени и силно контрастни килими и пътеки следва да бъдат избягвани, тъй като създават зрително-пространствени затруднения, които могат да изведат възрастния човек от равновесие. Препоръчителни са матови настилки, а в зоните с повишен риск от падане противохлъзгащи. В обобщение е

важно подовите на домовете на възрастните хора да бъдат изпълнени в еднакъв тон, без контрастни очертания и разграничителни линии при преходите между отделните помещения, а при полагане на различни видове настилки в съседство е важно да имат възможно най-сходни стойности на отражение на светлината.

2.4. Мебели и аксесоари – препоръчително е мебелите да контрастират с пода и стените с акцент върху важните зони и да са позиционирани на достатъчно разстояние една спрямо друга, така че да не затрудняват преминаванията. Наличието на чести места за сядане в интериора, както и достатъчно парапети където е нужно, са важни с оглед улесняване придвижването на възрастния човек между отделните помещения. Важно е да се използват традиционни и лесни за употреба уреди и смесителни батерии с обикновени еднолостови ръкохватки, които няма да причиняват затруднения при ползване. В кухнята се препоръчва употребата на чекмеджета, разположени на удобна височина без да изискват навеждане както и използването на стъклени врати за горен ред шкафове за по-голяма видимост ведно с адекватна за ползване височина. Задължително е проектирането на безопасни санитарни помещения (баня и тоалетна), осигуряващи лесно и безпроблемно ползване. Препоръчва се включването на допълнителни елементи, които да подпомагат различните дейности на възрастния човек като парапети, подвижен душ и др. Важно е употребата на помощни мебели, като нощно шкафче в спалнята или комод в дневната, като същевременно бъдат съобразени на височина, така че да не се изисква навеждане. При изграждане или адаптиране на интериорната среда е важно да се следват принципи на простота, гъвкавост и леснота. За нови жилищни пространства се препоръчва максимално отворен план и колкото е възможно по-малко врати и коридори.

2.5. Съвременни технологии – интегрирането на съвременните технологии в живота на възрастните хора е възможност за креативни решения за насърчаване на независимостта и стареенето на място. В резултат на съвременните „интелигентни“ сензори и комуникационни технологии се предоставят нови възможности за проектиране на „интелигентни домове“ в подкрепа на възрастните хора, които да останат да живеят самостоятелно в собствените си такива. Интелигентният интериорен дизайн се характеризира със способността си да осигурява изпълнимост на заложените от потребителя функции и да му осигурява удовлетвореност, удобство и качество на жизнената среда. Той също допринася за рационализиране на ресурсите, отчитане в реално време и минимизиране на оперативните разходи, съществено значими за възрастните хора. Интелигентният интериорен дизайн осигурява бърз, гъвкав и икономичен отговор на често разнообразните и сложни задачи поставени от обитателите и определя най-ефективните стратегии за осигуряване на оптимална среда за живот. С еволюцията на съвременните технологии, днес вече е възможно дистанционно наблюдение на възрастните хора за различни заболявания, проследяване на поръчки за лекарства и редица други ползи за здравето посредством продукт на IoT (Internet of Things), наречен Интернет на медицинските неща (IoMT). И независимо че възрастните хора изпитват затруднения с новите технологии, множество проучвания доказват, че те са нетърпеливи да се научат как да ги използват за да обогатят живота си и да бъдат независими.

2.6. Околна среда – въпреки че изследването се концентрира върху интериорната жилищна среда, не може да се пренебрегне лечебната роля, която природата оказва върху здравето на хората. Тя ги насърчава към физическа активност и емоционална хармония чрез

зрително спокойствие. Стимулира положително сетивните им органи подпомагайки функцията на паметта и поддържайки качеството на опорно-двигателния апарат. Освен това в подкрепа на психическото и физическото благосъстояние на възрастните е важно те да имат контакт с външния свят без да се възпрепятства социалното им взаимодействие с други хора. От съществено значение е да се осигури лесен и безопасен достъп до градини и други външни пространства както и гледка от вътрешните. Предвид това, че външните пространства могат да бъдат също толкова неблагоприятни за възрастните хора, колкото и вътрешните, при обмисляне на дизайна следва да им бъде обърнато сериозно внимание.

3. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

В проучването са анализирани някои специфични нужди на възрастните хора в отговор на съпровождащите възрастта изменения и възможността за създаване на здравословна среда, която да подкрепи и улесни живота им в контекста на концепцията „остаряване на място“, като при това се приоритизират по-малките и по-лесни за поддръжка жилищни единици. Анализът на статистическите данни в подкрепа на глобалните демографски промени ясно открие актуалността и сериозността на темата. В резултат на което бяха изведени някои насоки за подобряване и адаптиране на жилищната среда на възрастните хора: повече светлина; еднаквост в тона на подовата настилка между помещенията; цвят и контраст за идентифициране на важните участъци в интериора; похвати, които дават възможност за улесняване и подобряване качеството на живот. Паралелно с това се обърна внимание на ролята на обитателя при вземане на решения относно промени в оборудването и оформлението на жилищната му среда, като се акцентира, че всички те трябва да се основават на индивидуалните обстоятелства и нужди на човека и трябва да бъдат направени с оглед на най-добрите му интереси и насърчаване на независимостта му.

В допълнение се подчерта благоприятното въздействие на околната среда върху поддържане на физическото и емоционално здраве на възрастните хора и подобряване на качеството на живота им.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Важно е да се разбере, че дизайнът е нещо повече от оформяне на физическа среда. Чрез него могат да се постигнат значителни ползи за обитателя, независимо от възрастта и спецификата на състоянието му. Проектирането, подобряването и адаптирането на жилищната средата са в пряка връзка с благосъстоянието на човека като все повече се акцентира върху терапевтичния ефект, който те оказват за насърчаване здравето и функционалността на хората в процеса на стареене. Специализираните знания за изкуство, технологии и всичко това, което включва в себе си дизайнът, са от ключово значение както за възрастните хора, така и за създаване на устойчива жилищна среда.

ЛИТЕРАТУРА

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2019). World Population Ageing, pp.1-46. ISBN: 978-92-1-148325-3, eISBN: 978-92-1-004553-7. Retrieved from: <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf> (29.01.2021)
2. Европейски парламент, (2016). Официален вестник на Европейския съюз от 22.01.2016 г. P7_TA(2013)0046- „Европейско партньорство за иновации в областта на активния живот на възрастните хора и остаряването в добро здраве“- Резолюция на Европейския парламент от 6 февруари 2013 г. относно Европейското партньорство за иновации в областта на активния живот на възрастните хора и остаряването в добро здраве (2012/2258(INI)).
3. United Nations, Department of Economic and Social Affairs Sustainable Development. (2021). Retrieved from: <https://sdgs.un.org/topics/health-and-population> (29.01.2021).
4. World Health Organization. (2017). Global strategy and action plan on ageing and health, pp. 1- 56. ISBN 978-92-4-151350-0. Retrieved from: <https://www.who.int/ageing/WHO-GSAP-2017.pdf?ua=1> (29.01.2021).
5. Mulliner, E., Riley, M. & Maliene, V.(2020). Older People's Preferences for Housing and Environment Characteristics. Department of the Built Environment, Built Environment and Sustainable Technologies Research Institute, Faculty of Engineering and Technology, Liverpool John Moores University, Byrom Street, Liverpool L3 3AF, UK; Published: 16 July 2020, Journal MDPI- Sustainability, pp. 1- 25. doi:10.3390/su12145723.
6. World Health organization, Aeging and health. (2020a). Retrieved from: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> (29.01.2021).
7. I+S Design with purpose. (2003). Design for Senior Care Environments. Retrieved from: <http://www.interiorsandsources.com/articles/44809/designing-senior-care-environments> (available on 29.01.2021).
8. Farage, A. M., Miller, W. K., Ajayi, F. & Hutchins, D. (2012). Design Principles to Accommodate Older Adults. Published: March 1, 2012, Global Journal of Health Science, Vol. 4, No. 2; March 2012, pp. 1- 25. doi:10.5539/gjhs.v4n2p2 URL: Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.5539/gjhs.v4n2p2> (available on 29.01.2021).

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ДИРЕКТОР И ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛИСТИ

Ивайло Иванов

Докторант

ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Велико Търново, България

ivaylo_ivanovv@abv.bg

Резюме: Научната статия изследва и анализира специфичните особености в отношенията между директора и педагогическия екип, с които да се подобрят преподавателската и управленската дейност на учебното заведение.

Ключови думи: директор, ръководител, педагогически специалисти, преподавателски състав, конфликт в училищната институция, видове конфликти

JEL: I20

RELATIONS BETWEEN THE DIRECTOR AND PEDAGOGICAL SPECIALISTS

Ivaylo Ivanov

PhD student

Veliko Tarnovo University “St. Cyril and St. Methodius“, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Ivaylo_ivanovv@abv.bg

Abstract: The scientific article examines and analyzes specific features in the relationship between the director and the pedagogical team in order to improve teaching and management activities of the school institution.

Key words: director manager, pedagogical specialists, teaching staff, school institution conflict, types of conflicts

JEL: I20

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременното ежедневие е изключително динамично, променящо се с бързи темпове. Конфликтите между отделните личности са явление, с което се сблъскваме непрестанно. Според ярко изразените индивидуални различия на хората, не е възможно да се избегнат и предотвратят конфликтните ситуации помежду им. Наложително и твърде необходимо е да се научим да ги идентифицираме, анализираме и управляваме, за да може да вземем най-правилното и адекватно разрешение.

Въпросът за управлението на взаимоотношенията между директор и педагогически специалисти е много актуален и значим и днес. Пъстрото и сложно многообразие на човешките отношения в педагогическия екип е трудна задача, стоящата пред директорите

мениджъри и педагогическите специалисти. За разрешаването на конфликтите и произтичащите конфликтни ситуации са необходими деликатност, внимание, положително отношение, уважение и зачитане на индивидуалността на личността.

Позитивните взаимоотношения между директор и педагогически специалисти гарантират високо професионално ниво и ползотворност на педагогическата дейност. Колегиалните взаимоотношения между училищното ръководство и педагогическия екип оказват силно влияние върху психическото и физическото състояние на общуващите субекти. Те влияят съществено върху потенциалното разгръщане и развитие на функционалните възможности на личността в рамките на училищната общност (Бонева, 2015).

В демократичните условия е необходимо все по-пълно и по-точно да се отчитат особеностите на взаимоотношението между директора и педагогическите специалисти, които се превръщат в активен фактор за развитието на училищната институция. В процеса на съвместна дейност между училищното ръководство и педагозите се осъществява силно взаимодействие с индивидуалните личностни способности, интереси, ценностни ориентации, т.е. чрез професионалния и личен социален опит, чрез качествата и цялостното социално поведение. На тази основа се формират взаимни предположения за възможностите за изпълнение на различните дейности, изразяват се мнения и оценки, които се проявяват в различни форми и отношения – интелектуални, нравствени, естетически и други. Възникват определени чувства и емоции, които в една или друга степен облекчават или затрудняват педагогическа дейност.

Статията има за цел да се установи специфичните особености във взаимоотношенията между директора и педагогическия екип, с помощта на които да се усъвършенства педагогическата и управленската дейност на училищната институция.

1. КОНФЛИКТТЕ МЕЖДУ ДИРЕКТОР И ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛИСТИ

Конфликтите между училищното ръководство и педагогическите кадри могат да възникнат в случаите, когато има несъгласуваност на три елемента: социално обкръжение, група и личност. Ако не са отчетени и анализирани интересите на дадените личности, които оформят екипа, то самия член ще участва в нейната дейност без желание и с висока степен на незаинтересованост. Ако в педагогическия екип отделните личности не са ориентирани към целите и задачите на бъдещата дейност, действат без разбиране от своя страна, затова което предстои, е невъзможно да се постави началото на единна екипна дейност. Възможно е да не е подходящ подбор на педагогически кадри в училищната институция. Понякога очакванията на директора мениджър може да са нереалистични, като бъдат крайно завишени или занижени. Често се наблюдава в педагогическия екип да няма съгласуваност с целите на ръководството на училището.

Авторът М. Михова споделя, че „директорът е ключов субект на вътрешното управление на училището. Успехът на всяко училище зависи в най-голяма степен от неговия ръководител, от неговия лидер. Той е отговорен за създаването на висококачествена образователна среда и положителен климат, които да насърчат и мотивират учители и ученици към развитие, усъвършенстване и постигане на високи резултати. Като лидер на образователна институция той създава и реализира политиката на училището, която да бъде в унисон с националната образователна политика и с

приоритетите и спецификата на региона. Целта, която се преследва, е училището да бъде привлекателно за всички, които създават образователната услуга и се ползват от нея“ (Михова, 2015).

Перфектни взаимоотношения между директор и педагогически специалисти не могат да съществуват, тъй като конфликтните ситуации между тях имат своите конкретни параметри. Конфликтът може да бъде ясно изразен, в който могат да се използват приемливи и неприемливи (неподходящи) действия, както и скрит, който остава в тайна и не се развива в продължение на дълъг период от време. Такъв вид конфликт е най-често свързан с големи загуби на време и енергия. Той изгражда усещането, че е само процес, тъй като не се намира резултат, а мотива за него се забравя. В съвременността често се среща и локалният конфликт, който не засяга изцяло педагогическия екип. При него има възможности за бързото му разрешаване, докато тоталният конфликт обхваща всички членове на училищната институция.

Л. Милков отбелязва, че „удовлетвореността от живота е свързана силно с тази от работата, а добрите взаимоотношения с колегите и преките висшестоящи ръководители са основен компонент на цялата удовлетвореност от работата“. Авторът счита, че „конфликтите са неделима част от процеса на професионалното педагогическо общуване и са двигател на педагогическата практика. В съвременните училища конфликтите са ежедневно явление. Те се предизвикват от съществуващите, разнообразни по вид и характер, противоречия между субектите, участващи в образователната дейност“ (Милков, 2014).

Много често проявлението на конфликта в педагогическия екип се основава на личния авторитет, при който решаваща е не социалната функция, а успехът на конкретната личност. Известно е, че конфликтът е част от съвременното ежедневие и той много често не може да бъде предотвратен и контролиран. Това зависи от културата на общуване и от стила на управление в педагогическия екип.

Според К. Левин: „конфликтът на равнище “управление“ не е свързан само с властта. Тя е средство за налагане на определен стил на управление в училище и като всяка власт носи определени привилегии. Затова и сблъсъкът на интереси тук се доближава до партийните пристрастия, а смяната на директора и неговия екип се изживяват като преврат с всички произтичащи от нея последствия – „чистки на неудобни“ и поява на „блюдолизци“. При преходни състояния в живота на екипа се засилва тенденцията към агресивност на поведението, която би могла да намери своя отдушник в съответния конфликт“ (Левин, 1992).

При взаимоотношенията в училищната институция директорите и педагозите осъществяват професионални и лични контакти, в които се ръководят от служебни и индивидуални нагласи, очаквания, мнения и оценки. В процеса на социално взаимодействие важна роля имат потребностите, свързани с удовлетворяване на необходимостта от общуване и съвместна дейност в педагогическия екип. При взаимодействията педагогическите специалисти и директорите изразяват мнения, предпочитания, правят преценки на другите, удовлетворяват очаквания и потребности. Особено големи са изискванията към изпълнителите на ролите „учител“ и „директор“. Взаимоотношенията в педагогическия екип на училищната институция се характеризират със своята строга специфика. Проучването на тези особености допринася за

утвърждаването на педагогическия професионализъм, за предотвратяването на противоречия и конфликти и като следствие за постигане на по-добри резултати във възпитателно – образователната дейност (Анцупов, 2004).

Взаимоотношенията в педагогическата общност могат да се усъвършенстват, ако директорите и педагогическите специалисти възприемат и диференцират ролевите и индивидуалните си характеристики и реализират поведение, осигуряващо достиженията на училищната институция.

2. АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

В анкетата са взели участие – 155 директори, работещи в различни педагогически институции – НУ, ОУ, ОБУ, СУ, Профилирани гимназии, в Центрове за подкрепа на личностното развитие и в Центрове за специална образователна подкрепа. Анкетираните директори са специалисти по различни учебни предмети. Преобладаващи са филолозите, историците и математиците. Възрастовата принадлежност на участниците е в широк диапазон, започващ от 35 г. до 62 г.

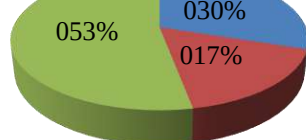
Анкетата е проведена в периода от 01.10.2017 г. до 01.11.2018 г. Тя е качена online в Google и е попълвана посредством тематични групи за учители в социалната мрежа Facebook.

Целта на анкетното проучване е да се изследват междуличностните взаимоотношения между училищно ръководство и педагогически специалисти. Чрез резултатите от проведената анкета е необходимо да се установи влиянието и въздействието на конфликтите върху професионалната и педагогическата дейност на директора и педагозите.

От получените резултати в диаграмата се вижда, че 50% от директорите мениджъри са посочили, че главните причини за зараждане на конфликтите и конфликтните ситуации в педагогическата колегия са на основата на неефективното управление на училищната институция. Според 37% от анкетираните – конфликтите се появяват поради неспазване на установените норми, заложиени в Правилника за дейността на учебното заведение. Едва 13% от участниците отбелязват, че конфликтите са породени от незачитане на личността на ръководителя.

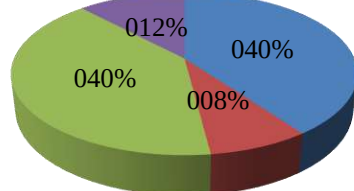
При зараждане на конфликтна ситуация в педагогическия екип Вие:

- Заемате неутрална позиция
- Избягвате да се намесвате
- Заемате страна в конфликта

По-голяма част от анкетиранияте – 53% от училищните директори посочват, че при възникване на конфликт заемат страна в него. 30% от участниците заемат неутрална позиция при разрешаване на възникналите конфликтни ситуации и само 17% от ръководните кадри избягват да се намесват в създалите се конфронтации в педагогическия екип.

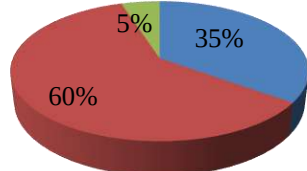
Според Вас между кои групи се пораждат най-често недоразумения?

- учител - учител
- учител - помощен персонал
- учител - директор
- директор - помощен персонал

В диаграмата ясно се откроява, еднакво процентното съотношение на ръководните кадри – 40%, които са посочили, че най-честите конфликти в училищната институция са между учител – учител и учител – директор. Според 12% от участниците в анкетата, най-често наблюдаваните конфликти са между директор – помощен персонал, а едва 8% са отбелязали – учител – помощен персонал.

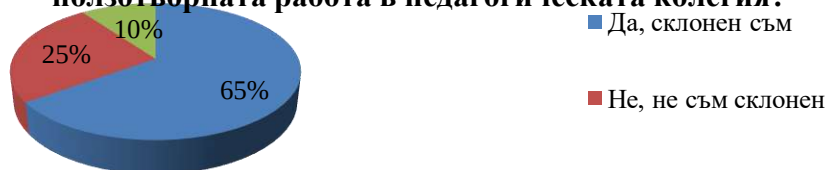
След конфликтна ситуация с вашите подчинени, настъпва ли промяна в отношението Ви?

- Не, конфликтът е в "миналото"
- Да, конфликтът оказва съществено влияние
- Зависи от ситуацията

Според получените резултати – 60% от директорите, са посочили, че конфликтът с подчинените е оказал съществено влияние във взаимоотношенията им. 35% от ръководните кадри споделят, че конфликтните ситуации са останали назад в миналото и те не пречат на съвместната им дейност. Само една малка част от анкетиранияте мениджъри – 5% отбелязват, че тяхното отношение към подчинените им може да се промени в зависимост от конкретната ситуация.

Готови ли сте да наложите дисциплинарно наказание на Ваш служител, който непрестанно поражда конфликти и пречи на ползотворната работа в педагогическата колегия?

Голяма част от анкетираните директори – 65%, посочват, че са склонни дисциплинарно да накажат своя подчинен, който създава ежедневно конфликти и смущава ползотворната работа в педагогическия екип. Не малка част от ръководните кадри – 25% споделят, че не биха наказали педагога, който създава конфликтни ситуации сред учителите. Само 10% от участниците в анкетата са отговорили, че ще пристъпят към наказание в зависимост от честотата на създадените недоразумения.

Съгласявате ли се лесно с мнението и оценките на вашите служители спрямо Вас?

От получените резултати в диаграмата се вижда, че 50% от директорите – мениджъри са посочили, че ще приемат отправените критики от своите подчинени, но само ако те не засягат личното им достойнство. Според 30% от анкетираните ръководители биха понесли критика в зависимост от конкретната ситуация, в която са поставени. Едва 20% от участниците твърдо отбелязват, че не биха приели критики и препоръки от нито един свой подчинен.

При оформила се конфликтна ситуация провеждате ли разговор със спокоен тон, без да допускате зараждане на конфликт в педагогическия екип?

В диаграмата ясно се откроява, голямото процентно съотношение на ръководните кадри – 67%, които са посочили, че при възникнала конфликтна ситуация в педагогическия

екип, разговарят спокойно, без да допускат зараждането на конфликти и недоразумения. Според 23% от участниците в анкетата, споделят че конфликтът ще е неизбежен, когато се дискутират породените конфликтни ситуации между педагозите в училищната институция. Само 10% са директорите са посочили, че ще запазят добрия тон в общуването, зависимост от конкретната ситуация.

При конфликти между учителите в педагогическата колегия, аз обикновено.....

В получените резултати се откроява еднаквото процентно съотношение на директорите – 45%, които са посочили, че при оформилите се конфликти между учителите, търсят адекватен начин и винаги помагат за разрешаването на спора. Едва само 10% от анкетиранияте ръководни кадри, заемат ролята на арбитър при постигане на консенсус в дадената конфликтна ситуация.

Аз смятам, че в нашия педагогически екип се пораждат конфликти, когато

По-голяма част от анкетиранияте училищни директори – 55% посочват, че конфликтите в педагогическия екип се зараждат в началото на учебната година, при разпределението на задължителната преподавателска норма. Според 24% от ръководителите – конфликтните ситуации се пораждат при определяне на диференцираното възнаграждение на педагозите. 21% от мениджърите считат, че в педагогическата колегия настъпват недоразумения при изготвяне на седмичното разписание.

Какво бихте предложили за подобряване на взаимоотношенията между педагогическите специалисти?

Според 65% от ръководните кадри, подобряването на взаимоотношенията е възможно, когато се спазват етичните норми и се проявява колегиалност между членовете на педагогическия екип. Немалка част от училищните директори – 20%, препоръчват да се провеждат повече дискусии и разговори в учителския колектив, а 15% от участниците в анкетата смятат, че положителна промяна в общуването може да настъпи при по-честа ротация на различните отговорности, които трябва да изпълняват педагозите (Юдин, Юдина, 2010).

От получените резултати могат да се изведат и обобщят следните изводи:

- Директорите – мениджъри смятат, че причините за възникването на конфликтите и конфликтните ситуации в педагогическия екип са на основата на неефективното управление на училищната институция. Те конкретизират, че конфликтите възникват поради незачитане на личността на ръководителя и неспазване на установените норми, заложиени в Правилника за дейността на учебното заведение (2021a).

- Голяма част от училищните директори посочват, че при възникване на конфликтни ситуации в педагогическия екип, заемат страна в него. Ръководните кадри не се притесняват да изложат собствените си възгледи и разбирания по време на конфликт, въпреки различната гледна точка и противоположна позиция на педагозите. Малка част от директори много често заемат неутрална позиция и избягват да се намесват при разрешаване на създадите се недоразумения в педагогическия екип.

- Училищните ръководители са посочили, че най-честите конфликти в училищната институция са между учител – учител и учител – директор. Само малка част от анкетираните смятат, че най-честите конфликтни ситуации са между директор – помощен персонал (2021).

Директорите споделят, че конфликтите оказват съществено влияние върху взаимоотношенията с техните подчинени. Влошените взаимодействия подтикват ръководителите да наложат дисциплинарни наказания на учителите, които създават конфронтации в педагогическата колегия.

- Анкетираните мениджъри посочват, че биха приели отправените критики от своите подчинени, но само ако те не засягат личното им достойнство. Малък брой ръководни кадри твърдо отбелязват, че не биха приели критики и препоръки от нито един свой подчинен.

- При възникнал проблем в педагогическия екип директорите разговарят спокойно, без да допускат възникването на конфликти и недоразумения. При евентуални отрицателни

взаимоотношения мениджърите търсят адекватен начин и винаги се стремят да помагат при разрешаването на спора.

- Голяма част от анкетиранияте директори посочват, че най-честите и остри конфликти в педагогическия екип се зараждат в началото на учебната година, при разпределението на задължителната преподавателска норма. Несъгласието на педагозите често предизвиква отрицателни реакции, поражда враждебност, недоверие и отчужденост между тях.

- Несъгласието с определеното диференцираното възнаграждение поражда изключително много конфликтни ситуации. Доста често педагозите не са съгласни с дадената оценка от директорите – мениджъри.

- Анкетиранияте ръководни кадри смятат, че взаимоотношенията между членовете на педагогическия екип биха се подобрили ако се спазват етичните норми и се проявява колегиалност. Директорите препоръчват да се организират по-голям брой групови дискусии, разговори и тематични педагогически съвети в рамките на училищната институция.

- Училищните ръководства вярват, че положителна промяна в общуването може да настъпи и при по-честа ротация на различните отговорности, които трябва да изпълняват педагозите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Конфликтите и конфликтните ситуации са неотменна част от процеса на професионалното педагогическо общуване. Те се явяват основна действаща сила в педагогическата практика. Зараждането на конфликти между директор – учител, учител – учител, директор-помощен персонал е нормално явление. Много често те се превръщат в отрицателен фактор, тогава когато се разрешават чрез наложена сила от страна на ръководните кадри (Иванов, 2018; Борытко, 2007; Джонев, 1990).

Основните причини за пораждането на конфликтни ситуации са неколегиалното отношение, липсата на трудова дисциплина, несправедливото разпределение на задължителната преподавателска норма, както и неправилното оценяване на извършената работа от педагогическите специалисти (Михова, 2011; 2021).

Възможността за възникване на конфликти се снижава минимално, когато директора-мениджър умее адекватно да приема критиките и възраженията от страна на своите подчинени. Негативните последици от деструктивните конфликтни ситуации довеждат до враждебност, отчужденост, намаляване на сътрудничеството в педагогическия екип. Неудовлетвореността от случващото се в училищната институция води до голямо текучество, което от своя страна силно вреди на цялостния имидж на учебното заведение. Необходимо е директорите мениджъри да поддържат позитивно настроение в педагогическия екип, за да се изпълняват с желание поставените ангажменти и отговорности. Известно е, че колкото по-малко са конфликтните ситуации в педагогическата колегия, толкова по-силно и по-трайно се внедрява взаимното доверие и по-блестящо се разкрива педагогическата личност. В противен случай педагогическите специалисти ще идват в училище без желание и амбиция за реализация, придружени от стресови фактори и отрицателни емоции (Юдин, Юдина, 2010).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Анцупов, А. Я. (2004). Шипилов, А. И., Конфликтология, Москва.
2. Бонева, Г. (2015). Конфликтите – образователни проекции и решения, в. Търново, 2015.
3. Борытко, Н. М. (2007). Профессионально-педагогическая компетентность педагога. <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-10.htm>.
4. Джонев, С. (1990). Стратегии на ръководителя в междуличностните отношения, С.
5. Иванов, И. (2018). Особенности на конфликтите в педагогическия екип. Педагогическото образование – традиции и съвременност: Международна научна конференция, Педагогически факултет към ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ – Велико Търново, (под печат).
6. Левин, К. (1992). Психология на групите – Педагогика, № 2.
7. Милков, Л. (2014). Конфликтология, С.
8. Михова, М. (2011). Управление на училищното образование. Тенденции и системи, Пловдив.
9. Михова, М. (2015). Позицията директор на училище в страните от ЕС – сравнителен анализ.
10. <https://conflictmanagement.ru/o-nas/>. (2021), 02/2021.
11. Юдин, И. И., Юдина, Т. Н., (2010). Конфликты в педагогическом коллективе и методы их решения // <http://festival.1september.ru/articles/584546/>.
12. <https://eidos.ru/> (2021a), 02/2021.

Авторите на статиите носят пълна отговорност за съдържанието, оригиналността, изказаните становища и цитираните източници.

©Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

©Университетска многопрофилна болница за активно лечение

„Канев“ АД – Русе

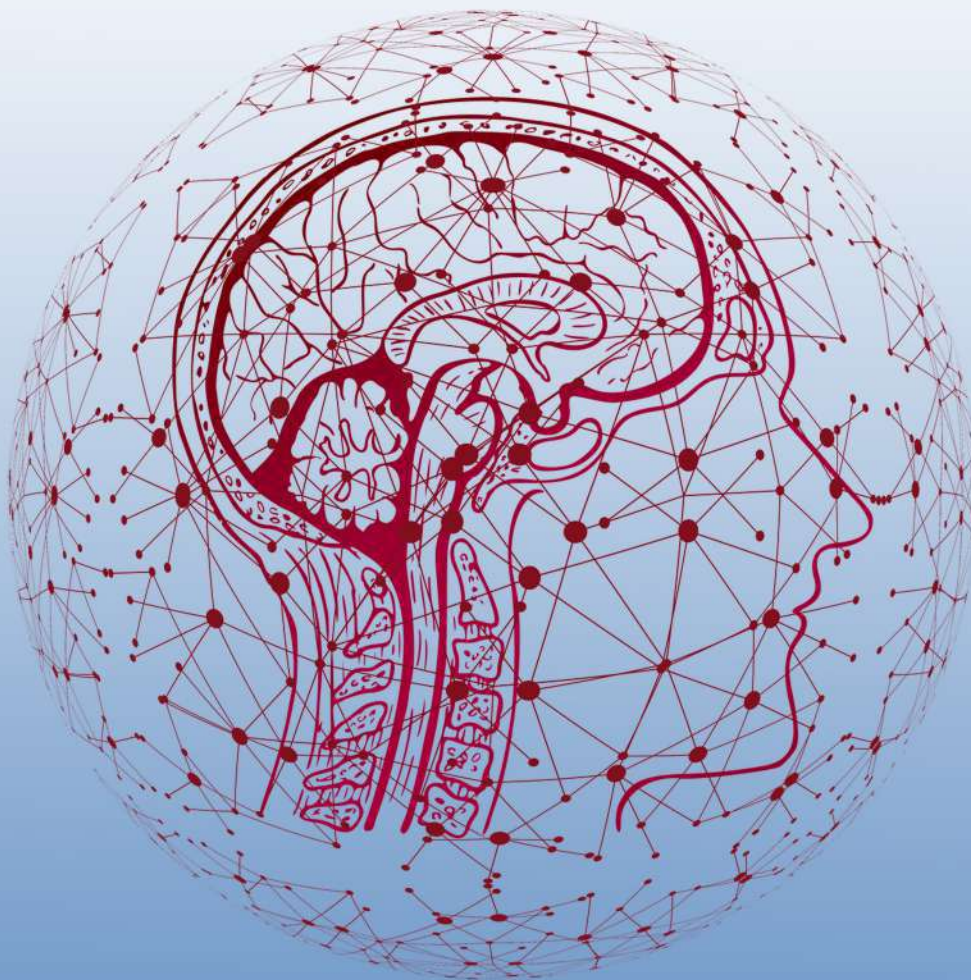
ISSN 2683 – 0892

Scientific Journal

SOCIETY AND HEALTH

Year 2021, Revision 3

ISSN 2683-0892 (online)

© Regional Library "Lyuben Karavelov" – Ruse

© Kaneff University Hospital – Ruse